НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПРИВИДЕНЦЕВ ОЛЕКСАНДР ГЕННАДІЙОВИЧ

УДК [347.942:004.773](477)

ДИСЕРТАЦІЯ

ЕЛЕКТРОННЕ ПОВІДОМЛЕННЯ ЯК ДОКАЗ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

081 – Право
08 – Право
подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ О.Г. Привиденцев

Науковий керівник –
АНДРОНОВ Ігор Володимирович,
доктор юридичних наук, професор

Одеса – 2024

АНОТАЦІЯ

Привиденцев О.Г. Електронне повідомлення як доказ в цивільному процесі. **–** Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 - Право за спеціальністю 081 - Право. – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2024.

Дисертація є першим в Україні науковим дослідженням теоретичних та практичних проблем використання електронного повідомлення як доказу в цивільному процесі з урахуванням інтеграційних процесів та діджиталізації соціально-правових інститутів.

У першому розділі розкриваються методологічні основи та здійснюється обґрунтування вибору напрямків дисертаційного дослідження.

Встановлено, що методологічні засади дисертаційного дослідження становлять невід'ємну складову наукового пізнання та визначають основні принципи та підходи, які дослідник використовує для вирішення поставлених наукових завдань. Вказано на доцільність відмови від «ієрархії методів» та підтримано позиції, що комплекс методів, які використовуються у дослідженні формуються залежно від філософсько-правової рефлексії автора та предмета дослідження. Було аргументовано використання таких методів як діалектичного, формально-логічного, історичного, системного, догматичного, герменевтично-правового, конкретно-соціологічного, порівняльно-правового, теоретико-правового моделювання.

З метою вибору напряму дисертаційної роботи було проведено дослідження розвитку наукової думки про електронні докази та здійснено огляд літератури. Визначено, що наукові позиції про виокремлення інформації в електронному вигляді як окрему категорію доказів з’явилися на початку 2000-х років, але особливої динаміки дослідження набули після юридичного закріплення електронних доказів в процесуальних кодексах у 2017 році. Найбільш змістовні дослідження в рамках цивільного процесу були проведені А.Ю. Каламайко (2016), Ю.С. Павловою (2019), С.А. Чванкіним (2021), Д.О. Московчуком (2023).

Констатовано, що спроби розглядати електронне повідомлення як форму судового доказу в цивільному судочинстві відбуваються в рамках загальної проблематики електронних доказів або конкретних їх видів, але самостійних досліджень не проводилося.

Другий розділ дисертаційної роботи присвячений визначенню місця електронних повідомлень в системі судових доказів, процесу їх юридичного закріплення та класифікації.

Систематизовано положення щодо генезису електронних повідомлень як доказів: проведено історично-правовий аналіз впровадження електронного листування на території України та їх юридичну еволюцію від засобу комунікації до самостійного засобу доказування. Досліджено етапи науково-технічної еволюції інтернет-мережі та мобільного зв’язку як основних каналів електронної комунікації, наведена статистика їх поширення у світі та Україні. Визначено 4 основні етапи еволюції електронного повідомлення: 1 етап - створення прототипу електронної пошти, як засобу обміну текстовими повідомленнями; 2 етап - функціональний розвиток електронного листування, який пов’язаний з розвитком мобільного зв'язку та мережі інтернет; 3 етап – адаптація електронних повідомлень під формат письмових та речових доказів; 4 етап - повноцінне закріплення електронних повідомлень як різновиду електронних доказів.

Сформульовано поняття електронного повідомлення як судового доказу у цивільному судочинстві: «засіб електронної комунікації у вигляді цифрового запису, що передається засобами електрозв’язку (відповідно до протоколу) та містить дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, на яких ґрунтуються вимоги чи заперечення учасника по суті справи, яка вирішується судом». Визначено основні ознаки електронного повідомлення: містить інформацію про обставини справи, має електронну (цифрову) форму, передається за допомогою технічних засобів зв’язку. Проведено розмежування понять «електронне повідомлення» та «текстові, мультимедійні та голосові повідомлення», яке закріплено в ЦПК та встановлено необхідність внесення

відповідних змін до ч.1 ст. 100 ЦПК України з метою універсалізації законодавства.

Вдосконалено класифікацію електронного повідомлення в частині доповнення її критерієм «конфіденційності». Основними критеріями поділу електронних повідомлень на види встановлено «тип інформації», «конфіденційність», «сервіс поширення повідомлення». Виокремлено класифікації електронного повідомлення: 1) за типом інформації: текстові, голосові, мультимедійні; 2) за рівнем конфіденційності: приватні, приватно-публічні та публічні (загальнодоступні); 3) за способом передачі (сервісу): мобільний (сотовий) зв'язок, месенджер, електронна пошта, сайт.

Обґрунтовано можливість впровадження стандарту доказування «баланс ймовірностей» в цивільному процесі, який полягає у доведені того, що факт скоріше був, а ніж не був, а суб'єктивна впевненість може бути виміряна як така, що дорівнює 51 % і вище, що досить чітко доповнює «внутрішнє переконання судді» як єдиний спосіб оцінки доказів.

Аргументовано, що обставини, інформація про які поширена у публічних електронних повідомленнях (доступні широкому (невизначеному) колу осіб) через сайти з високим ступенем довіри або на сторінках, що пройшли процедуру верифікації, варто віднести до обставин, які можуть бути визнані судом загальновідомими обставинами та у зв'язку з цим не потребують доказування.

Третій розділ розкриває порядок використання електронних повідомлень у процесі судового доказування.

Досліджено основні етапи цифровізації судової процедури, впровадження електронного суду в Україні та дослідження сучасного досвіду здійснення правосуддя. Виокремлено періодизацію процесу діджиталізації судової процедури: 1) впровадження окремих електронних новацій; 2) системно-концептуальний підхід до електронного судочинства та доказів; 3) форсована адаптація судочинства під умови карантину та воєнного. Проаналізовано вплив пандемії як основного тригера діджиталізації та впровадження цифрових новацій в судову процедуру (окремих модулів ЄСІТС). Проаналізовано особливі порядки

судочинства в умовах воєнного стану (оголошення перерви судочинства під час оголошення повітряної тривоги, зміни територіальної підсудності, необхідність створення належного рівня безпеки учасників судового процесу та збереження матеріалів справ).

Вказано на можливість використання штучного інтелекту як перспективного допоміжного інструменту в роботі судді в цивільному судочинстві для автоматизації окремих процесів: моніторингу судової практики, перевірки достовірності електронних доказів, як мовного інструменту для формулювання окремих положень текстів судових рішень із обов'язковим контролем з боку відповідних посадових осіб суду тощо. Констатовано необхідність впровадження офіційних електронних адрес серед фізичних осіб та використання закордонного досвіду щодо процедури продажу мобільних номерів лише за умови прив'язки до паспортних даних.

Здійснено систематизацію способів фіксації доказової інформації в електронних повідомленнях та їх розмежування залежно від суб'єкта (суд, незалежний суб'єкт та сторона справи) на етапі збирання доказів. Встановлено процесуальну доцільність використання резервного копіювання як найефективнішого способу фіксації електронного листування на етапі збирання доказів, яке може слугувати засобом відновлення оригіналів електронних повідомлень у разі їх видалення.

Доведено пріоритетне доказове значення оригіналу електронного повідомлення при розгляді справи порівняно із його копіями у разі оспорювання достовірності доказу та запропоновано розуміти під оригіналом електронного повідомлення «першоджерело інформаційного вмісту, яке було надіслано за допомогою електронних засобів зв'язку та включає в себе відомості (метадані) про автора, дату та час їх створення і зберігаються на серверах, які належать або контролюються надавачами (провайдерами) електронних послуг чи на портативних носіях інформації сторін комунікації та слугує джерелом для відтворення його копій».

Проведено дослідження правового регулювання, порядку використання та умов відповідності критерію допустимості паперових та електронних копій електронного доказу. Вказано на необхідність визначення чіткого процесуального порядку засвідчення копій електронних доказів та підтримано наукові позиції про розширення повноважень нотаріусів можливістю засвідчення копій електронних доказів як одного зі способів фіксації змісту електронних повідомлень та внесення відповідних змін до Закону України «Про нотаріат».

Аргументовано, що електронний підпис повинен розглядатися як обов'язковий реквізит виключно електронних документів, а його відсутність на електронних повідомленнях приватного характеру не повинна оцінюватися судом як невідповідність критерію допустимості доказу. Підтримано наукові позиції, що оригінальні метадані слід вважати особливим реквізитом електронних доказів, а не їх самостійним різновидом.

Вдосконалено класифікаційний підхід до електронних доказів, відповідно до якого пропонується відмежувати електронний документ (як офіційний документ, що має власну юридичну силу, яка набувається виключно після засвідчення електронним підписом) від електронної інформації у вигляді фото, аудіо, відео, які наразі в цивільному процесуальному законодавстві включені як підвиди електронного документа, проте не відповідають нормативним положенням щодо електронного документообігу через їх функціонування без електронного підпису, що створює колізії між Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг» та ЦПК України. Зазначені види електронної інформації запропоновано об'єднати у самостійний вид електронних доказів «медіафайл» та внести відповідні зміни до ч.1. ст. 100 ЦПК України.

Запропоновано для електронних доказів, які подані на матеріальних портативних носіях електронної інформації та зберігаються в судах - використання криптографічного захисту як методу забезпечення цілісності інформації у вигляді внесення значення хеш-суми та алгоритму за допомогою якого були отримані відповідні значення при судовій реєстрації доказів в АСДС. Вказано, що відповідна новація потребує змін як у програмному забезпеченні

АСДС (доповнення полів в картці реєстрації доказів), так і доопрацювання нормативних положень Інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України, яка регламентує для працівників суду процесуальний документообіг.

Досліджено процедуру встановлення автора електронного повідомлення під час судового доказування та проведено її розмежування за критерієм комунікаційного застосунку. Вказано на необхідність використання інших засобів доказування (письмові та електронні докази, показання свідків, висновки експертів) з метою встановлення автора електронного повідомлення. Здійснено наукове обґрунтування доказового значення верифікації акаунта в соціальних мережах (сайтах) та месенджерах як надійного способу встановлення автора, яким поширювалася інформація, що має значення для вирішення справи судом.

Обґрунтовано необхідність розширення кола судових експертиз, які можуть бути використані як для ідентифікації автора повідомлень, так і для встановлення інших обставин та фактів, що мають значення для вирішення справ у яких використано електронні повідомлення як докази. Зокрема, охарактеризовано потенційні можливості використання судових експертиз для експертного аналізу кожного з видів електронних повідомлень за інформаційним наповненням (текстові, голосові та мультимедійні): лінгвістична експертиза писемного мовлення, експертиза відео-звукозапису (фоноскопічна), лінгвістична експертиза усного мовлення, фототехнічна експертиза, семантико-текстуальна експертиза писемного мовлення, телекомунікаційна експертиза, комп'ютерно-технічна експертиза.

Встановлено існування презумпції конклюдентної (мовчазної) згоди учасників справи на дослідження та оцінку електронних повідомлень приватного характеру як доказів, зважаючи на гарантії конфіденційності кореспонденції.

Обґрунтовано доцільність впровадження принципу самоідентифікації автора, доктрини листа у відповідь, презумпції достовірності електронних доказів та недопущення застосування концепції «негативного доказу».

Ключові слова: докази, доказування, цивільний процес, електронний суд, електронне повідомлення, електронні докази, карантинні обмеження, воєнний

стан, судочинство, принципи цивільного судочинства, діджиталізація, правосуддя, судовий захист, учасники справи, цивільне судочинство.

ABSTRACT

Pryvydentsev O.H. Electronic message as evidence in civil proceedings. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 08 - Law in the specialty 081 - Law. – National University "Odesa Law Academy", Odesa, 2024.

The dissertation is the first scientific study in Ukraine of theoretical and practical problems of using an electronic message as evidence in a civil process, taking into account the integration processes and digitalization of socio-legal institutions.

In the first chapter, the methodological foundations are revealed and the justification of the choice of directions of the dissertation research is carried out.

It has been established that the methodological principles of dissertation research are an integral part of scientific knowledge and determine the main principles and approaches that the researcher uses to solve the scientific tasks. The expediency of abandoning the "hierarchy of methods" is indicated and the position is supported that the set of methods used in research is formed depending on the philosophical and legal reflection of the author and the subject of research. The use of such methods as dialectical, formal-logical, historical, systemic, dogmatic, hermeneutic-legal, concrete-sociological, comparative-legal, theoretical-legal modeling was argued.

In order to choose the direction of the dissertation work, a study of the development of scientific opinion about electronic evidence was conducted and a review of the literature was carried out. It was determined that scientific positions on the separation of information in electronic form as a separate category of evidence appeared in the early 2000s, but the research gained special momentum after the legal consolidation of electronic evidence in procedural codes in 2017. The most meaningful studies in the framework of the civil process were conducted by A.Yu. Kalamayko

(2016), Yu.S. Pavlova (2019), S.A. Chvankin (2021), D.O. Moskovchuk (2023). It was established that attempts to consider an electronic message as a form of judicial evidence in civil proceedings take place within the framework of the general issue of electronic evidence or specific types of it, but no independent research was conducted.

The second section of the dissertation is devoted to determining the place of electronic messages in the system of judicial evidence, the process of their legal consolidation and classification.

Provisions regarding the genesis of electronic messages as evidence have been systematized: a historical and legal analysis of the introduction of electronic correspondence on the territory of Ukraine and their legal evolution from a means of communication to an independent means of proof has been carried out. The stages of the scientific and technical evolution of the Internet and mobile communication as the main channels of electronic communication are studied, and the statistics of their distribution in the world and in Ukraine are given. 4 main stages of the evolution of an electronic message are defined: 1st stage - creation of a prototype of e-mail as a means of exchanging text messages; 2nd stage - functional development of electronic correspondence, which is connected with the development of mobile communication and the Internet; 3rd stage – adaptation of electronic messages to the format of written and physical evidence; Stage 4 - full consolidation of electronic messages as a type of electronic evidence.

The concept of an electronic message as judicial evidence in civil proceedings has been formulated: " a means of electronic communication in the form of a digital record, which is transmitted by means of electronic communication (according to the protocol) and contains data on the basis of which the court establishes the presence or absence of circumstances on which claims are based or objection of the participant on the merits of the case, which is decided by the court". The main characteristics of an electronic message are defined : it contains information about the circumstances of the case, has an electronic (digital) form, is transmitted using technical means of communication. The concepts of "electronic message" and "text, multimedia and voice messages" have been demarcated, which is enshrined in the Code of Civil Procedure, and the need to make

appropriate changes to Part 1 of Art. 100 of the Civil Code of Ukraine with the aim of universalizing legislation.

The classification of an electronic message has been improved in terms of adding the "confidentiality" criterion. The main criteria for dividing electronic messages into types are "information type", "confidentiality", "message distribution service". The classification of an electronic message is distinguished: 1) by type of information: text, voice, multimedia; 2) by level of confidentiality: private, private-public and public (public); 3) by the method of transmission (service): mobile (cellular) communication, messenger, e-mail, website.

The possibility of implementing the "balance of probabilities" standard of proof in a civil trial is substantiated, which consists in proving that the fact was more likely than not, and subjective certainty can be measured as equal to 51% and above, which is quite clearly complements the "judge's inner conviction" as the only way to evaluate the evidence.

It is argued that the circumstances, the information about which is disseminated in public electronic messages (available to a wide (unspecified) circle of people) through sites with a high degree of trust or on pages that have undergone the verification procedure, should be classified as circumstances that can be recognized by the court as generally known circumstances and in this regard, they do not need proof.

The third section discloses the procedure for using electronic messages in the process of judicial evidence.

The main stages of the digitalization of the court procedure , the implementation of the electronic court in Ukraine and the study of the modern experience of the administration of justice were studied. The periodization of the process of digitalization of court procedure is singled out: 1) implementation of certain electronic innovations; 2) a system-conceptual approach to electronic judicial proceedings and evidence; 3) forced adaptation of the judiciary to quarantine and military condition. The impact of the pandemic as the main trigger of digitization and the introduction of digital innovations in the judicial procedure (individual modules of Unified judicial information and telecommunication system) was analyzed. The special procedures of judicial

proceedings in the conditions of martial law were analyzed (announcement of the suspension of judicial proceedings during the announcement of an air alert, changes in territorial jurisdiction, the need to create an appropriate level of security for the participants in the judicial process and the preservation of case materials).

It is pointed out the possibility of using artificial intelligence as a promising auxiliary tool in the work of a judge in civil proceedings for the automation of certain processes: monitoring judicial practice, checking the reliability of electronic evidence, as a language tool for formulating certain provisions of the texts of court decisions with mandatory control by the relevant officials persons of the court, etc. The necessity of introducing official e-mail addresses among individuals and using foreign experience regarding the procedure of selling mobile numbers only under the condition of linking to passport data was noted.

Systematization of methods of recording evidentiary information in electronic messages and their differentiation depending on the subject (court, independent subject and party to the case) at the stage of gathering evidence was carried out. The procedural expediency of using backup copies has been established as the most effective way of recording electronic correspondence at the stage of evidence collection, which can serve as a means of restoring the original electronic messages in the event of their deletion.

The priority evidential value of the original of an electronic message during the consideration of a case compared to its copies in case of disputing the authenticity of the evidence is proven, and it is proposed to understand the original of an electronic message as " the original source of information content that was sent using electronic means of communication and includes information (metadata) about the author, the date and time of their creation and are stored on servers owned or controlled by providers (providers) of electronic services or on portable data carriers of the parties to the communication and serves as a source for reproducing its copies .

A study of legal regulation, the procedure for use, and the conditions for compliance with the criterion of admissibility of paper and electronic copies of electronic evidence was conducted. The need to define a clear procedure for certifying copies of electronic evidence was indicated , and scientific positions on expanding the

powers of notaries by the possibility of certifying copies of electronic evidence as one of the ways of recording the content of electronic messages and making relevant changes to the Law of Ukraine "On Notaries" were supported.

It is argued that the electronic signature should be considered as a mandatory requisite exclusively for electronic documents, and its absence on electronic messages of a private nature should not be evaluated by the court as non-compliance with the criterion of admissibility of evidence. Scientific positions are supported that original metadata should be considered a special requisite of electronic evidence, and not its independent variety.

The classification approach to electronic evidence has been improved, according to which it is proposed to distinguish an electronic document (as an official document that has its own legal force, which is acquired only after certification with an electronic signature) from electronic information in the form of photos, audio, video, which are currently in civil procedural legislation are included as subtypes of an electronic document, but do not comply with regulatory provisions regarding electronic document circulation due to their operation without an electronic signature, which creates conflicts between the Law of Ukraine "On Electronic Documents and Electronic Document Flow" and the Code of Civil Procedure of Ukraine. It is proposed to combine the specified types of electronic information into an independent type of electronic evidence "media file" and make appropriate changes to part 1. Art. 100 of the Civil Code of Ukraine.

The use of cryptographic protection as a method of ensuring the integrity of information in the form of entering the value of the hash sum and the algorithm used to obtain the corresponding values during the judicial registration of evidence in the ADS is proposed for electronic evidence that is submitted on physical portable electronic information carriers and stored in courts. It is indicated that the relevant innovation requires changes both in the ASDS software (adding fields in the evidence registration card) and finalizing the normative provisions of the Instructions on record keeping in local and appellate courts of Ukraine, which regulates procedural document flow for court employees.

The procedure for establishing the author of an electronic message during court evidence was studied and its delimitation was carried out according to the criterion of the communication application. The need to use other means of proof (written and electronic evidence, witness statements, expert opinions) in order to establish the author of an electronic message is indicated. A scientific substantiation of the evidentiary value of account verification in social networks (sites) and messengers as a reliable method of establishing the author, who disseminated information relevant to the decision of the case by the court, was carried out.

The need to expand the scope of forensic examinations, which can be used both to identify the author of messages and to establish other circumstances and facts that are important for solving cases in which electronic messages are used as evidence, is substantiated. In particular, the potential possibilities of using forensic examinations for expert analysis of each type of electronic messages according to information content (text, voice and multimedia) are characterized: linguistic examination of written speech, examination of video and audio recording (phonoscopic), linguistic examination of oral speech, photo-technical examination, semantic- text examination of written speech, telecommunications examination, computer and technical examination.

The existence of a presumption of conclusive (tacit) consent of the parties to the investigation and evaluation of electronic messages of a private nature as evidence was established, taking into account the guarantee of confidentiality of correspondence.

The expediency of implementing the principle of self-identification of the author, the doctrine of the letter in response, the presumption of the authenticity of electronic evidence and the prevention of the application of the concept of "negative evidence" are substantiated.

Key words: evidence, proving, civil process, electronic court, electronic message, electronic evidence, quarantine restrictions, martial law, judicial proceedings, principles of civil justice, digitalization, justice, judicial protection, participants in the case, civil proceedings.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Привиденцев О.Г. Способи ідентифікації автора електронних повідомлень як доказу в цивільному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №10. С. 156-159.

DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-10/38.

2. Привиденцев О.Г. Генеза електронних повідомлень як доказів в цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія:Право.* 2023. №75(1). С. 203-210.

DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.1.33.

3. Привиденцев О.Г. Електронне повідомлення як доказ в цивільному судочинстві: класифікація та сутнісна характеристика. *Юридичний бюлетень*. 2023. Вип. 29 С. 111-122.

DOI: https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2023.29.12.

4. Привиденцев О.Г. Особливості здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. №1 (42). С.54-57.

DOI: https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i1(42).992.

5. Бусакевич А. В., Привиденцев О. Г. Докази і доказування в цивільному процесуальному праві України: відповідність міжнародним стандартам. *Міжнародний науковий журнал "Інтернаука". Серія: "Юридичні науки"*. 2021. №6. С.75-82.

DOI: https://doi.org/10.25313/2520-2308-2021-6-7384

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Привиденцев О.Г. Електронні докази: запровадження в цивільному-процесуальному праві України. *Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні* : Матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-

конференції ім. Ю. С. Червоного (Одеса, 18 грудня 2020 р.) / за заг. ред. д.ю.н., професора Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2020. С.69-72.

7. Привиденцев О.Г. Проблемні аспекти використання голосових повідомлень як доказу в цивільному процесі. *Захист прав людини у цивільному судочинстві*: матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 17 грудня 2021 р.) [Електронне видання] / за заг. ред. д.ю.н., проф. Н. Ю. Голубєвої ; уклад.: І. С. Апалькова, О. В. Сатановська. Одеса : Фенікс, 2021. С. 117-121.

8. Привиденцев О.Г. Електронний доступ до правосуддя в умовах воєнного стану. *Українське суспільство в умовах воєнного стану: сучасні виклики та напрямки розвитку* : матеріали Всеукр. наук. конф. молодих вчених (м. Одеса, 6 червня 2022 р.) / уклад.: Ю. Д. Батан, В. С. Кучерявенко, Л. С. Бондарчук та ін. ; за ред. М. Р. Аракеляна, К. І. Спасової. Одеса : Фенікс, 2022. С. 253-256.

9. Привиденцев О.Г. Місце електронних повідомлень як джерела доказів у цивільному процесі. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 818-821.

10. Привиденцев О.Г. Експертні дослідження електронних повідомлень як доказів у цивільному процесі. *Цивільне судочинство та виконавче провадження в умовах воєнного стану* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (Одеса, 16 грудня 2022 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2022. С. 132-136.

11. Привиденцев О.Г. Особливості використання текстових повідомлень як різновиду електронних доказів в цивільному судочинстві. *Приватне право в умовах війни* : матер. всеукр. наук. конф. (Одеса, 15 листоп. 2022 р.) / за заг. ред.: д.ю.н., проф. Є. Харитонова, д.ю.н., проф. І. Давидової; НУ «ОЮА». Одеса : Фенікс, 2022. С.360-364.

12. Привиденцев О.Г. Основні етапи адаптації цивільного судочинства в Україні до вимог цифрової ери. *Сучасна цивілістика: тенденції розвитку права під час воєнного стану* : матеріали XVII Міжнародної науково–практичної конференції (м. Одеса, 21 квітня 2023 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова; відп. за вип. Д. О. Колодін; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса : Юридична література, 2023. С.145-149.

13. Привиденцев О.Г. Мультимедійне повідомлення як доказ в цивільному судочинстві: окремі аспекти використання. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : у 2 т. : матер. Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2023 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. Т. 2. С. 658-662.

14. Привиденцев О.Г. Цивільне судочинство в контексті змісту засади змагальності. *Захист прав людини в порядку цивільного судочинства в цифрову еру* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. ім. Ю. С. Червоного (Одеса, 28 груд. 2023 р.)/ за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2023. С. 91-95.

15. Привиденцев О.Г. Штучний інтелект в судочинстві: міжнародний досвід та перспективи розвитку в Україні. Новели цивільного процесуального законодавства: цивільна юрисдикція, процесуальні строки: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 8 квітня 2024 р.) / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2024. С. 120 - 124.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ 3

ВСТУП 4

РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТА ВИБІР НАПРЯМКІВ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ 17

1.1. Методологічні засади дослідження електронних повідомлень як доказів у цивільному процесі 17

1.2. Огляд літератури та вибір напряму дослідження 29

РОЗДІЛ 2. МІСЦЕ ЕЛЕКТРОННИХ ПОВІДОМЛЕНЬ У СИСТЕМІ СУДОВИХ ДОКАЗІВ 43

2.1. Загальні положення про систему судових доказів та процес доказування у цивільному судочинстві 43

2.2. Електронне повідомлення в системі електронних доказів: поняття, генезис та юридичне закріплення 73

2.3. Класифікація електронних повідомлень як судових доказів 86

РОЗДІЛ 3. ПОРЯДОК ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ПОВІДОМЛЕНЬ У ПРОЦЕСІ СУДОВОГО ДОКАЗУВАННЯ 104

3.1. Судова процедура в умовах діджиталізації, карантинних обмежень та воєнного стану 104

3.2. Збирання та подання до суду електронних повідомлень як доказів 128

3.3. Дослідження та оцінка електронних повідомлень як доказів 155

ВИСНОВКИ 192

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 199

ДОДАТКИ 250

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АСДС – Автоматизована система документообігу суду

ВРУ – Верховна Рада України

ВС – Верховний Суд України

ДСА України – Державна судова адміністрація України

ЄС – Європейський Союз

ЄСІТС – Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЗУ – Закон України

КЕП – кваліфікований електронний підпис

ОШП – Одеська школа права

США – Сполучені Штати Америки

ФРН – Федеративна Республіка Німеччина

ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

ШІ – штучний інтелект

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Здатність до взаємодії та обміну інформацією є одним з головних аспектів життєдіяльності соціуму. Комунікація дозволяє сприймати, обробляти та інтерпретувати інформацію, що надходить з оточуючого середовища, а також активно взаємодіяти з іншими членами суспільства шляхом обміну думками, ідеями та досвідом. Комунікація на рівні суспільства є важливою складовою формування соціальної структури, чим забезпечує її розвиток та функціонування, а тому логічно, що в суспільстві присутній постійний запит на покращення комунікаційних можливостей. З розвитком науково-технічного прогресу, розповсюдженням мобільного зв'язку та інтернету, впровадженням інформаційно-технологічних новацій в сучасне суспільство інтегрувалися і електронні засоби комунікації, які забезпечують зв'язок незалежно від географічної віддаленості та є одним із чинників глобалізаційних процесів. Одним із комунікаційних способів виступає електронне повідомлення як різновид електронної комунікації. Вже звичним стало укладення незначних угод у вигляді обміну повідомленнями через соціальні мережі, узгодження певних професійних домовленостей у робочих чатах месенджерів, електронний документообіг через поштові скриньки і повсякденне спілкування через голосові, текстові та мультимедійні повідомлення. Процес комунікації в цифровому вимірі безумовно створює і конфліктні ситуації, які потребують їх вирішення в судовому порядку. Поступово відбувалося збільшення кількості судових справ, в яких засобом доказування виступала електронна інформація, в т.ч. і електронні повідомлення. Ситуація, що складалася вимагала певної процесуальної регламентації, адже використання такого джерела доказів не було чітко передбачено в цивільному процесуальному законодавстві, що призводило до необхідності їх трансформації в письмові чи речові докази (такий підхід не міг охопити всі різновиди електронної комунікації) або до їх відхилення судами як недопустимих доказів і відповідно неможливості ефективного захисту своїх прав.

2017 року в процесуальне законодавство України, що регламентує здійснення цивільного, господарського та адміністративного судочинства були

внесені зміни, серед яких було закріплено якісно нову категорію засобів доказування – електронні докази, серед яких законодавцем і було закріплено можливість використання електронних повідомлень як доказів. Разом з тим, їх юридичне закріплення не змогло вирішити всіх процесуальних проблем, які виникають в ході розгляду судової справи, а наявність прогалин в законодавстві в свою чергу призвело до відсутності єдності правових підходів щодо можливих способів фіксації та подання до суду, процедури дослідження та оцінки електронних повідомлень як доказу і відповідно встановлення за їх допомогою обставин цивільних справ.

Адаптація цивільного судочинства до нової «електронної» реальності, державна політика діджиталізації українських соціально-правових інститутів, інтеграція України до правового простору Європейського Союзу, в якому презюмується недопустимість відхилення юридичної сили електронних доказів виключно через їх електронну природу, розповсюдженість електронних повідомлень як засобу комунікації і збільшення їх частки в якості доказів зумовлює **актуальність** обраної теми дослідження.

Теоретичну основу дослідження склали наукові праці, в яких розглядалася проблематика доказування та використання електронних доказів, таких вітчизняних науковців та практиків як: Л.О. Андрієвська, І.В. Андронов, О.І. Антонюк, І.С. Апалькова, С. Белікова, І. Вернидубов, М.О. Гетманцев, Н.Ю. Голубєва, О.О. Грабовська, О.Ю. Гусєв, К.Б. Дрогозюк, С.В. Дяченко, О.С. Заріцька, М.Д. Заріцький, М.В. Жушман, В.В. Зімнік, І.В. Казачук, А.Ю. Каламайко, А.В. Кожевнікова, Я.Л. Коломієць, С. Коновалов, С.О. Кравцов, О.М. Лазько, Т. Лежух, Д.М. Моісеєнко, Д.О. Московчук, А.М. Найченко, М.А. Островська, Ю.С. Павлова, Д. Перникоза, В.С. Петренко, О. Писаренко, Р.В. Пожоджук, О.Ю. Поклонська, О.О. Полуніна, М.В. Пушкар, Л.А. Кондрат'єва, Т. Рабко, І.В. Солончук, Л. Тарасенко, І.Ю. Татулич, Л.М. Токарчук, Д. Толкачев, С.Я. Фурса, Д.М. Цехан, Т.В. Цюра, С.А. Чванкін, О.С. Чорний, А.С. Штефан та інші.

Був проаналізований і міжнародний науковий базис досліджень електронних доказів та електронних повідомлень як їх підвиду у роботах таких зарубіжних вчених як: О. Абіодун (O. Abiodun), М. Анобах (M. Anobah), М. Аркфелд (M. Arkfeld), Х. Аршад (H. Arshad), К. Аулетта (K. Auletta), І. Баджілі (I. Baggili), А. Байєр (A. Bayer), К. Баргер (C. Barger), Е. ван Баскірк (E. Van Buskirk), Д. Беннет (D. Bennett), Ф. Брайтінгер (F. Breitinger), Д. Вальніцкі (D. Walnycky), Е. Вейпл (E. Weippl), Х. Вентер (H. Venter), Н. Вілкінс-Дір (N. Wilkins-Diehr), Г. Вондрачек (G. Wondracek), Г. Ганш (G. Gunsch), К. Грахеда (C. Grajeda), А. Джантан (A. Jantan), Д. Джонсон (D. Johnson), Б. Діксон Герберт мл. (B. Dixon Herbert Jr.), Н. Каріє (N. Karie), К. Карр (C. Carr), К. Керран (K. Curran), С. Кессіді (S. Cassidy), Р. Крос (R. Cross), М. Лейтнер (M. Leithner), А. Маррінгтон (A. Marrington), Б. Мартіні (B. Martini), Г. Моран (G. Moran), Л. Музеллек (L. Muzellec), М. Мулаццані (M. Mulazzani), Д. Мур (J. Moore), Е. Паркер (A. Parker), С. Пікок (S. Peacocke), О. Попов (O. Popov), М. Рейт (M. Reith), К. Рід (C. Reed), А. Робінсон (A. Robinson), С. Салім (S. Saleem), Л. Сассон (L. Sasson), Н. Сміт (N. Smith), К. Теппер (C. Tapper), М. Хубер (M. Huber), С.Шріттвізер (S. Schrittwieser).

Варто зазначити, не маючи на меті принизити вагомий науковий внесок вітчизняних вчених, що комплексних досліджень електронних повідомлень як доказів в цивільному процесуальному праві України не проводилась, а увага до них була зосереджена через призму загальної проблематики використання електронних доказів чи висвітлювалась на периферії наукових позицій щодо інших конкретних їх видів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема наукового дослідження відповідає науково-дослідному плану кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національного університету «Одеська юридична академія» «Реформа цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні» на 2016-2020 рр., що є складовою частиною плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» на 2016 –2020 рр. (державний реєстраційний номер 0116U001842); а також

відповідно до науково-дослідного плану кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національного університету «Одеська юридична академія» «Захист прав людини в порядку цивільного судочинства в цифрову еру» на 2021-2025 рр., що є складовою частиною плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Правове та соціальне життя людини в людиноцентристському вимірі в цифрову еру» на 2021–2025 рр. (державний реєстраційний номер 0122U000266).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є встановлення особливостей процедури використання електронного повідомлення як джерела доказів в рамках цивільного процесу.

Для досягнення мети автором було поставлено такі *завдання*:

- сформулювати поняття, охарактеризувати основні ознаки електронного повідомлення як доказу та визначити його місце в системі судових доказів;

- дослідити процес становлення та розвитку електронного повідомлення як передумови юридичного закріплення в окрему категорію доказів в процесуальному законодавстві України;

- диференціювати електронні повідомлення на окремі види та розробити їх систематизацію на підставі певних критеріїв;

- дослідити процес діджиталізації судової процедури та проаналізувати вплив карантинних обмежень та воєнного стану на процес здійснення правосуддя в Україні;

- охарактеризувати процедуру використання електронного повідомлення як доказу через призму загальних положень процесу доказування в цивільному процесі;

- з'ясувати основні способи збирання та фіксації електронних повідомлень як доказового матеріалу;

- дослідити порядок та форми подання електронного повідомлення як доказу до суду;

- розкрити зміст та проблематику дослідження та оцінки електронного повідомлення як джерела інформації про факти предмету доказування в цивільному судочинстві;

- визначити основні способи ідентифікації автора електронних повідомлень;

- порівняти досвід використання електронного повідомлення у процесі судового доказування в рамках господарського та цивільного судочинства з метою запозичення позитивного досвіду;

- сформулювати науково-обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання використання електронних повідомлень як різновиду доказів в рамках розгляду цивільних справ.

Об'єктом дослідження виступають цивільні процесуальні правовідносини, що виникають у зв’язку із використання електронних повідомлень як різновиду електронних доказів в рамках цивільного судочинства.

Предметом дослідження є електронне повідомлення як доказ в цивільному процесі України.

Методи дослідження. Методологічні засади, на яких ґрунтувалися дослідження електронного повідомлення як доказу в цивільному процесі, характеризуються своїм комплексним підходом та включають в себе застосування філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових методів, вибір яких обумовлений метою та завданнями наукової роботи із врахуванням об’єкта та предмета дослідження. *Метод діалектики* розкриває основні поняття, принципи, форму, зміст та взаємозв'язки між категоріями «електронне повідомлення», «доказ» і «доказування», а також допомагає осягнути їх значення та вплив на досліджувану область *методом філософсько-правової рефлексії* (розділи 1, 2, 3); *формально-логічний метод* дозволив раціонально обробити інформацію (судову практику, наукову літературу, законодавство), що входить до предмета дослідження з точки зору її логічної структури та внутрішньої узгодженості, проаналізувати відповідні позиції та сформулювати власні висновки (розділи 1, 2, 3); *історичним методом* було досліджено генезу електронного повідомлення у ретроспективі від створення як засобу комунікації до юридичного закріплення як

підвиду електронного доказу, разом з тим був досліджений і розвиток законодавства, що регулює використання електронного доказу в цивільному процесі (підрозділи 2.1, 2.2); *метод системного аналізу* уніфікував наукові позиції щодо ступеня дослідження електронних повідомлень в юридичній літературі (підрозділ 1.2) та забезпечив встановлення місця електронного повідомлення в системі електронних доказів (розділ 2); за допомогою *системного методу* було досліджено систему судових доказів (підрозділ 2.1), системну взаємодію між електронним доказом та електронним повідомленням як його різновидом (підрозділ 2.2), а також здійснено класифікацію електронного повідомлення як судового доказу на підвиди (підрозділ 2.3); *догматичний метод* та *герменевтично-правовий метод* у діалектичній взаємодії між собою використовувалися для аналізу та тлумачення конституційних приписів, цивільного матеріального та процесуального законодавства, підзаконних нормативно-правових актів щодо використання електронного повідомлення як джерела доказів (розділи 2, 3), здійснення судочинства в умовах воєнного стану, карантинних обмежень та діджиталізації та загальних положень (підрозділ 3.1); *конкретно-соціологічним методом* встановлювалися причинно-наслідкові зв'язки на основі емпіричних даних, базисом в яких виступали судові прецеденти використання електронного повідомлення як доказу та були досліджені правові висновки щодо їх збирання, фіксації, оцінки та дослідження як в рамках національної судової практики, так і міжнародної (ЄСПЛ та суди іноземних країн) (підрозділ 2.2, розділ 3); *статистичним методом* було встановлено динаміку використання електронного повідомлення в рамках цивільного судочинства, а також динаміку здійснення правосуддя в умовах воєнного стану (підрозділи 2.2, 3.1, 3.3); проведення порівняння підходів щодо оцінки та дослідження електронних повідомлень в рамках цивільного судочинства в окремі історичні проміжки (підрозділ 2.2), між цивільним та господарським процесом та власне українською та міжнародною практикою (підрозділи 3.2, 3.3.) з метою запозичення позитивного досвіду здійснювалося *порівняльно-правовим методом; метод теоретико-правового моделювання* використовувався для формування

загальних висновків та рекомендацій щодо покращення цивільного процесуального законодавства у частині використання електронних повідомлень як доказів чи загальних положень доказування (розділ 2, 3).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим в Україні науковим дослідженням теоретичних та практичних проблем використання електронного повідомлення як доказу в цивільному процесі з урахуванням інтеграційних процесів та діджиталізації соціально-правових інститутів.

В результаті наукового дослідження одержані такі висновки та результати, що мають наукову новизну:

Вперше:

- сформульовано дефініцію електронного повідомлення як доказу в цивільному судочинстві. Визначено, що електронне повідомлення як доказ - це засіб електронної комунікації у вигляді цифрового запису, що передається засобами електрозв'язку (відповідно до протоколу) та містить дані на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, на яких ґрунтуються вимоги чи заперечення учасника по суті справи, яка вирішується судом;
- встановлено процесуальну доцільність використання резервного копіювання як найефективнішого способу фіксації електронного листування на етапі збирання доказів, яке може слугувати засобом відновлення оригіналів електронних повідомлень у разі їх умисного знищення;
- для електронних доказів, які подані на матеріальних портативних носіях електронної інформації та зберігаються в судах, аргументовано доцільність використання криптографічного захисту як методу забезпечення цілісності інформації у вигляді внесення значення хеш-суми та алгоритму за допомогою якого були отримані відповідні значення при судовій реєстрації доказів в АСДС. Відповідна новація потребує змін як у програмному забезпеченні АСДС (доповнення полів в картці реєстрації доказів), так і доопрацювання нормативних положень Інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України, яка регламентує для працівників суду процесуальний документообіг;

- запропоновано викласти ч. 1. ст. 100 ЦПК України з метою універсалізації процесуального законодавства та врахування потенційної можливості появи нових форматів електронних повідомлень в наступній редакції: «Електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи, медіа-файли, веб-сайти, електронні повідомлення, бази даних та інші дані в електронній формі, які містять метадані. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет).»;

Вдосконалено:

- систематизацію способів фіксації доказової інформації в електронних повідомленнях та їх розмежування залежно від суб'єкта (суд, незалежний суб'єкт та учасника справи) на етапі збирання доказів;

- класифікацію електронного повідомлення в частині доповнення її критерієм «конфіденційності», на основі якого виокремити приватні, приватно-публічні та публічні (загальнодоступні) повідомлення;

- наявні підходи до встановлення автора електронного повідомлення під час судового доказування та проведено їх розмежування за критерієм комунікаційного застосунку: електронна пошта, сайт, месенджер та телефон (SMS/MMS). Здійснено наукове обґрунтування доказового значення верифікації акаунта в соціальних мережах (сайтах) та месенджерах як надійного способу встановлення автора, яким поширювалася інформація, що має значення для вирішення справи судом;

- наукове обґрунтування необхідності розширення кола судових експертиз, які можуть бути використані як для ідентифікації автора повідомлень, так і для встановлення інших обставин та фактів, що мають значення для вирішення справ у яких використано електронні повідомлення як докази. Зокрема, охарактеризовано потенційні можливості використання судових експертиз для експертного аналізу кожного з видів електронних повідомлень за інформаційним

наповненням (текстові, голосові та мультимедійні): лінгвістична експертиза писемного мовлення, експертиза відео-звукозапису (фоноскопічна), лінгвістична експертиза усного мовлення, фототехнічна експертиза, семантико-текстуальна експертиза писемного мовлення, телекомунікаційна експертиза, комп'ютерно-технічна експертиза;

- обґрунтування доцільності застосування у цивільному судочинстві принципу самоідентифікації автора, доктрини листа у відповідь, презумпції достовірності електронних доказів та недопущення застосування концепції «негативного доказу»;

Набули подальшого розвитку:

- класифікаційний підхід до електронних доказів, відповідно до якого пропонується відмежувати електронний документ (як офіційний документ, що має власну юридичну силу, яка набувається виключно після засвідчення електронним підписом) від електронної інформації у вигляді фото, аудіо, відео, які наразі в цивільному процесуальному законодавстві включені як підвиди електронного документа, проте не відповідають нормативним положенням щодо електронного документообігу через їх функціонування без електронного підпису, що створює колізії між ЗУ «Про електронні документи та електронний документообіг» та ЦПК України. Зазначені види електронної інформації запропоновано об'єднати у самостійний вид електронних доказів «медіафайл» та внести відповідні зміни до ч.1. ст. 100 ЦПК України;

- теза про пріоритетне доказове значення оригіналу електронного повідомлення при розгляді справи порівняно із його копіями у разі оспорювання достовірності доказу та запропоновано розуміти під оригіналом електронного повідомлення «першоджерело інформаційного вмісту, яке було надіслано за допомогою електронних засобів зв'язку та включає в себе відомості (метадані) про автора, дату та час їх створення і зберігаються на серверах, які належать або контролюються надавачами (провайдерами) електронних послуг чи на портативних носіях інформації сторін комунікації та слугує джерелом для відтворення його копій»;

- аргументація використання штучного інтелекту як перспективного допоміжного інструменту в роботі судді в цивільному судочинстві для автоматизації окремих процесів: моніторингу судової практики, перевірки достовірності електронних доказів, як мовного інструменту для формулювання окремих положень текстів судових рішень із обов'язковим контролем з боку відповідних посадових осіб суду тощо.

- наукові позиції, за яких електронний підпис повинен розглядатися як обов'язковий реквізит виключно електронних документів, а його відсутність на електронних повідомленнях приватного характеру не повинна оцінюватися судом як невідповідність критерію допустимості, що покращить ефективність захисту прав з використанням електронних повідомлень як доказів;

- дослідження історичного розвитку електронних доказів на прикладі електронного повідомлення як передумови їх юридичного закріплення в окрему категорію доказів в процесуальному законодавстві України. Створено періодизацію генезису електронного повідомлення, в якому виокремлені такі етапи: 1) створення прототипу електронної пошти як засобу обміну повідомленнями; 2) функціональний розвиток електронного листування та засобів зв'язку; 3) адаптація електронних повідомлень під формат письмових та речових доказів; 4) впровадження електронних доказів та закріплення електронних повідомлень як їх різновиду;

- обґрунтування можливості впровадження в цивільному процесі України стандарту доказування «баланс ймовірностей», який полягає у доведені того, що факт скоріше був, а ніж не був, а суб'єктивна впевненість може бути виміряна як така, що дорівнює 51 % і вище, що досить чітко доповнює «внутрішнє переконання судді» як спосіб оцінки доказів;

- критерії віднесення судом конкретної обставини до загальновідомих фактів як різновиду обставин, що не підлягають доказуванню. До обставин, які відомі широкому (невизначеному) колу осіб пропонується відносити обставини, інформація про які була доступна необмеженому колу осіб через публічні

електронні повідомлення та поширювалася через сайти з високим ступенем довіри або на сторінках, що пройшли процедуру верифікації;

- теза про існування презумпції конклюдентної (мовчазної) згоди учасників справи на дослідження та оцінку електронних повідомлень приватного характеру як доказів, зважаючи на гарантії конфіденційності кореспонденції;

- систематизація процесу цифровізації судової процедури, в якій виокремлено 3 основні етапи: 1) впровадження окремих електронних новацій; 2) системно-концептуальний підхід до електронного судочинства та доказів; 3) форсована адаптація судочинства під умови карантину та воєнного стану.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації наукові положення та висновки можуть бути застосовані у :

науково-дослідній сфері – як теоретичний базис для подальшого наукового дослідження теоретичних і практичних проблем системи електронних доказів та електронного повідомлення як одного з їх специфічних елементів, а також загальної проблематики права на судовий захист та процесу доказування в цивільному судочинстві;

практичній діяльності – при збиранні, фіксації, поданні та формуванні доказових позицій сторонами справи із використанням електронних повідомлень як засобу доказування, при оцінці та дослідженні судом електронних повідомлень як форми доказів у цивільному судочинстві;

правотворчій сфері – при розробці законопроєктів про внесення змін і доповнень до цивільного процесуального законодавства України в частині використання електронних доказів та з метою покращення процедури використання електронного листування як специфічного джерела доказів при здійсненні судового захисту прав.

навчальному процесі – при підготовці, підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій, лекційних та практичних курсів та безпосередньому викладанні навчальної дисципліни «Цивільне процесуальне право України» та спецкурсів «Доказування та докази в цивільному судочинстві» і «Розгляд окремих

категорій цивільних справ у судах» у вищих та фахових передвищих закладах юридичної освіти.

Особистий внесок здобувача. Усі теоретичні та практичні результати, що виноситься на захист, отримані автором самостійно. У роботі опублікованій у співавторстві з А.В. Бусакевичем «Докази і доказування в цивільному процесуальному праві України: відповідність міжнародним стандартам» особистий внесок здобувача полягає у визначенні сутності категорії «стандарт доказування», дослідження та тлумачення змісту стандартів доказування, які поширені в англосаксонській правовій сім'ї, а також дослідження можливості їх впровадження в цивільне судочинство України та зіставлення із стандартами доказування, які реалізуються в кримінальній («поза розумним сумнівом») та в господарській («вірогідність доказів») формах судочинства України.

Апробація результатів дисертації. Дисертація обговорювалася на засіданнях кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національного університету «Одеська юридична академія». Основні положення, узагальнення та окремі висновки дисертаційного дослідження були оприлюднені та обговорювалися на 10 міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, серед яких можна вказати наступні: «Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні» (м. Одеса, 18 грудня 2020 р.); «Захист прав людини у цивільному судочинстві» (м. Одеса, 17 грудня 2021р.); «Українське суспільство в умовах воєнного стану: сучасні виклики та напрямки розвитку» (м. Одеса, 6 червня 2022р.); «Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)» (м. Одеса, 17 червня 2022р.); «Цивільне судочинство та виконавче провадження в умовах воєнного стану» (м. Одеса, 16 грудня 2022р.); «Приватне право в умовах війни» (Одеса, 15 листопада 2022р.); «Сучасна цивілістика: тенденції розвитку права під час воєнного стану» (м. Одеса, 21 квітня 2023р.); «Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття:

синергія наукових, освітніх та технологічних рішень» (м. Одеса, 19 травня 2023 р.); «Захист прав людини в порядку цивільного судочинства в цифрову еру» (м. Одеса, 28 грудня 2023р.); «Новели цивільного процесуального законодавства: цивільна юрисдикція, процесуальні строки» (м. Одеса, 8 квітня 2024р.).

Публікації. Основні положення, систематизовані узагальнення та висновки дисертації були висвітлені в 5 статтях (4 одноосібні та 1 у співавторстві), що були опубліковані у наукових фахових періодичних виданнях з юридичних наук (галузь знань 081 «Право»), включених МОН України до фахових видань категорії «Б», а також у 10 тезах доповідей на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, що були видані в електронних та друкованих збірках.

Структура дисертації. Дисертаційне дослідження складається з анотації (на українській та англійській мовах), вступу, трьох розділів, поділених на 8 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

Загальний обсяг дисертації становить 253 сторінки, із них основного тексту роботи — 194 сторінки, список використаних джерел містить 528 найменувань, які систематизовані на 50 сторінках, та додатки - на 4 сторінках.

РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТА ВИБІР НАПРЯМКІВ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Методологічні засади дослідження електронних повідомлень як доказів у цивільному процесі

Методологічні засади дисертаційного дослідження становлять невід'ємну складову наукового пізнання та визначають основні принципи та підходи, які дослідник використовує для вирішення поставлених наукових завдань. Успішне проведення дисертаційного дослідження вимагає не лише застосування окремих методологічних прийомів, але й їхнє комплексне використання та взаємне узгодження, що дозволяє забезпечити системність, цілісність та наукову обґрунтованість свого дослідження, враховуючи різноманітні аспекти теми, аналізуючи їх у взаємодії та взаємозв'язку. Використання комплексних методологічних засад дозволяє досягти більш об'єктивних та вичерпних результатів, що беззаперечно сприяє розвитку наукової думки.

«Давньокитайський філософ Лао-цзи стверджував, що сутність глиняного глечика полягає аж ніяк не у глині. Глина – це тільки матеріальна частина глечика. Сутність же створюється порожнечею усередині нього і точками дотику глини з порожнечею. Так і наука про право складається не тільки із знання про нього. Її сутність визначається тими точками, де знання зіштовхується із незнанням. У цих точках народжуються питання і проблеми. У них відбувається найважливіше – збільшення знання. Вони є точками росту і розвитку науки про право» [14, с.17].

В процесі пізнання правових явищ, незалежно від їх рівня розвиненості, необхідно усвідомлювати, що різноманітність та варіативність соціально-правових реалій завжди значно багатші за будь-які абстрактні твердження, ідеї, поняття, теоретичні конструкції та ідеологічні поступати. Ідеали соціуму в конкретно-історичний момент часу є видимим буттям сьогодення в глобальному масштабі і не є об’єктивною цілісністю, а відповідно і абсолютною істиною. Проте ідеали, цінності та концепції, які втілені в юридичну науку завжди залежить від суспільства, яке їх створює, а відтак є відображенням соціальної

справедливості та суспільної свідомості. Однією з форм суспільної свідомості є право, що специфічним чином розкриває суспільне буття, його зв'язки і відносини за допомогою певних логічних засобів. У нас час право визначається засобом регламентації функціонування та розвитку суспільства, відособлення особистості, послаблення у цих процесах свавілля та хаотичності, а норми права мають інструментальну цінність [91, с.220]. І.В. Патерило в дисертаційному дослідженні вказує, що «цінності набувають соціального змісту, реалізуються і впливають на свідомість і поведінку людей лише в тому випадку, коли глибоко усвідомлюються і сприймаються ними як ціннісні орієнтації» [191, с. 23-24]. Ю. Шайгорський наводить тезу, що «ціннісне ставлення людини до світу, до інших людей, до самої себе є основою формування ціннісних орієнтацій особистості» [460, с.6-7]. Л.І. Заморська констатує, що зазначений аспект «особливо стосується права та правових явищ і процесів, що відбуваються в суспільстві» [91, с.220]. «Ви можете пропагувати найпрогресивніші ідеї, але якщо закони не відповідають реаліям життя, якщо прикриваючись законом, сильні пригноблюють слабих, владні знущаються над безвладними … держава отруюватиметься беззаконням під виглядом законів», зазначає Є.Ф. Безродний [16, с.3]. Складно не погодитися з таким істинним твердженням, однак більше того, навіть за умови базової відповідності регуляторів (законів) до вимог суспільства - «жодна соціальна норма, серед них і юридична, не здатна забезпечити надовго та повного торжества змісту конкретного соціального ідеалу, оскільки, об'єктивна реальність постійно перебуває у процесі становлення» [363, с.557]. Відтак мрії про справедливе суспільство з давніх-давен володіли умами великих вчених і мислителів. Вони шукали і відповідали на запитання, які ставило їм життя.

В.М. Селіванов зазначає, що в процесі пізнання закономірностей сучасного суспільного розвитку, особливого значення набуває «науковий діалог щодо вмісту і сутності соціального, серед нього правового, розвитку суспільства, інтелектуальним підґрунтям якого все більше стають цифрова культура та інформаційні технології, а духовним - загальнолюдські соціальні цінності» [363, с.144]. Відповідно формування предмета наукового дослідження є суб'єктивною

рефлексією автора дисертації на потреби, які постають в сучасному інформаційному суспільстві, що формується в Україні. Значну роль відіграє поширення інформації в глобалізаційних та інтеграційних процесах сьогодення. Крилатий вислів: «хто володіє інформацією, той володіє світом», авторство якого приписують британському банкіру, бізнесмену і фінансисту Натану Ротшильду, яскраво ілюстрував наявний запит на пришвидшення обміну інформацією ще на початку XIX сторіччя, однак не втратив своєї актуальності і дотепер. Завдяки науково-технічному прогресу світова спільнота постійно досягає певного прогресу у питаннях обсягу та швидкості обміну інформацією. Електронне повідомлення як форма сучасної комунікації, що стало одним із традиційних та найуживаніших способів поширення інформації - не тільки інтегрувалася в повсякденне життя міжнародного суспільства, а і стала вимагати сутнісного нормативного регулювання питань їх використання як доказів при розгляді справ у судах, зокрема і в рамках цивільного процесу. Особливість дослідження є його тісний міждисциплінарний характер з інформаційними технологіями, що зумовлює необхідність пізнання електронного повідомлення як доказу не тільки з аспекту права, а також як технологічної категорії, що обумовлюється його функціональною природою як способу електронної комунікації.

О.В. Стовба вказує, що «згідно з поширеними в класичній правовій думці поглядами, осмислення права є об’єктивно істинними тільки в разі, якщо воно відповідає критеріям науковості» [374, с.11]. М. Кравчук вказував, що «фундаментальною основою науковості … пізнання юриспруденції є методологія» [140, с. 117]. Варто погодитися із твердженням В.В. Дудченко, яке автор і бере за основу, що під методологією юридичної науки вже традиційним стало її розуміння як «системи принципів і способів організації та побудови теоретико-пізнавальної діяльності в області дослідження державно-правової дійсності» [82, с.14].

Відрив методології від реальних правових явищ веде до підміни безпосереднього вивчення реального об’єкта, тобто самого права, його юридичних форм, інститутів. Принципи, які властиві методології вимагають, щоб

дослідження проводилося за законами зв’язку, єдності, сполучення, системності відповідних способів між собою [369, с.19]. Відповідно до тлумачення Г.О. Бірта методом є «сукупність визначених правил, прийомів, способів, норм пізнання», основна функція якого полягає у «внутрішній організації і регулюванні процесу пізнання» [19, с.19]. Принцип методологічного плюралізму не завжди виступав одним з постулатів побудови правових досліджень. На початку 2000-х років Ю.М. Оборотов зазначав, що за останні 100 років методологія розвинулася від класичної, яка побудована «на раціональних і об'єктивних підходах», через некласичну, яка заснована на суб'єктивності і свободі вибору, наразі знаходиться на посткласичному (постмодерністському) етапі становлення, який «характеризується визнанням нераціонального і плюралістичного підходів», що допускає існування множинності істин [180, с.41]. Ю.П. Лобода критикує принцип методологічного плюралізму як «фактичне звільнення науковців не тільки від потреби осмислення предмета дослідження в основоположних категоріях діалектики, а й загалом від необхідності дотримуватися певної суворої дисципліни у виборі й використанні дослідницьких методів, дозволяє еклектично поєднувати суперечливі підходи» [152, с.13]. Однак, як підкреслював Ю.М. Оборотов у своїх працях: «плюралізм у якості найважливішої складової методології юриспруденції тільки починає пробивати собі дорогу через нашарування моністичного підходу в його ідеалістичній і, до болю звичній марксистській, матеріалістичній версії» [180, с.41]. Тривалий час до моменту відновлення незалежності України на теренах нашої держави пропагувалося марксистське-ленінське розуміння державно-правових явищ (ідеологія КПРС), запроваджуючи в суспільну свідомість класовий підхід до сутності держави та права, гіперболізуючи при цьому ролі насильства в їх функціонуванні, підкреслюючи службовий характер цих соціальних інститутів в руках пануючого класу. Сучасне ідеологічне спрямування розвитку права та держави полягає у відмові від догм радянського періоду розвитку юридичної науки і утвердженні нових демократично-гуманістичних ідеалів [381, с.38]. В контексті попередньої тези П.М. Рабінович акцентував увагу, що методологічний плюралізм

«сформувався на зміну світоглядно-філософському монізму радянського періоду» [322, с.13]. В.І. Шинкарук писав: «будь-яка філософська система завжди однобічна і лише через певні синтези вона рухається далі» [463, с.24]. Рушійною силою змін філософської системи світогляду нашого часу в Україні став розпад радянської системи в 1991 році, відновлення незалежності та державний вектор на формування демократичного, правового та соціального суспільства.

Однією із багатьох класичних вже стала позиція за якою розрівняють 3 методологічні рівні пізнання права: філософський (загальнофілософські підходи), загальнонауковий і спеціально-юридичний. Кожен з них важливий для об'єктивно-достовірного (повного) розуміння права загалом та конкретного предмета дослідження, оскільки оперує властивими саме йому методами і способами пізнання, що забезпечує комплексний підхід до вивчення правових явищ. Разом з тим автор підтримує М. Костицького, який вказує на доцільність відмови від «ієрархії методології» та побудови горизонталі методології на розсуд теоретика, який здійснює дослідження, а разом з тим, методика конкретного дослідження має вигляд «мозаїки методів» [137, с.14]. Одним із постулатів формування конкретного методологічного інструментарію серед всього їх різноманіття П.М. Рабінович зазначає його «об'єктивну зумовленість предметом дослідження» [323, с.170-171]. Відповідно розробка методологічних засад є необхідною та початковою умовою здійснення наукового дослідження, що діють у діалектичній взаємодії «метод – предмет дослідження». Тому вбачається доцільним охарактеризувати конкретні методи, за допомогою яких автор націлений провести наукове дослідження електронного повідомлення як доказу в цивільному процесі та вирішити конкретні завдання, які сформовані у вступній частині.

Методологічне значення конкретних філософських категорій не тільки становить основу існуючих знань, а і є інструментом здобуття нових, зокрема, дозволяє осягнути сутність досліджуваного явища. При філософському способі осмислення права особливого значення на першочерговому етапі набуває метод філософсько-правової рефлексії, особливість якого полягає у «проясненні тих

ідеальних конструкцій, з яких складається право та конструювання уявних моделей правової реальності, який заснований на здатності суб'єкта правосвідомості до філософського самоаналізу, до дослідження своїх відносин із правою реальністю» [417, с. 28], на основі чого створюються нові смислові горизонти. Серед власне філософських методів, що здійснили значний вплив на розвиток процесу наукового пізнання зазначається: діалектичний метод (Сократ, Платон, Г. Гегель, К. Маркс), раціоналістичний метод (Р. Декарт), індуктивний метод (Ф. Бекон), феноменологічний метод (Е. Гуссерль) [19, с.20]. Розуміння права, його сутності та особливостей залежить від тієї філософської позиції, з якої воно розглядається. Основним методологічним завданням філософського підходу є постановка проблеми. «Істина є сутнісним мотивом наукового пошуку, - акцентує увагу О.О. Бандура, його призначення полягає саме у сходженні до істини від багатоманітності видимості, розрізнених явищ, у переході від випадкового до фундаментального, від безпосередніх чуттєвих даних до усвідомлення та обґрунтованих концептуальних утворень». А у разі виявлення під час наукового пошуку природної закономірності – «ця ідея стає діючою метою» [418, с.293]. Діюча мета в розумінні автора і є центральним питанням дослідження.

Аристотель схилявся до думки, що «знання потенційно знаходяться в розумі, які можливо виявити». Для реалізації цієї можливості необхідно «зібрати факти, спрямувати на них мислення і в такий спосіб викликати розумовий процес споглядання вищих істин, або засновків науки» (метафізичний підхід). Г.В.Ф. Гегель подолав метафізичний підхід і піднявся до розуміння істини як процесу, а не статики (діалектичний підхід) [418, с.292-293]. Разом з тим відмова від діалектичного матеріалізму як методу філософського осмислення буття людини, що була панівною ідеологією в наукових дослідженнях радянського минулого на користь методологічного плюралізму в теперішній українській науці не повинна ототожнюватися із повним виключенням діалектики як такої з інструментарію наукового пізнання. Пропонується використати діалектичний метод, який надає змогу дослідити електронні повідомлення як доказ у динаміці, що зумовлюється

необхідністю дослідження виникнення інституту електронних доказів як результату суперечності між існуючими процесуальними засобами доказування (боротьба протилежностей) та виокремлення окремої категорії доказів на підставі їх електронної форми (єдність протилежностей), а їх юридичне закріплення в процесуальному законодавстві є відображенням кількісних змін у якісні – класичних законів діалектики.

Проблема володіння отриманою інформацією нерозривно пов'язана з проблемою розуміння, яке визначається як здатність особи до особистої та суб'єктивної інтерпретації. «Потрапивши в індивідуальну свідомість, інформація про право найчастіше набуває особливу, суб’єктивно-особистісну забарвленість, по своєму інтерпретується відповідно до характерних значеннєвих, ціннісних і нормативних акцентів» [14, с.17-18]. О.В. Зайчук стверджує: «філософські категорії, узагальнюючи закономірні зв’язки природи та суспільства, виступають і як категорії мислення, пізнання. І тому мають загальне методологічне значення, відіграють роль «опорних пунктів» будь-якого пізнання і є одночасно логічними категоріями. Діалектика як методологічна основа тісно пов’язана з діалектичною логікою – наукою про закони і форми відображення у мисленні розвитку об’єктивного світу та пізнання» [381, с.50].

Для коректної інтерпретації отриманої інформації в процесі осмислення правових категорій (чуттєвого пізнання) необхідно користуватися правилами формальної логіки (наука про форми та закони правильного мислення), а тому одним із загальнонаукових методів, який застосовується у дослідженнях виступає формально-логічний, що допоможе у раціональному осмисленні права. Основними засобами якого є використання логічних законів, які регулюють зв’язки між структурними елементами правильного міркування – аналіз і синтез, індукція і дедукція, сходження від абстрактного до конкретного тощо. М. Панов асоціює діалектичний метод з «універсальним засобом формування правових понять», що використовує для цього окремі правила логіки, зокрема сходження від абстрактного до конкретного [189, с.52]. М.В. Савчин вказує на можливість за допомогою формально-логічного методу окрім формулювання юридичних понять

«зробити їх опис та систематизації» [361, с.29]. За допомогою вказаного методу пропонується вирішити питання щодо формування поняття електронного повідомлення як доказу за правилом сходження від абстрактного до конкретного, на підставі законів аналізу і синтезу провести поділ електронного повідомлення на конкретні види залежно від критеріїв класифікації та на підставі застосування правил індукції та дедукції визначити їх характерні особливості та загальні ознаки.

Історичний метод полягає у тому, що процес розвитку правових явищ відтворюється в усій багатогранності, враховується все позитивне та негативне, що накопичене досвідом людства, населення окремої країни чи конкретного соціо-культурного пласта [380, с.14]. Використання історичного методу дозволить дослідити електронне повідомлення не тільки як процесуальну форму доказу, а і встановити шлях їх еволюції від способу комунікації до цивільно-процесуальної категорії: момент їх виникнення як способу передачі інформації, визначити закономірності та суперечливості їх розвитку як способу комунікації, дослідити історичну єдність із суміжними засобами, за допомогою яких здійснюється обмін повідомленнями – інтернет та мобільний зв'язок, проаналізувати етапи юридичної еволюції електронного повідомлення від різновиду письмових та речових доказів до різновиду електронного доказу, що допоможе закріпити єдність історичного минулого із сучасністю та шляхи їх подальшого розвитку. Історичний метод в тлумаченні норм права дозволяє з'ясувати їх дійсний зміст, враховуючи дані, що належать до історичної передумови видання закону, до пов'язаних з цим історичних подій, процесу і характеру підготовки, обговорення і прийняття тексту нормативно-правового акту [459, с.65]. В даному контексті автор спирається на знання історичних обставин та передумов юридичного закріплення електронного повідомлення як джерела доказів, основним чинником серед яких виступав глобальний процес інформатизації суспільства та цифровізація судочинства.

Метод системного аналізу розкриває свою суть у комплексному пізнанні «відносно великих і складних об’єктів (систем) у цілісності, у єдності різних явищ, що здобувають нові якості, відсутні у випадку їхнього існування у

роз'єднаному стані» [369, с.11]. І.С. Смазнова підкреслює, що «крім власних законів зв'язку елементів системним об'єктам відповідають також загальні універсальні закони, які обумовлені діалектичною природою таких зв'язків», а тому їх врахування при системному дослідженні юридичних категорій «дозволяє сформувати цілісне знання про правову дійсність, зрозуміти процеси їх розвитку та прогнозувати їх рух» [164, с. 189]. Відповідний метод дозволить забезпечить дослідження електронного повідомлення не як відокремлену самостійну правову одиницю, а в рамках цілого інституту електронних доказів, що допоможе у формуванні об'єктивної картини правової дійсності. Разом з тим необхідно дослідити і більш ширші системи, до яких входять електронні докази – систему доказів в рамках цивільного процесу та інститут доказування, складовими якого є засоби доказування. Вказаний спосіб допоможе встановити загальні процедури дослідження та критерії оцінки доказів в рамках судового розгляду, особливості використання, які зумовлені електронною природою електронних доказів, конкретні функціонально-сутнісні особливості електронних повідомлень як різновиду електронних доказів та взаємозв'язок всіх вищезазначених категорій в єдиній системі цивільного процесу. Системним методом пропонується дослідити питання функціонування електронного повідомлення в процесі доказування, а також встановити місце електронного повідомлення серед засобів доказування в цивільному процесі, їх взаємозв'язок та здійснити класифікацію електронного повідомлення на підвиди, що допоможе у розширенні наукового уявлення про систему електронних доказів.

Догматичний метод необхідний в рамках дослідження для формально-юридичного аналізу чинних джерел нормативного регулювання процесу використання електронного повідомлення як засобу доказування в рамках цивільного судочинства, з'ясування закономірностей їх дії на підставі правил юридичної логіки, що допоможе у систематизації наявного правового базису. Проведений аналіз відкриє наявні прогалини закону, що зумовить поставлення проблематики дослідження та відкриє потенційні шляхи до їх вирішення з метою

адаптації літери закону до соціально-технологічної реальності використання електронного повідомлення як способу комунікації.

До попереднього методу щільно примикає герменевтично-правовий метод. Вказаний метод при аналізі юридичних текстів допоможе досягти ясності в їх прочитанні та тлумаченні їх внутрішнього змісту «для себе» (інтерпретація), що зможе надати відповіді на питання «з якою метою норма права була написана?», що зменшує дистанцію між читачем та законом і надалі забезпечить можливість роз'яснення юридичного тексту «для інших». «Тлумачення тексту нормативно-правового акту є певним розумовим процесом, спрямованим на з'ясування норми права через виявлення значень термінів і словосполучень текстів нормативно-правового характеру. З'ясування змісту є внутрішнім інтелектуальним процесом, який не виходить за межі свідомості інтерпретатора і складається з розумових операцій суб'єкта пізнання», зазначає Л.І. Чулінда [459, с.10-11]. Як зазначає науковцями «правила філологічного (текстового) та системного тлумачення законодавства, за допомогою яких значною мірою з'ясовується законність чи, навпаки, незаконність діянь, рішень, дещо відійшли у тінь… наукознавчих пошуків» [324, с.25]. Використання здобутків таких наук як герменевтика та лінгвістика дає змогу глибше зрозуміти функціональні, адаптаційні можливості державно-юридичних інструментів та механізми реалізації таких можливостей. Тому з позицій автора в з'ясуванні змісту юридичного тексту одним із центральних виступає юридико-лінгвістичний спосіб. Вирішення питання про необхідність оновлення законів з метою забезпечення їх ефективності правового регулювання, адаптації національного законодавства у зв'язку з інтеграцією до правового та економічного простору Європейського Союзу, усунення неточностей і прогалин вимагає глибинного розуміння суті діючого законодавства, яке аналізується з метою виокремлення його позитивних та негативних сторін. Вбачається позитивним наявність окремої процесуальної категорії «електронні докази», закріпленої в ст. 100 ЦПК України, визначення їх відкритого переліку, з наявними конкретними найпоширенішими прикладами. Проте наявність прогалин у вигляді положення про необхідність процесу

засвідчення копій, за реальної відсутності правового механізму та конкретних процедур фіксації змісту електронних доказів, необхідність відмежування окремих видів електронних доказів одне від одного зумовлене різною функціональною природою (виокремлення аудіо та відеозаписів із масиву електронного документа в категорію «медіафайли») та навпаки об'єднання в загальний різновид електронне повідомлення на заміну «текстовим, мультимедійним та голосовим повідомленням», що забезпечить універсальність правового регулювання – вказані аспекти безумовно свідчать про наявність негативних сторін у текстах нормативно-правових актів.

В Україні, правову систему якої відносять в більшості випадків до романо-германської правової сім'ї, судовий прецедент не виступає джерелом права, наприклад як в англосаксонській (англо-американській) правовій сім'ї. Однак дослідження конкретної судової практики, доказами в якій виступали електронні повідомлення, проводилося їх дослідження та надавалася правова оцінка, судових кейсів, в яких висвітлювалися суміжні питання, що становлять інтерес в розрізі окремих питань дисертаційного дослідження (використання інших різновидів електронних доказів) є необхідною умовою для формування уявлення про сучасний вектор правозастосовної діяльності та вкладається в засоби конкретно-соціологічного методу. М.В. Савчин зазначає, що соціологічний метод дозволяє проводити дослідження не на рівні абстрактних категорій, а на базі реальних соціальних фактів [361, с.29]. Цілісну картину стосовно судової практики необхідно доповнити з використанням статистичного методу (інколи в наукових колах визначають як окремий засіб соціологічного методу), який передбачає дослідження правових статистичних даних, зокрема дозволить проаналізувати динаміку використання електронних повідомлень як доказового матеріалу до моменту їх нормативного закріплення як процесуального засобу доказування в 2017 році та зіставити з актуальною судовою статистикою в рамках цивільного судочинства доступною на момент проведення дослідження. Поєднання цих методів дозволить встановити реальну тенденцію використання електронного

повідомлення як доказу та проаналізувати проблемні питання, з якими стикаються практики, попри закріплену нормативність в законодавстві.

Є.О. Харитонов констатує, що порівняння є невід'ємною частиною людського мислення, а за безпосереднього використання порівняння як методу встановлюється схожість або розбіжність об'єктів, що досліджується. Відповідний результат досягається шляхом зіставлення, розрізнення об'єктів за будь-якою ознакою, властивістю [424, с.10]. Порівняльно-правовий метод передбачає зіставлення однопорядкових юридичних понять та процесів для встановлення подібності та аналізу протилежностей між ними. З позицій О.Ф. Скакун вказаний метод застосовується у класифікації правових явищ, з'ясуванні їх історичної послідовності, генетичних зв'язків між ними, загальних і конкретних закономірностей розвитку, їх традицій та новацій [369, с.13].

Пропонується за допомогою порівняльно-правового методу здійснити порівняльний аналіз:

- електронних доказів з іншими засобами доказування та окремі види електронних доказів між собою в рамках цивільного процесу задля встановлення критеріїв подібності електронних доказів між собою (загальних ознак) та відмінності від інших доказів;
- електронного повідомлення з інших різновидами електронних доказів задля встановлення загальних ознак функціонально-правової природи електронного листування як доказу;
- електронні повідомлення як докази в рамках різних форм судочинства.

Х. Кметик-Подубінська в своєму досліджені результатом використання методу правового моделювання вказує створення правової моделі як юридичної проекції суспільного розвитку, практична значущість якої полягає у побудові «логічного і несуперечливого законодавства» [123, с.214]. В ході дисертаційного дослідження вбачається доцільним побудова не лише правових моделей, а і теоретичних. Основне призначення яких полягає у створенні ідеалістично-екзистенціальної моделі (концепції) функціонування електронних повідомлень як

доказів в рамках цивільно-процесуальних відносин із врахування наявного сучасного досвіду державницького вектору діджиталізації, цифровізації судочинства, технологічної складової та електронної природи повідомлень. Однак, побудова теоретичних моделей повинна підкріплюватись побудовою правової моделі як способі вдосконалення існуючих правовідносин не лише на теоретичному рівні, а як запропонованого алгоритму дії на практичному (правовому) рівні з метою надання рекомендацій щодо вдосконалення нормативно-правової бази. Тому пропонується об’єднати це в єдиний спосіб теоретико-правового моделювання, який і використати в рамках дослідження.

У рамках дисертаційного дослідження важливо забезпечити цілісність та системність застосування методологічних засад. Комплексний підхід передбачає не лише використання окремих методологічних засобів, але й їх узгодження та взаємодію між собою. Кожна методологічна засада повинна доповнювати та підтримувати інші, створюючи цілісний та досконалий дослідницький фундамент. Такий взаємозв'язок дозволяє досягти більш повного та обґрунтованого розкриття предмета дослідження, сприяючи підвищенню наукової обґрунтованості, формуванню концептуальної цілісності, збалансованого підходу до вирішення наукових проблем та авторитетності отриманих результатів.

1.2. Огляд літератури та вибір напряму дослідження

Огляд юридичної літератури з метою визначення ступеня розробки проблематики є важливим етапом наукового дослідження, що передує формулюванню мети та завдань дослідження. Проведення огляду передбачає аналіз та систематизацію наявних наукових публікацій (монографій, дисертаційних робіт, наукових статей, тез виступів на конференціях) та інших джерел, спрямованих на вивчення обраної проблематики. Важливим аспектом цього процесу є оцінка ступеня дослідженості теми, виявлення актуальності та перспективності подальшого дослідження, а також ідентифікація наукових чи нормативних прогалин або контроверсійних питань, що дозволяє встановити

власне місце дослідження в науковому дискурсі, сформувати чіткий та науково-обґрунтований підхід до вирішення проблеми та допомагає підвищити якість наукового дослідження та його релевантність для потреб суспільства.

В українському науковому просторі чи не вперше ідея про доцільність формування окремої категорії доказів в рамках цивільного процесу, які отриманні з використанням технічних засобів, була висловлена ще 2005 року в науково-практичному посібнику «Докази і доказування в цивільному процесі» (авторства С.Я. Фурси та Т.В. Цюри). Вченими пропонувалося віднести до такої категорії фотографій, відео- та звукозаписи, інформацію з мережі Інтернет, комп'ютерні програми та висновки експертів, що базуються на комп'ютерній обробці зразків дослідження. Підставою ж для такого виокремлення вчені зазначали «необхідність особливого ставлення до їх доказового значення» [421, с.41-42]. 2009 року концепція розвитку доказів в рамках цивільного процесу отримала своє продовження в підручнику «Цивільний процес України. Академічний курс» за загальною редакцією С.Я. Фурси. Вчена зосереджуючись на прогресивних тенденціях розвитку новітніх технологій та принципів формування інформаційного суспільства на початку XXI століття, вказує на те, що розширення спектра джерел інформації та перехід на нові формати її обміну призведуть до розширення кола електронних (інформаційних) засобів доказування у майбутньому, які і будуть витісняти інші категорії доказів [434, с.316-317].

Д.М. Цехан у 2008 році досліджував питання використання цифрової інформації як доказу в кримінальному процесі, де серед іншого були виокремлені і її сутнісні ознаки – існування в нематеріальному вигляді, здатність до дубляжу без втрати характеристик, збереження на цифровому носії, оперативній пам'яті чи каналі зв'язку, а для її сприйняття необхідне програмно-технічне обладнання [427]. Пізніше вченим було трансформовано підхід до такого джерела доказової інформації - в своїй науковій статті «Цифрові докази: поняття, особливості та місце у системі доказування» (2013 р.). Автор обґрунтував необхідність впровадження «цифрових доказів» в національну систему законодавства,

обстоюючи свої позиції з посиланням на міжнародний досвід, перш за все, досвід з використання «нетрадиційних доказів» в США, а також були досліджені основні способи забезпечення їх допустимості в кримінальному проваджені [428]. Одночасно аналогічні тенденції спостерігалися і в рамках науки адміністративного процесу. В 2014 році І.В. Казачук в своїй науковій праці, яка присвячена використанню електронних джерел фактичних даних в рамках адміністративного судочинства, акцентує увагу на описі характеристик електронних джерел доказів та методів їх підтвердження, що дозволяє отримати доказові факти. Проведено порівняльний аналіз із законодавством Німеччини, Франції та США, висуваються пропозиції щодо внесення змін до адміністративного законодавства, які закріплять можливість посилання на факти, підтверджені електронними документами. Особлива увага зосереджується на можливості використання електронного листування як доказу. З метою надання електронним повідомленням доказової сили автор пропонує заздалегідь в угодах між сторонами визначати офіційні електронні адреси, узгоджувати необхідність використання електронного підпису між контрагентами, за необхідності під час дослідження доказів використовувати комп'ютерно-технічну експертизу, хоча і заявляється про відсутність перспективи такої процедури через додаткові витрати сторони, яка ініціює її проведення, а от перспектива запровадження нотаріального посвідчення листування з можливістю отримання нотаріального протоколу автором підтримується [114].

В 2013 році Т. Лежух в науковій статті звертала увагу на можливість використання електронних доказів в рамках цивільного процесу у справах про захист честі, гідності та ділової репутації, однак єдиною можливістю використання таких доказів зазначалося їх трансформацію у письмові докази. Вченою аналізувалися, в першу чергу, можливість використання інформації, яка поширювалася в мережі інтернет як доказу. На підставі аналізу судової практики було зроблено висновок, що така інформація надається у формі роздруківок інформації з веб-сайтів, також були досліджені певні способи фіксації змісту такої інформації, зокрема, шляхом звернення до інтернет-провайдерів із витребуванням

доказів та проведення судових експертиз. Т. Лежух також наголошувала на невиправданих складнощах, з якими особи стикаються при використанні такого джерела доказів та не можуть ефективно захищати свої права в судовому порядку, що потребує нормативних змін в ЦПК України [147].

Подальший розвиток правової думки про електронні докази знаходить своє відображення в науковій статті О.М. Лазько «Перспективи розвитку електронних (технічних) засобів доказування в цивільному процесі України», опублікованій в 2015 році. В статті аналізується суть поняття "електронний (технічний) засіб доказування", на основі практичного досвіду та теоретичного дослідження автор робить висновок про необхідність закріплення цього засобу доказування у цивільному процесуальному законодавстві. Електронні докази в розумінні автора являють особою «процесуальну форму подання комп'ютерної інформації». Разом з тим, пропонується закріпити чіткий перелік електронних доказів за їх істотними ознаками та розробити відповідні правила їх належності та допустимості. Такий висновок автор аргументує необхідністю впорядкування процесу доказування з використанням електронного документа як засобу електронно-договірних відносин, що став звичною формою укладання договорів. Впровадження електронних (технічних) засобів доказування посприяє процесуальній економії та дозволить використання електронного документа без прив'язки до матеріального носія інформації (паперової копії в сучасному розумінні)[145].

В 2016 році А.Ю. Каламайко захистив дисертацію на тему «Електронні засоби доказування в цивільному процесі», яка стала першим комплексним дослідженням електронних доказів в Україні в галузі цивільного процесуального права [116]. Автор детально досліджує електронні засоби доказування, де поміж іншого проведено аналіз понятєвого, структурного, видового та процедурного аспектів електронних засобів доказування, а також виявлено особливості їх використання при вирішенні цивільних справ судом. Запропоновано наділити електронні засоби доказування самостійним процесуальним статусом зважаючи на процедурні особливості їх дослідження та оцінки судом. Чільну увагу в рамках роботи автор звертає на такі основні види: звуко- та відеозаписи, електронний

документ та інтернет як джерело доказової інформації (веб-сайти та електронна пошта). В контексті електронних повідомлень (А.Ю. Каламайко асоціював їх з електронною поштою) зазначалось, що при використанні електронної пошти в процесі доказування важливо враховувати технічну складність можливості безслідного видалення таких повідомлень, а також їх неформальний характер, що робить їх цінним джерелом доказової інформації. Однак слід зазначити, що існують певні проблеми з встановленням авторства повідомлень та їх автентичності. Для вирішення зазначених проблем пропонувалося використати як інші засоби доказування, так і методи автентифікації повідомлень, такі як аналіз характерних рис повідомлення або відповідь на електронний лист, що дозволяють судді провести автентифікацію навіть без спеціальних технічних знань [116]. Варто вказати, що в дисертації якісно обґрунтовувалася концепція «електронних засобів доказування», однак була написана до впровадження в 2017 році самостійної категорії «електронні докази» в рамках цивільного, господарського та адміністративного процесу. Пізніше, в 2017 А.Ю. Каламайко була опублікована монографія «Електронні докази в цивільному процесі», в якій розглянуто правову природу електронних доказів та їх місце серед інших доказів в цивільному процесі, проаналізовано діюче законодавство та виокремлено процедури їх подання, дослідження та оцінки, досліджено судову практику використання електронних доказів у цивільних справах України та проведено порівняльно-правовий аналіз із нормативним регулюванням електронних доказів в іноземних державах [115].

В.С. Петренко в своїй науковій праці «Електронні листи як докази у судочинстві» (2016 р.) досліджував питання можливості та процесуальних особливостей використання електронних повідомлень як доказів в рамках цивільного та господарського судочинства, особливу увагу приділяючи в цьому аспекті значенню електронного підпису. Позиції автора висвітлюються в більшості випадків через призму наявної судової практики та потенційних складнощів, які можуть виникати при використанні електронних листів для доведення або спростування обставин. Виходячи із правових позицій судових

прецедентів автором констатується, що суди не повинні відхиляти електронні листи як недопустимий доказ тільки через відсутність прямої вказівку на них серед засобів доказування, таким чином підтримуючи широке тлумачення критерію допустимості доказів. Зазначається про доцільність передбачення можливості електронного листування та необхідність чи відсутність необхідності посвідчувати листи за допомогою електронного підпису безпосередньо в угодах між сторонами. Разом з тим констатується: посвідчення електронних листів електронним підписом в приватній сфері практично не застосовується [195]. К.Б. Дрогозюк в науковій статті досліджує «Сучасні джерела доказування у цивільному процесі України та Франції» (2016 р.), центральне місце серед яких відводить інформації в електронному вигляді та конкретно електронним документам. Питання, що порушуються вченою зводяться до використання електронних документів при розгляді цивільних справ, порівнювання правової природи електронних документів за законодавством України та Франції, проблематики відмежування оригіналу електронного документа від його копії та ознаки, якими повинен бути наділений електронний документ, чільне місце серед яких займає електронний підпис як ознака автентичності документа [74].

2017 рік став знаковим в питаннях дослідження електронних доказів. Його можна вважати екватором наукової думки та вектору досліджень. ЗУ від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII було прийнято нову редакцію ЦПК України, а також запроваджено самостійну процесуальну категорію – електронні докази. Відповідні законодавчі зміни зумовили стимулювання наукових досліджень, адже постала потреба наукового аналізу багатьох аспектів, пов’язаним із використанням якісно нового виду доказів, що змінювали парадигму судової практики щодо використання інформації в електронному вигляді як доказової бази [271].

А.С. Штефан в своїх дослідженнях на рівні наукових статей та тез доповідей на науково-практичних конференціях приділяла увагу як окремим видам електронних доказів (веб-сайт та веб-сторінки (2017р.), текстові, голосові та мультимедійні повідомлення (2018р.)), так і загальній проблематиці

використання електронних доказів в цивільному процесі (2019р.) [465], [466], [470]. В контексті електронних повідомлень вченою зазначалася загальна проблематика в процесі доказування щодо ідентифікації особи, яка направляла повідомлення (автор повідомлень), а також нагальна потреба у створенні резервних копій листування, з метою збереження оригіналів повідомлень у разі їх видалення стороною спору, однак вченою резервні копії розглядалися з позицій форми подання електронних повідомлень до суду, а не фіксації їх змісту. При розгляді справи в окремих випадках аргументувалася доцільність залучення експерта для з'ясування окремих аспектів справи та доцільність у більш чіткій регламентації процесу досліджень, якщо не на законодавчому рівні, то хоча б на рівні постанов Верховного Суду [466].

Систематизований підхід прослідковується в наукових працях О.Ю. Гусєва, який на рівні наукових статей досліджував різноманітні аспекти існування та використання електронних доказів в цивільному процесі: класифікація електронних доказів [67],[65]; визначення поняття електронних доказів [66]; процедура подання електронних доказів до суду [64]; аналізується можливість визнання певної електронної інформації оригінальною на основі певних критеріїв [62]; умови використання різних правових презумпцій як засобів підтвердження достовірності електронних доказів [63].

Наукова стаття 2018 року авторства Д.М. Моісеєнко - «Проблемні питання застосування електронного листування як доказу в цивільному процесі України», в якій досліджувалося питання ідентифікації відправника електронних повідомлень під час дослідження та оцінки поданих доказів в суді. Запропоновано класифікацію електронних повідомлень залежно від сервісів обміну повідомлень. Приділено увагу способам ідентифікації автора за номером телефону та акаунтом електронної пошти. Зроблено висновок про можливість витребування доказів у разі необхідності від операторів мобільного зв'язку та поштових ресурсів. Зазначено про необхідність застосування комплексного підходу та використанням інших засобів доказування – письмових доказів, показань свідків з метою встановлення відправника повідомлень [168].

Знаковим стало дисертаційне дослідження 2019 року Ю.С. Павлової на тему «Електронний документ як джерело доказів у цивільному процесі». В даній роботі було проаналізовано електронний документ як різновид електронного доказу, визначено його поняття, внутрішні за зовнішні реквізити, проаналізовано доказове значення електронного підпису, визначено процедуру дослідження та оцінки судом, зазначено наявну проблематику використання і перспективи подальшого розвитку нормативно-правового регулювання електронного документообігу та цивільного процесуального законодавства. Заявлено про неможливість посвідчення електронним підписом аудіо- та відеозаписів, які законодавцем зазначені як різновиди електронного документа та необхідність розробки спеціального програмного забезпечення. Запропоноване авторська дефініція електронного доказу як «будь-якої інформації, представленої в електронній формі, що має значення для розгляду цивільної справи, дослідження якої здійснюється за допомогою спеціальних програмно-технічних засобів», обґрунтовано розмежування «електронні дані», «електронний доказ» та «електронний документ», закріплено висновок про доцільність розширення заходів забезпечення доказів шляхом надання відповідних повноважень нотаріусам та витребування інформації у провайдерів (інформаційно-телекомунікаційної передачі даних) [187].

В контексті подальших досліджень особливої уваги заслуговує дисертація на здобуття ступеня доктора юридичних наук С.А. Чванкіна на тему «Інформаційні технології у доказуванні в цивільному процесі: теоретичні та практичні аспекти» (2021 р.) [448]. В рамках роботи автором досліджено розділ сфери застосування інформаційних технологій у судовому процесі. Розроблено науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання впровадження інформаційних телекомунікаційних технологій у цивільний процес, зокрема, судового доказування. Однак сутнісний інтерес викликали дослідженням проведених в напрямку електронних доказів як результату оновлення процесуального законодавства та глобалізаційних процесів. Автором виконано класифікацію електронних доказів за джерелом отримання, формою вираження та

характером змісту. Виявлено, що для допустимості електронних доказів важлива не лише легальність доступу до відповідного доказу, але й відповідність процедурі збору доказів, зокрема методів поводження з електронними доказами, які виключають помилки та зміну інформації метаданих. Обґрунтовано презумпцію достовірності електронного доказу. Зроблено висновок, що метадані повинні розглядатись не як окремий електронний доказ, а як невід'ємна складова іншого електронного доказу, який вони описують. Разом з тим автором обстоюється думка, про необов'язковість електронного підпису в електронних повідомленнях [448]. Зокрема, основні результати дисертації в частині використання електронних повідомлень як доказів автором були висвітлені в 2020-2021 роках у наукових статтях «Види електронних доказів у цивільному процесі» [445], «Доказове значення даних з електронних повідомлень у цивільному судочинстві» [447], тезах доповіді на науково-практичній конференції на тему «Електронне повідомлення як доказ: чи потрібно скріплювати електронним підписом?» [443].

В 2023 році проблематика використання електронних доказів в цивільному процесі набула подальшого розвитку в дисертації Д.О. Московчука «Електронні докази у країнах континентального та загального права: порівняльно - правове дослідження» [170]. Автор проводить порівняльне дослідження процедури використання електронних доказів в Україні та доказове значення інформації в електронному вигляді в країнах, які займають провідні позиції як з розвитку судочинства, так і інформаційних технологій. Звертається увага на досвід Англії, Уельсу, США, Франції, Німеччини, Італії. Автором було запропоноване вдосконалення поняття електронного доказу, яке закріплене в процесуальному законодавстві України та відмови від конкретних видів, а закріплення широкої дефініції – як даних, які можуть скласти фактичну інформацію про будь - який факт (в електронній формі), які обробляються, зберігаються або передаються …, комп'ютером, його системою чи системою зв'язку. Запропоновано дворівневу класифікацію електронних доказів в залежності від можливості доставки їх безпосередньо до суду. Основною особливістю електронних доказів зазначається,

що їх оригінал функціонує лише за допомогою електронного пристрою. Встановлено, що різниця в правовому регулюванні електронних доказів між Україною та іншими країнами полягає у встановлені їх місця серед засобів доказування, адже в більшості країн вони розглядаються як письмові або речові докази, а не як самостійний вид. Запропоновано запозичення іноземного досвіду - у разі подання паперової копії надавати також і роздруковані метадані, що містить оригінал доказу. Автор дотично звертає увагу і на електронні повідомлення та відстоює позиції за яких повідомлення, яке не містить електронного підпису може вважатися достовірним лише в разі відсутності заперечень сторони, яка заявляється його автором [170]. Розвиток наукових позицій щодо процедури використання електронних доказів в рамках господарського судочинства знайшли своє відображення в дисертації А.М. Найченко «Електронні докази в господарському процесі» (2023 р.), де чільну увагу автором приділено врегулюванню спорів в судовому порядку, що випливають із договірних відносин із використанням електронних доказів, зокрема, електронного документа, дослідженню наявної проблематики та процесуальних складнощів використання заявленого джерела доказів на підставі аналізу судової практики та можливих шляхах їх вирішення [171].

Загалом з моменту закріплення електронних доказів як самостійної категорії доказів в 2017 і до 2024 року їх проблематика в рамках цивільного процесу досліджували, окрім вже заявлених вчених, також:

- І. Вернидубов та С. Белікова (поняття, особливості та проблеми щодо дослідження електронних доказів судом, порівняльний аналіз в рамках цивільного, адміністративного та господарського судочинства, а також закордонний досвід їх використання в Німеччині та Англії) [31];
- О.І. Антонюк та О.С. Чорний (увага приділяється проблемам, пов'язаним з правовим регулюванням, які включають процес подання електронних доказів до суду як у формі оригіналів, так і у формі копій, розглядаються проблеми, які можуть виникнути під час проведення дослідження електронних доказів та їх оцінки судом на практиці) [456];

- Н.Ю. Голубєва [498], О.О. Полуніна [208], Н. Зозуля [102] (аналізувався процедурний закордонний досвід електронних доказів в судочинстві з метою запозичення найперспективніших позиції та покращення динаміки використання електронного джерела фактичних даних в рамках національної системи судочинства);

- І.В. Андронов (процедура забезпечення електронних доказів шляхом огляду веб-сторінки (за їх місцезнаходженням) [5];

- Н.В. Волкова (нормативно-процесуальні особливості впровадження електронного документа як джерела доказів в цивільному процесі) [37];

- О.С. Заріцька та М.Д. Заріцький [93], К.Б. Дрогозюк [69; 72; 73; 498], Я.Л. Коломієць [129], Д. Толкачев [387], М.В. Жушман [89], О. Писаренко [197], Л. Тарасенко [377] (питання фіксації змісту електронних доказів загалом або їх окремих видів (веб-сайтів) за допомогою судових процедур, використання програмних засобів та залучення експертів, приділено увагу скріншотам як основному способу фіксації та подання до суду електронних доказів);

- В.В. Зімнік (2017) [101], Л.О. Андрієвська (2019) [2], М.О. Гетманцев (2019) [40], С.В. Дяченко (2019 та 2021) [161; 83], А.В. Кожевнікова (2019) [127], Н. Мисник (2019) [166], М.В. Пушкар (2019) [321], І.Ю. Татулич (2020) [378], Д. Перникоза та Є. Коновалов (2020) [193], С.О. Кравцов (2021) [138], О.О. Полуніна (2021) [207], І.В. Солончук (2021) [371], О.Ю. Поклонська (2021) [204], Т. Рабко (2023) [325] (проводилася загальна характеристика електронних доказів, висвітлювалися основні процесуальні питання пов’язанні із збиранням, поданням, дослідженням та оцінкою всього масиву електронних доказів, кожним із вчених робилися власні пропозиції щодо покращення законодавства, яке регламентує процедуру використання електронних доказів в цивільному процесі, внормування правових підходів судів щодо оцінки та дослідження електронних доказів, аналізувалися електронні докази щодо відповідності їх критеріям належності, допустимості, достовірності і достатності);

- Л.А. Кондрат’єва (аналіз динаміки, особливості використання та значення електронних доказів в цивільному судочинстві в контексті забезпечення

доступу до правосуддя в період воєнного стану (подання через електронний суд)) [132].

І.С. Апалькова (2020) досліджувала парадигму правових висновків щодо оцінки електронних листів в рамках судового вирішення спорів, зокрема значення електронного підпису у питаннях автентифікації електронного повідомлення. Встановлено, що до набрання чинності нової редакції ЦПК України в 2017 році судами констатувалося, що на електронне листування між фізичними особами не поширюється вимога накладання електронного підпису, а є обов'язковим реквізитом саме в розумінні електронного документа. Однак, станом на 2020 рік судова практика змінилась - після закріплення електронного повідомлення як різновиду електронного доказу суди стали відхиляти електронні листи, які не посвідчені електронним підписом як такі, що не відповідають критерію достовірності та допустимості. Вченою пропонувалося в таких випадках застосовувати їх в сукупності з іншими засобами доказування – показань свідків, пояснення представників та проведення комп'ютерно-технічної експертизи [10].

М. А. Островська (2020) досліджувала процедуру використання електронного листування в месенджерах як доказу в цивільному судочинстві з огляду на гарантовану кожній особі таємницю кореспонденції та процесуальних особливостей оцінки та дослідження такого джерела доказів. Вченою було встановлено, що суди приймаються такі повідомлення як допустимі у разі, якщо жодна із сторін не заявляє заперечень стосовно порушень її конституційних гарантій. Таким чином, суди не бажають будувати доказові позиції замість сторін спору, підтримуючи рівновагу між принципом змагальності судочинства та забезпечення процесуального порядку розгляду справи. Особливе значення ж під час розгляду справи по суті суди приділяють встановленню авторства повідомлень [181].

Зважаючи на розвиток міжнародної наукової думки, то електронна інформація, яка має доказове значення нерідко ставала об'єктом наукового пізнання в працях таких іноземних вчених як: М. Аркфелд (M. Arkfeld) [477], К. Аулетта (K.Auletta) [479], А. Байєр (A. Bayer) [482], К. Баргер (C. Barger) [480;

481], Н. Вілкінс-Дір (N. Wilkins-Diehr) [527], Р. Крос (R. Cross) [490; 491], Е. Паркер (A. Parker) [490; 491], К. Рід (C. Reed) [517], Л. Сассон (L. Sasson) [491], Н. Сміт (N. Smith) [520], К. Теппер (C. Tapper) [522; 523], К. Грахеда (C. Grajeda), Ф. Брайтінгер (F.Breitinger), І. Баджілі (I. Baggili) [499], Д. Беннет (D. Bennett) [483], М. Рейт (M. Reith), К. Карр (C. Carr), Г. Ганш (G. Gunsch) [518], М. Анобах (M. Anobah), С. Салім (S. Saleem), О. Попов (O. Popov) [476], К. Керран (K. Curran), А. Робінсон (A. Robinson), С. Пікок (S. Peacocke), С. Кессіді (S.Cassidy) Н. Каріє (N. Karie), Х. Вентер (H. Venter) [492].

Зосереджували увагу на електронних повідомлення як джерела доказів в своїх працях науковці: Г. Моран (G. Moran), Л. Музеллек (L. Muzellec), Д. Джонсон (D. Johnson) [511], М. Хубер (M. Huber), М. Мулаццані (M. Mulazzani), М. Лейтнер (M. Leithner), С. Шріттвізер (S. Schrittwieser), Г. Вондрачек (G. Wondracek), Е. Вейпл (E. Weippl) [501], Д. Вальніцкі (D. Walnycky), І. Баджілі (I. Baggili), А. Маррінгтон (A. Marrington) Д. Мур (J. Moore), Ф. Брейтінгер (F. Breitinger) [525], Б. Мартіні (B. Martini) [508], Е. ван Баскірк (E. Van Buskirk) [487], Х. Аршад (H. Arshad), А. Джантан (A. Jantan), О. Абіодун (O. Abiodun) [478], Б. Діксон Герберт мл. (B. Dixon Herbert Jr.) [493].

Можу констатувати, що електронне повідомлення як один з важливих видів електронних доказів у цивільному процесі, залишається недостатньо вивченим аспектом у вітчизняній науковій літературі та розглядається в більшості випадків з позицій загальної проблематики електронних доказів, не зважаючи на конкретні специфічні риси саме електронних листів, які вимагають індивідуалізованої процедури виокремлення доказової інформації в рамках розгляду цивільних справ. Попри значний розвиток інформаційних технологій та їх широке застосування у сучасному суспільстві, дослідження цієї конкретної форми доказів залишається відносно обмеженим. Спроби розглядати електронне повідомлення як форму доказів в контексті цивільного процесу відбуваються, проте вони не завжди належним чином систематизовані. Тема часто залишається на периферії уваги дослідників, а тому такий стан речей ускладнює розуміння потенціалу електронного повідомлення як засобу доказування і призводить до

неоднозначності в його використанні на практиці. Однак з урахуванням динаміки використання електронних повідомлень як засобу комунікації, так і сучасного джерела доказів в судочинстві необхідність у більш глибокому вивченні конкретного виду доказів стрімко зростає. Вирішення проблем, пов'язаних з електронними повідомленнями, вимагає науково обґрунтованих пропозицій щодо подальшого розвитку та вдосконалення правового регулювання цієї сфери. Такий підхід дозволить забезпечити ефективне використання електронних повідомлень, зменшити ризики їх помилкової оцінки судом і некоректного використання з позицій зловживання процесуальними правами сторонами справи, а також збільшити довіру до їх доказової сили, що як результат забезпечить належне врахування потенціалу електронного повідомлення у практиці судового розгляду цивільних справ. Тому детальне вивчення електронного повідомлення як елемента електронного доказу вбачається невід'ємною складовою сучасних досліджень у галузі цивільного процесуального права та є об’єктивно перспективним.

РОЗДІЛ 2. МІСЦЕ ЕЛЕКТРОННИХ ПОВІДОМЛЕНЬ У СИСТЕМІ СУДОВИХ ДОКАЗІВ

2.1. Загальні положення про систему судових доказів та процес доказування у цивільному судочинстві

Цивільне судочинство є фундаментальною складовою правової системи і визначає ступінь ефективності захисту цивільних прав та інтересів у суспільстві. Умовою забезпечення справедливості та дотримання високого рівня правопорядку є належна регуляція судового захисту та процесу доказування у цивільних справах, гарантуючи сторонам доступ до правосуддя та незалежний і справедливий розгляд справ. Захист прав та інтересів сторін у цивільних справах вимагає чіткої регламентації та ефективного механізму доказування фактичних обставин, що належить до предмета доказування. З огляду на постійні зміни в суспільстві, технологічний прогрес і зростаючий обсяг цивільних справ - проблеми, пов'язані з правом на судовий захист, системою судових доказів та процесом доказування, стають все більш актуальними та значущими для нашого правового середовища. Порушення прав та свобод фізичних та юридичних осіб, недостатня дієвість механізмів доказування, особливо в контексті нових джерел доказової інформації, в яких стабільно зростає питома вага електронних даних, а також ризики зловживання процесуальними правами можуть суттєво підривати довіру до ефективності суду як єдиного органу, що здійснює правосуддя в Україні. Сучасне правове середовище вимагає постійного наукового аналізу та адаптації правових норм до змін в суспільстві, і, зокрема, до нових викликів, пов'язаних з глобалізацією та економічно-соціальними змінами. Дослідження теоретико-правового підґрунтя функціонування електронного повідомлення як доказу через призму загальних положень про систему доказів та процес доказування в рамках цивільного судочинства дозволить визначити особливості процедури судового захисту, здійснити порівняльний аналіз «класичних» засобів доказування з електронними доказами через їх системний аналіз, визначити основні закономірності та постулати на яких базується процес доказування.

Захист прав, свобод та законних інтересів суб’єктів права складає основу процесуальних правовідносин, що передбачає використання законних механізмів та процедур для їх поновлення, визнання або встановлення. У системі державно-правових механізмів, якими гарантовані права і свободи людини та громадянина, провідна роль належить судовому захисту, оскільки він є найефективнішим з існуючих нині юрисдикційних засобів захисту прав особи, що використовується в світовій практиці. Під судовою формою захисту варто розуміти сукупність процесуальних заходів, що вживаються у зв’язку з порушенням, невизнанням чи оспорюванням суб’єктивних прав, свобод та інтересів, що являє собою одне з фундаментальних прав суб’єктів правовідносин. Рівень ефективності процедури судового захисту виступає важливим індикатором правової держави та є невід'ємною складовою демократичного суспільства, тому з метою забезпечення визначених гарантій в ст. 55 Конституції України закріплено право на судовий захист, а у разі вичерпання та неефективності всіх національних юрисдикційних способів захисту - закріплена можливість звертатися до міжнародних судових установ чи організацій [133]. Такий підхід до гарантій захисту прав та свобод є відображенням міжнародного стандарту, який був закладений в ст. 6 Європейської конвенції з прав людини (1950 р.) [86], яка була ратифікована Україною в 1997 році, та практикою Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), що на думку О.В. Лемак є «найефективнішою регіональною міжнародною системою захисту прав людини»[149, с.15].

Визначенню ефективної правової процедури використання електронного повідомлення як доказу передує встановлення загальних закономірностей реалізації судової форми захисту прав та інтересів в рамках якої і функціонує зазначений вид доказів. Принципи цивільного судочинства мають фундаментальне значення для забезпечення справедливого та ефективного здійснення розгляду справ. Вони визначають основні засади організації та встановлюють ключові вимоги до судового процесу, а їх взаємодія сприяє забезпеченню правової визначеності, стабільності та передбачуваності цивільних процесуальних відносин. Дослідженню принципів цивільного процесуального

права присвячено доробок багатьох вчених, проте деякі з визначень заслуговують на увагу для розуміння їх юридичної природи та контекстуальної спрямованості. В.Ю. Мамницький закріплює індивідуальне поняття принципів як «правових вимог, які об'єктивні за змістом і суб'єктивні за формою закріплення та випливають з природи судової влади або з форми її здійснення, виражають специфічні риси і характеризують специфічні риси і характеризують зміст цивільного процесуального права та перспективи його розвитку» [159, с.8]. О.В. Немировська навпаки наголошує, що в юридичній доктрині пануючою думкою є дефініція принципів як «основних, керівних ідей, засад, які знаходять свій вираз, свою фіксацію та змісту норм права» [174, с. 8], але В.В. Бонтаб апелює до такого умовиводу та пише про визначення принципів як «найбільш загальних правових норм, які є більш стабільними, ніж звичайні норми права» [21, с. 5]. Тому можу зробити висновок, що процес розвитку суспільства вимагає невпинного вдосконалення та адаптації принципів цивільного судочинства під потреби політичних, соціально-економічних змін, забезпечення додаткових гарантій захисту прав. Варто погодитись із твердженнями науковців, що засади, які впливають на здійснення цивільного судочинства, у своїй сукупності утворюють систему, кожен елемент якої може характеризувати як окремий інститут цивільного процесуального права, так і сам процес відправлення правосуддя в цілому, проте між ними існує чітка взаємодія та узгодженість, яка в кінцевому результаті націлена на реалізацію завдання цивільного судочинства [471, с.38] та послідовно розкриває зміст галузі в цілому [29, с.29]. Існують різні підходи до критеріїв класифікації принципів, на яких базується цивільне судочинство, проте найбільш всеосяжною класифікацією вбачається класифікація «за сферою поширення» принципів, відповідно до якої ряд науковців [457, с.34], [435, с.25], [15, с.17] засади цивільного судочинства поділяє на 3 групи:

1) загальноправові принципи, які характерні для всієї правової системи та закріплені у Конституції України [133]: верховенства права, гуманізму, справедливості, демократизму, законності тощо;

2) міжгалузеві принципи, які притаманні для процесуальних галузей права та закріплені як Основним Законом, так і деталізовано або продубльовано ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» [316] та процесуальними кодексами: гласність і відкритість процесу, здійснення правосуддя виключно судами, судочинство провадиться державною (українською) мовою, незалежність суддів, рівність учасників судового процесу перед законом і судом тощо;

3) галузеві принципи, які характерні цивільному процесу, зокрема, основні з них прямо закріплені в І розділі ЦПК «Основні положення» або випливають з його окремих положень: змагальність сторін, пропорційність, диспозитивність [439].

Варто підтримати позицію Н.Ю. Голубєвої, яка зазначає, що визначені принципи за загальним правилом науковці відносять до галузевих принципів, однак зважаючи на їх використання і в рамках адміністративного процесу - доцільно розглядати їх як міжгалузеві та констатувати відсутність принципів, які притаманні виключно цивільному процесу [435, с.25-26]. Деякі науковці-процесуалісти виокремлюють ще одну категорію – «принципи окремих правових інститутів» [29, с. 29], [434, с. 69], [438, с. 20], [437, с. 21-32], [122, с.19], до яких відносять усність та безпосередність судового розгляду.

Можу підсумувати, що загальноправові принципи визначають спрямованість не лише судочинства, а й встановлюють керівні засади всієї національної правової системи. Міжгалузеві принципи та принципи окремих правових інститутів в свою чергу встановлюють організаційні та функціональні засади здійснення цивільного судочинства, які повинні безальтернативно дотримуватися при реалізації судового захисту прав та інтересів. Процес цивільного судочинства із використання електронних повідомлень як засобу доказування не становить виключення та повинен відповідати встановленій ієрархії принципів. За завдання мною у роботі не ставиться детальне дослідження суті кожного з принципів, на яких ґрунтується цивільне судочинство, проте в контексті даного підрозділу дисертаційного дослідження особливої уваги заслуговує принцип змагальності. Процесуальний аспект справедливого судового

розгляду, який детально розтлумачив у своїх рішеннях Європейський суд з прав людини, включає в себе, зокрема, рівноправність сторін та змагальність судочинства [352], які в свою чергу нерозривно пов'язані з доказовою діяльністю учасників судочинства [116, с.12]. Варто зауважити, що в юридичній літературі прийнято виокремлювати 2 моделі судового процесу: змагальну та слідчу (інквізиційну), які розрізняють за активністю суду у збиранні та підготовці процесуального матеріалу [55, с.54], [68, с.12]. Попри закріплення засади змагальності цивільного процесу і в ст. 129 Конституції України [133] і в ст. 2 ЦПК України [439] до класичної моделі змагального процесу наближені лише справи, які розглядаються в порядку позовного провадження, в той час, як справи окремого та наказного провадження розглядаються в змішаній моделі судового процесу. Адже суд з власної ініціативи може збирати докази з метою з'ясування обставин у справах, що розглядаються в рамках окремого провадження, або ж суд може розглядати справи на підставі наданих доказів без особистої присутності учасників справи в рамках наказного провадження, що не підпадає під ознаки класичної моделі змагального процесу. Принцип змагальності в цивільному судочинстві означає, що судовий процес відбувається на умовах конфронтації сторін - позивача та відповідача, які ведуть між собою активний судовий "змагальний" процес. В.М. Кравчук влучно порівнює змагальний процес із «двобоєм позивача і відповідача у суді з приводу матеріально-правового спору» [139, с. 3]. Суть цього принципу полягає в тому, що сторони справи виступають у ролі активних учасників, конкуруючи одна з одною у представленні своїх інтересів перед судом, а суддя виступає як незалежний арбітр, який вирішує спір на основі представлених сторонами доказів, на яких ґрунтуються законні вимоги сторін або заперечення проти вимог іншої сторони. Відповідно до ст. 12 ЦПК України - за судом зберігаються функції контролю та керівництва ходом судової процедури, допомоги у реалізації або роз'яснення сторонам їх процесуальних прав та запобіганні їх зловживанням. Зауважимо, що на суд покладається активна процесуальна роль, незважаючи на те, що суд за загальним правилом не може з власної ініціативи збирати та надавати докази, які стосуються предмета спору, а

лише здійснює оціночну функцію. Д. Д. Луспеник підставою для судової ініціативності зазначає «пряму вказівку процесуального закону, його зміст або потреба, що виникла в ході розгляду справи…» [155, с.116], зокрема, можемо зазначити право суду на витребування доказів, якщо є наявні сумніви щодо добросовісного здійснення своїх процесуальних прав та обов'язків сторонами спору щодо доказів, проте суд має певні «межі активності», які обумовлені згідно ст. 13 ЦПК України, в рамках «заявлених сторонами вимог і на підставі доказів», які надані сторонами справи [51, с.206]. В.М. Кравчук наголошує, що є дві «стратегії» судового процесу: «правильна стратегія», яка націлена на вирішення спору по суті з метою захисту прав та «неправильна стратегія», яка має на меті затягування вирішення іншої справи, створення інформаційного приводу, помста або відволікання ресурсів сторони спору від інших проблем [139, с. 3]. Тому «неправильна стратегія» вписується в концепцію зловживання стороною спору своїми процесуальними правами та є підставою для втручання судді в розгляд справи для відновлення ефективності судової процедури в розумні строки. На думку І.В. Андронова під зловживанням процесуальними правами слід розуміти відмінність від мети, яку заклав в них законодавець та використання цих прав для «заподіяння шкоди правам та охоронюваним законом інтересам інших осіб, чи створення перешкод у судовому розгляді цивільної справи», а одним з інструментів протидії зазначеному явищу вбачає в застосуванні «суддівського розсуду» при здійсненні контролю за ходом судової процедури [7, с. 27]. Оскільки, суддівський розсуд є індивідуальною оціночною категорією, яка знаходиться в площині чуттєвого професійно-людського сприйняття судді, варто погодитись з І.В. Андроновим, що необхідно розуміти межу між контролем за ходом судової процедури та зловживанням процесуальними правами вже з боку суду, проте для збереження зазначеного балансу існує право на оскарження рішень суду [7, с. 29]. Суд на власний розсуд до учасників, які зловживають своїми правами, може застосувати заходи процесуального примусу на підставі ст. 143 ЦПК України та врахувати зазначений аспект при розподілі судових витрат (п.3 ч.3 ст. 141 ЦПК), що повинно слугувати стримуючим фактором та

використовуватись судом як елемент протидії щодо процесуального зловживання. Р.Ф. Гонгало додає, що наявна можливість зловживання процесуальними правами є негативним результатом принципу диспозитивності, оскільки свобода у розпорядженні «матеріальними і процесуальними правами провокує можливість недобросовісної поведінки окремих учасників процесу» [49, с.31]. Проте без принципу диспозитивності (сторони процесу мають право визначати обсяг і спосіб захисту своїх прав та інтересів перед судом) неможливо говорити про повноцінне застосування принципу змагальності, який сприяє забезпеченню справедливого та об'єктивного розгляду справи, оскільки конфронтована боротьба між сторонами допомагає виявити всі об’єктивні аспекти та суб’єктивні погляди сторін на суть справи і дозволяє судді ухвалювати справедливе рішення на підставі наданих сторонами доказів на підтвердження своїх аргументів. Правовою умовою змагального процесу є рівність сторін перед судом та законом, оскільки, лише перебуваючи в рівному правовому становищі сторони можуть забезпечити реальну конкуренцію власних позицій при доказуванні у суді. Окрім процесуальної рівності, незалежного юрисдикційного органу (суду), який вирішує справу в межах заявлених вимог, забезпечення можливості для сторін вільно обирати засоби доказування, В.В. Сердюк до ознак змагального процесу відносить наявність «протилежних матеріально правових інтересів» у сторін справи [365, с.91], що є логічним при наявності спору між сторонами. Відповідно до напрацьованої практики ЄСПЛ принцип змагальності розглядається як складова частина «права на суд» ст. 6 Європейської Конвенції [86], згідно якої основним чином визначається «чи були надані заявникові достатні можливості викласти свою позицію та оскаржити докази, які він вважав недостовірними…» [356], [248]. Об’єктивний, повний та всебічний розгляд цивільної справи в повній мірі залежить від ефективного та всебічного дослідження судом доказів, які надаються сторонами конфлікту та аргументують їхню позицію по справі і тим самим надають судді можливість вивчити обставини, які спричинили конфлікт та вирішити його справедливо, згідно літери закону. Н.Ю. Голубєва зазначає, що принцип змагальності «передбачає реальне покладення обов'язку з доказування

обставин, що мають значення для справи», а у разі нехтування обов'язком або при недостатній процесуальній активності сторона справи «може зазнати негативні наслідки у вигляді несприятливого для неї рішення» [48, с.111], [263].

Можу констатувати, що одними з центральних категорій принципу змагальності є саме процес доказування та докази, на основі яких ґрунтуються позиції (вимоги або заперечення) сторін. Для повного та всебічного розкриття змісту електронних повідомлень як доказів необхідно розглянути їх місце та спосіб використання в процесі судового доказування, що в свою чергу потребує розкриття сутності категорії «доказування» та «доказ». При визначенні місця доказування в цивільному процесі науковці доходили різних висновків: О.О. Грабовська визначає як «інститут цивільного процесуального права» [59, с. 159], М.М. Ясинок як «центральну складову частину судового процесу» [475, с. 142–165], В.А. Миколаєць як «невід'ємний складник внутрішньої системи будь-якої процесуальної галузі права» [165, с. 98], В.І. Тертишніков «один з головних складників процесуальної діяльності» [431, с.365], О.В. Гетманцев «основним складником будь-якого судового процесу» [41, с.21]. Попри розбіжність трактувань всі вчені збігаються у думці, що доказування посідає вагоме місце в будь-якій процесуальній галузі права або в судовому процесі. Варто погодитись з твердженням О.О. Грабовської, адже сукупність цивільних процесуальних норм, що регулюють суспільні відносини у визначеній сфері становлять окремий інститут цивільного процесуального права, що регулюють процедуру [збирання, подання, дослідження та оцінки] доказів [59, с.159].

Поняття «доказування» є теж дискусійним питанням серед науковців, адже в чинному цивільному процесуальному законодавстві України відсутня чітка дефініція, а є лише процесуальна регламентація процесу доказування, що фактично призвело до існування різних підходів до його визначення та тлумачення в юридичній доктрині з позицій найбільш характерних компонентів доказової діяльності та мети, яким окремі вчені або правові школи приділяють чільну увагу. Результати дослідження Ю.М. Туніка [390, с.233] вказують, що в науковому доробку існують 3 основні підходи до сприйняття доказування з

позицій їх правової природи: 1) як процесуальної діяльності у розгляді цивільної справи. Представниками даного підходу є С.Я. Фурса [434, с. 361] та Т.В. Цюра [441, с.4]; 2) як процесуального засобу пізнання у цивільному судочинстві. Представниками можемо зазначити А.С. Штефан [468, с.70] та С.В. Васильєв [29, с.480]; 3) як одного з ключових інститутів цивільного процесуального права. Представником є О.О. Грабовська [54, с. 17]. Мною поділяється позиція представників Одеської школи права (далі – ОШП), які надають системне та всеохоплююче визначення доказування в цивільному процесі, а саме: «розумова й процесуальна діяльність суб'єктів доказування, яка врегульована нормами цивільного процесуального законодавства та спрямована на встановлення фактів (обставин), що мають значення для справи, і яка складається зі збирання, подання, дослідження (перевірки) та оцінювання судових доказів» [429, с.70].

Досліджуючи парадигму наукової думки щодо спрямованості доказування можна зазначити: А.С. Штефан дотримується схожого з представниками ОШП підходу до визначення, що «доказування є різновидом судового пізнання, яке поєднує розумову і практичну (процесуальну) діяльність його суб'єктів…» [468, с.70]; Н.Б. Фартушок сутність доказування розглядає як діяльність, пов'язану не лише з процесом пізнання, але й переконання, яка «ґрунтується на логіко-розумових процесах... і здійснюється в установленій процесуальній формі…» [412, с.5]; В.М. Коссак визначає 2 складові в процесі доказування - «розумова і процесуальна діяльність з обґрунтування вимог чи їх спростування (заперечення)» [136, с. 280]; С.В. Васильєв підтримує позицію, яка визначає дві рівноцінні сторони в доказуванні: розумова (логічна) діяльність, яка «підпорядкована законам логічного мислення», та практична (процесуальна) – «підпорядковану приписам правових норм» [29, с.134-135].

І.М. Іліопол відповідний «розумовий» аспект конкретизує як «пізнавальний», що відповідає за «встановлення фактичних даних», а «судове пізнання» розглядає як вид загального процесу пізнання [106, с.236]. О.О. Грабовська у своїх дослідженнях доходить висновку, що «процес пізнання є розумовою діяльністю» [58, с. 84], водночас з тим, наводить поняття терміну

«пізнання» в тому розумінні, яке закріплено в тлумачному словнику української мови та визначено як «осягнення розумом явищ об'єктивної дійсності, одержанні істинного уявлення про кого-, що-небудь» [177, с. 402-403]. По суті, пізнання завжди варто розглядати як синтез безпосереднього та опосередкованого сприйняття. Перше ґрунтується на сприйнятті чуттєвими органами (зір, слух, запах тощо) (чуттєве пізнання), а друге на використанні логічних законів та розумових операцій, які дозволяють нам аналізувати, узагальнювати та робити висновки (раціональне пізнання). В свою чергу, судове пізнання відрізняється від пізнання в розумінні гносеології (розділу філософії, науки про пізнання), адже «пристосовано до потреб юридичної науки та практики застосування правових норм» [4, с.2]. А.С. Штефан зазначає, що «судове пізнання забезпечує рух від початкового припущення про факти, викладені в заявах по суті справи, до встановлення кожної обставини справи і формування на цій основі загального знання про всі юридично значимі для неї дії і події…» [467, с.44]. Судове пізнання здійснюється уповноваженими суб'єктами, які мають матеріальну та/або процесуальну заінтересованість та судом в рамках розгляду цивільної справи. В. Д. Андрійцьо до характерних ознак судового пізнання відносить: 1) об'єктом пізнання є обставини цивільної справи, а не будь-які явища об'єктивної реальності; 2) відносна новизна отриманих результатів пізнання (раніше відомі для суб'єктів доказування); 3) специфічні засоби пізнання, адже засоби доказування повинні бути отримані без порушення процесуального законодавства (відповідати критеріям належності та допустимості); 4) порядок та критерії пізнання визначені законом; 5) суб'єктами судового пізнання виступають лише особи, які наділені відповідним процесуальним статусом; 6) судове пізнання обмежено процесуальними строками; 7) результати пізнання оформленні у передбаченій законом формі (мотивувальна частина судового рішення) [4, с.2-6]. Таким чином, узагальнена «розумова діяльність», яка закріплена у дефініції являє по своїй суті судове пізнання та виражається в осягненні розумом учасниками справи явищ об'єктивної дійсності або одержання істотного уявлення про обставини цивільної справи. Процесуальна діяльність, в свою чергу, виражається

у слідуванні закріпленому нормативному порядку розгляду цивільної справи. Доказування як процесуальна діяльність являє собою встановлену та врегульовану процесуальним законодавством сукупність дій та процедур, які здійснюються учасниками справи в рамках судового процесу для вирішення правових питань з метою розгляду та вирішення справи, що включає в себе різні етапи доказування, такі як збирання, подання, дослідження та оцінка доказів, при здійсненні яких необхідно діяти в рамках встановлених законом процедурних правил для забезпечення справедливого та ефективного судочинства. Результатом такого симбіозу розумової та процесуальної діяльності є закріплення «знання про дійсний стан речей» у вигляді правосудного рішення, зокрема «процесуального акту, що має правові наслідки» [11, с.508].

Спроби визначення суб'єктного складу процесу доказування в цивільному процесі є доволі дискусійними, оскільки, наявна правова позиція про те, що тягар доказування лежить на учасниках справи, які мають матеріальну та процесуальну зацікавленість та відповідно є суб'єктами доказування, що логічно відображає змагальність цивільного судочинства, але основний спір між науковцями викликає питання: «Чи є суд суб'єктом доказування?». Адже відповідно до принципу змагальності суд лиш приймає рішення на підставі доказів, які надають сторони судового спору. Необхідно зазначити, що суб'єктний склад цивільних процесуальних правовідносин згідно чинного законодавства складають 2 основні категорії: 1) суд та 2) учасники судового процесу. Останні, в свою чергу, поділяються на учасників справи, представників та інших учасників судового процесу (секретар судового засідання, помічник судді, судовий розпорядник, експерт, перекладач, свідок тощо). Деякі з вчених формують класифікацію осіб, які беруть участь у справі залежно від їх характеру юридичної заінтересованості, які: мають матеріально-правову або процесуальну заінтересованість. Зокрема, категорію «інших учасників судового процесу» С.Я. Фурса, конкретизує як тих «осіб, які сприяють суду у розгляді справи» та не мають [юридичної] зацікавленості [420, с.60]. Відповідно така категорія учасників залучаються до розгляду справи для здійснення ними своїх професійних обов'язків для

забезпечення організаційно-розпорядчої складової судового процесу (судовий розпорядник, секретар судового засідання) або з метою правильного та всебічного з'ясування обставин справи, що сприятиме справедливості судового рішення та ефективності судової процедури (перекладач, свідок, експерт, спеціаліст) та оскільки в них відсутня юридична заінтересованість в результаті розгляду справи, вони не можуть виступати суб'єктами доказування.

Основна ідея науковців, які заперечують статус суду як суб'єкта доказування, полягає в тому, що роль суду виражена в процесуальному керівництві розглядом справи: забезпечення умов для повного та всебічного дослідження обставин справи та здійснення учасниками справи своїх процесуальних прав та обов'язків, зокрема, щодо доказування. Якби суд виступав суб'єктом доказування, то мав би власну заінтересованість у результатах розгляду справи, що створило б перешкоди у забезпеченні об'єктивності та неупередженості суду, а тому вважають лише учасників справи суб'єктами доказування. Такого підходу дотримуються, зокрема, В.В. Комаров [142, с.477], Т.В. Цюра, С.Я. Фурса [421, с.134-135], Д. Д. Луспеник [155, с.12-17], О.Г. Бортнік [22, с.59]. Представники іншої позиції, які включають суд до суб'єктів доказування, аргументують свій погляд тим, що суд є активним учасником судового процесу, зокрема на стадії дослідження доказів, які надані учасниками справи, перевірки доказів на предмет достовірності, достатності, допустимості та належності і в результаті їх оцінки встановлюються фактичні обставини, які мають значення для вирішення справи. Підтримують дану позицію Б. П. Ратушна [326, с.282], К.Б. Дрогозюк [75, с.9], С.В. Васильєв [29, с. 135], С.О. Короєд [135, с.104], Н.В. Волкова [36, с.22], К.А. Рудько [360, с.115], П.С. Захаров [95, с.84], Д.В. Шкребець [464, с.178], В.П. Феннич [414, с. 118]. Слід зауважити, що додаткові аргументи про зарахування суду до категорії суб'єктів доказування з'явилися після набрання чинності нової редакції ЦПК у 2017 році та відповідних змін у процесуальному законодавстві, згідно з якими суд був наділений повноваженням збирати докази з власної ініціативи щодо предмета спору у ряді випадків: 1) для захисту малолітніх або неповнолітніх осіб та осіб, що визнані

судом недієздатними або обмежено дієздатними (ч. 2. ст. 13 ЦПК); 2) у разі наявності сумнівів щодо добросовісного здійснення учасниками справи своїх процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів (ч.7 ст. 81 ЦПК); 3) в рамках окремого провадження суд за власної ініціативи може витребувати докази з метою з'ясування обставин справи (ч. 2. ст. 294 ЦПК); 4) суд може витребувати докази за клопотанням сторони у разі неможливості самостійно їх надати стороною справи, яка заявляє відповідне клопотання (ст. 84 ЦПК). Аналогічні процесуальні дії щодо доказів можуть бути вчинені судом як захід забезпечення ще до подання позовної заяви у випадку наявності ризику знищення доказів (ст. 116 ЦПК).

Безспірно, що тягар доказування лежить на учасниках справи і вони визначені основними суб'єктами доказування. Проте, зважаючи на обсяг процесуальних повноважень суду щодо доказів, які надані йому разом із прийняттям нової редакції ЦПК України в 2017 році, активній участі в процесі дослідження та оцінки доказів, сприянні учасникам в процесі забезпечення доказів (здійснюється у формі постановлення ухвали суду, що підлягає негайному виконанню, та, по суті, полягає у накладені зобов'язання на інших осіб щодо вчинення або утримання від вчинення певних дій щодо доказів), наданні повноважень суду самостійно збирати (витребувати) докази в ряді випадків, які визначені законодавством, тому варто підтримати позицію щодо зарахування суду до суб'єктів доказування, адже ігнорувати його процесуальний статус як суб'єкта доказування в ряді випадків фактично неможливо.

У контексті дослідження процесу подання до суду електронних повідомлень як доказів варто з'ясувати, чи є доказування правом чи обов'язком учасників справи. С.С. Бичкова вказує на те, що це є правом, адже «даний обов'язок стосується не факту, а часу подання доказів» [17, с. 87]. В. Д. Андрійцьо зазначає, що це є обов'язком учасників справи, який «розподіляється між ними, якщо вони стверджують про ті чи інші обставини цивільної справи» [3, с. 6]. В.П. Феннич доказування розглядає і як право, що гарантується процесуальними нормами та реалізується учасниками справи, яке виражається у можливості надання доказів,

участі в їх дослідженні та оцінці, одночасно з цим доказування розглядається і як обов'язок, відповідно до якого учасникам справи необхідно здійснити комплекс дій з доказування, що зумовлено настанням несприятливих наслідків у разі його невиконання (відмова суду визнати існуючий факт, залишення заяви без руху тощо) [413, с.99]. Згідно п. 4 ч. 2 ст. 43 ЦПК на учасників справи покладається обов'язок не приховувати докази та подавати усі наявні у них докази в порядку та строки, які встановлені законом або судом. Варто уточнити, що цивільні процесуальні обов'язки характеризуються високим ступенем диспозитивності (форму та міру поведінки обирає учасник відносин, проте повинен завжди діяти в порядку, який передбачено законом) та відсутністю відповідальності за невиконання обов'язку, однак у разі ігнорування процесуального обов'язку на сторін покладаються додаткові обов'язки щодо їх усунення або іншого негативного впливу, тобто застосовуються заходи процесуального примусу. Прикладом диспозитивності (вибору форми поведінки) у доказуванні може слугувати спосіб надання доказів: сторона повинна безпосередньо подати до суду докази, на які посилається, проте у разі неможливості надання може подати клопотання про витребування доказів ухвалою суду. Прикладом негативного правового наслідку є право суду залишити заяву без руху у разі, коли сторона зазначає про наявність доказів в заяві та не надає їх до суду, тобто фактично санкцією виступає позбавлення особи у праві на суд у разі ігнорування встановленого порядку.

Доказування за своєю структурою є складним процесом та складається з певної послідовності юридично значимих дій націлених на встановлення фактичних обставин (істини) у конкретній справі для вирішення спору по суті, які з метою логічного та практичного унормування прийнято поділяти на певні стадії (етапи). Так, С.С. Бичкова та Г.В. Чурпіта виокремлюють 3 етапи в процесі доказування: збирання, дослідження та оцінка доказів, проте слід зауважити, що подання доказів, науковці розглядають як складову частину стадії збирання доказів [15, с.120]. Більшість науковців схиляються до позиції деталізації такої триступеневої класифікації та аргументують більш розгалужену структуру

доказування та зазначають етапи: 1) формування предмета доказування; 2) збір та подання доказів; 3) дослідження доказів; 4) оцінка доказів [435, с.141], [438, с.111], [414, с.116]. С. Я. Фурса підтримує такий поділ, але етап дослідження та оцінки доказів розглядає через призму їх аналізу на предмет належності, допустимості, достатності та значимості доказів [421, с. 83].

Формування предмета доказування є доволі специфічною стадією, оскільки прямо випливає з виду провадження, в якому розглядається справа та залежить від необхідності встановлення фактичних обставин кожної окремої справи. Безпосередньо предмет доказування складають коло обставин (фактів) матеріального та процесуального характеру, які підлягають встановленню для вирішення справи по суті. Немає єдності у підході до наповнення змісту предмета доказування: так, згідно аналізу чинного ЦПК, законодавець апелює категорією «обставини» (ч.3 ст.12 ЦПК, ч.2 ст. 80 ЦПК, ч.1 ст. 81 ЦПК, ч.6 ст. 85 ЦПК), категорією «факти» (п.3 ч.6 ст. 72 ЦПК, п.6 ч. 1 ст. 161 ЦПК), а також «фактичні обставини» (ч.4 ст. 43 ЦПК, ч.3 ст. 49 ЦПК). Певним чином намагаються внести ясність в категоріальний апарат науковці-процесуалісти: так, О.О. Грабовська доводить, що «факти» - це реальні події, що відбулися в дійсності, а «обставини» супроводжують зазначені факти, та відстоює позицію про необхідність включення до предмета доказування і фактів і обставин як такі, що «обумовлюють одна одну та підлягають встановленню судом у сукупності» [57, с. 40]. С.В. Васильєв дотримується позиції, що обставини - це припущення про існування фактів і лише після встановлення судом достовірного знання про обставини – набувають статусу фактів (фактичних обставин). Учасники спору володіють обставинами справи на рівні фактів з самого початку розгляду справи і їх завдання полягає у передачі знання суду [29, с.141-142]. Проте учасники справи можуть мати перекручене уявлення про існування певних фактів або надавати їх такими, які будуть виходити з мети досягти максимально вигідного для себе процесуального становища або судового рішення по суті справи. Предмет доказування є динамічною процесуальною категорією, що обумовлюється зміною чи доповненнями підстави позову зі сторони позивача, обґрунтуванням своїх

заперечень відповідачем, що в свою чергу потребує встановлення додаткових юридично значимих фактів, крім того, власне суд має право вказати відповідачу на необхідність встановлення певних фактів, які мають матеріально-правове значення та не були зазначені в позовній заяві або необхідність встановлення інших обставин, які мають значення у справі. Зокрема, В.П. Феннич вбачає доцільність в законодавчому закріпленні обов'язку суду у визначенні фактів предмета доказування (навіть якщо учасники на них не посилаються) та його окремого процесуального оформлення у вигляді ухвали суду [416, с. 279]. Важливо зазначити, що законодавець чітко закріпив тезу в ч. 6 ст. 81 ЦПК, що доказування не може ґрунтуватися на припущеннях, а також визначив у ст. 82 ЦПК коло обставин, які не потребують доказування:

1. Обставини, які визнаються учасниками справи та у разі відсутності сумніву у суду про їх достовірність та добровільність визнання, що повинно бути відображено в заявах по суті справи та поясненнях учасників справи або їх представників. Т.В. Руда пропонує окрім активного вираження визнання учасником обставин справи (в письмовій або усній формі) визнати і пасивну поведінку учасника у вигляді відсутності заперечень – «мовчазної згоди», та прирівняти її до визнання обставин учасником [71, с.42]. Запропонований підхід зазнає як критику [472, с.381], так і отримує підтримку науковців [94, с.24]. Зокрема залишається констатувати, що наразі нормативно закріплено лише активну позицію учасників (ч.1. ст. 82 ЦПК) щодо визнання обставин учасниками, а К.Б. Дрогозюк деталізує, що такі обставини набувають значення лише за умови їх прийняття судом [71, с. 498]. Зокрема, закріплено за особою право відмовитися від вже раніше визнаної обставини, якщо буде доведено, що така відмова була здійснена в результаті істотної помилки, погроз, зловмисної домовленості, насильства тощо, про що суд повинен постановити ухвалу, а така обставина підлягатиме доведенню в загальному порядку.

2. Обставини, які визнані судом загальновідомими. За загальним правилом прийнято вважати, що такі обставини відомі широкому (невизначеному) колу осіб, зокрема і складу суду [94, с.25]. Як зауважує, А.Ю.

Каламайко такі факти можуть бути і заздалегідь не відомі, але можуть бути «отримані із загальнодоступних і надійних джерел» [118, с.113]. Г.П. Тимченко дотримується аналогічної правової позиції та вважає, що такі обставини можуть бути «встановлені на підставі джерел, які заслуговують на довіру» [384, с.225]. Окремі науковці наголошують на відсутності нормативної регламентації та чітких критеріїв встановлення обставин загальновідомими [56, с.273], [94, с.25], але зважаючи на судову практику, яка склалася щодо визнання таких обставин, зокрема, введення воєнного стану на території України [399], [401], епідеміологічної ситуації в України [403], завантаженості експертних установ [409], погодних умов [394], напружених дипломатичних відносин [406], реорганізацію банківських установ [400], порівняння вартості об'єктів нерухомого майна (адже дані є у вільному доступі інтернет-джерел) [404] тощо, можна стверджувати про її позитивну динаміку. Можу зауважити, що системоутворюючим фактором є саме переконання суду щодо того чи є певна обставина загальновідомою, оскільки деякі обставини не є відомі широкому колу осіб (як, наприклад завантаженість експертних установ [409]), але відомі суду, що потребують розвитку як загальної ерудиції, так і набуття певного професійного досвіду або відповідного рівня довіри суду до джерел, з яких можна отримати певні відомості про такі обставини (дані інтернет-джерел щодо цінової політики на об'єкти нерухомості [404]).

3. Обставини встановлені щодо певної особи рішенням суду, яке набрало законної сили (зокрема, не тільки в рамках цивільної, а і господарської, адміністративної чи кримінальної справи). Такі обставини дістали назву в юридичній науці преюдиційні (преюдиціальні) факти [373, с.432], [60, с.55], [163, с.122], [107, с.35]. О.В. Зіміненко зазначає, що преюдиційне значення будуть мати лише ті обставини, які «зазначені в резолютивній частині рішення» [98, с.39], а також наполягає на позиції, за якої преюдиційні обставини є обов'язковими, навіть коли суд вважає, «що вони встановлені невірно», посилаючись на догми, які закріплені Пленумом ВСУ [247] та практикою ЄСПЛ [338] щодо обов'язковості та остаточності судового рішення, яке набрало законної сили [98,

с.720], пізніше аналогічні позиції було висвітленно і в постановах Верховного Суду [230], [220]. Зокрема, постанови Верховного Суду внормували особливості застосування преюдиційних обставин: 1) межі обставин: встановлені судовим рішенням, яке набрало законної сили, а у справі беруть участь ті самі особи, які брали участь у попередній справі, чи хоча б одна особа, щодо якої встановлено ці обставини [220], незалежно від їх статусу у справі [229] (як справедливо відзначив І.В. Андронов, окрім сторін, третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору та їх правонаступників, преюдиціальність поширює свою дію також і на третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору [8, с.222]), а значення мають лише ті обставини, з приводу яких виник спір та було винесено судове рішення (зазначені зокрема як в резолютивній, так і в мотивувальній частинах) [220]; 2) суть преюдиції полягає в неприпустимості повторного розгляду судом одного й того ж питання між тими ж сторонами [237], [225]; 3) преюдиційні обставини є обов'язковими для суду [238].

Встановлення преюдиційності судових рішень має на меті недопущення суперечностей в правозастосовній практиці, забезпечення законних та істинних судових рішень, а також економії часу судового розгляду, адже відсутня необхідність повторно доводити обставини, які вже були встановлені щодо цієї ж самої особи в рамках іншої судової справи, що нерозривно пов'язане із забезпеченням ефективності правосуддя, процесуальною економією та недопустимістю зловживанням процесуальними правами.

Науковці доходять висновку про необхідність розширення ст. 82 ЦПК та закріплення ще однієї підстави для звільнення від доказування – презумпції (презюмовані обставини) [71], [415], [451], [158], [391], [358]. На законодавчому рівні відсутнє нормативне закріплення «презумпція», зміст зазначеного терміну напрацьовано юридичною науковою та судовою практикою [391, с.110]. Більшість науковців сходиться на думці, що презумпція – це закріплене (або опосередковано закріплене) спеціальною процесуальною нормою припущення про наявність або відсутність юридично значимої обставини, яке перерозподіляє доказові обов'язки учасників процесу [431, с.384]. Слід зауважити, що на мою

думку правову презумпцію слід сприймати як «правомірну юридичну аксіому певного факту», яку закон вважає істинною до того часу, поки не буде доведено протилежне. Це юридичний засіб, який спрощує процес доведення факту в суді: якщо існує правова презумпція на користь певного факту, сторона, яка хоче визначити цей факт, не повинна доводити його в суді, оскільки вважається, що факт існує на основі цієї презумпції. Презумпції можуть бути визначені законом або розвиватися на основі судової практики та використовуються для полегшення проведення судового процесу, але вони можуть бути спростовані, якщо існують достатні докази протилежного. Необхідно закріпити правову презумпцію як підставу звільнення від доказування - фактично покласти тягар доказування на особу, яка спростовує правову презумпцію, а не доводить її. Наприклад, існує загальновизнана презумпція невинуватості, яка закріплена ст. 62 Конституції України та не піддається сумніву під час судового розгляду та передбачає собою положення про невинуватість особи, доки її вину не буде доведено в судовому порядку. В рамках цивільних правовідносин прикладом можуть слугувати презумпція правомірності правочину (ст. 204 ЦК України), презумпція добросовісності (ст. 12 ЦК України), презумпція походження дитини в шлюбі (ст. 122 СК України) тощо [433], [368]. Наразі законодавча невизначеність зумовлює включення правових презумпцій до предмета доказування, що ускладнює судовий розгляд та суперечить принципу процесуальної економії як умови ефективності та своєчасності правосуддя.

Збирання доказів виступає етапом доказування, який виокремлюється специфічною діяльністю учасників справи щодо пошуку, збору, обробки та фіксації доказового матеріалу, який обумовлений предметом доказування (обставини, які стороні необхідно довести в рамках розгляду справи) та розпочинається з моменту вольового рішення суб’єкта спору про початок його вирішення в судовому порядку ще до подачі заяви та нерозривно пов’язаний із стадією подання доказів, яка являє собою передачу доказового матеріалу у розпорядження відповідного суду, на який буде покладено повноваження щодо справедливого та об'єктивного вирішення спору або встановлення певного факту

відповідно до підсудності справи. Збирання та подання доказів здійснюється безпосередньо сторонами справи або їх представниками, оскільки у більшості випадків саме вони добре знають осіб, які були свідками певних подій, обставин чи дій, володіють правовстановлюючими документи тощо. Доказовий матеріал може знаходитись як в безпосередньому розпорядженні особи, так і знаходитись поза межами її відання, однак особі гарантовано право звернутися із відповідним запитом до державних органів, установ та організацій з метою отримання інформації стосовно її особи або правового інтересу відповідно до статей 5, 6, 11, 20, 21 ЗУ «Про інформацію» [303]. Особа має право на допомогу адвоката, який, керуючись ст. 19, 20 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», може звертатися із адвокатським запитом в інтересах клієнта в рамках надання правової допомоги за договором [266]. Адвокату надано повноваження проводити добровільне опитування осіб та складати протоколи, що може слугувати самостійним джерелом доказів. Слід відмежовувати показання свідків від адвокатського опитування особи, адже наразі існує сприйняття добровільного опитування особи як «фільтру» майбутніх свідків по справі, проте варто підтримати позицію В.В. Заборовського про необхідність зміни парадигми та дослідження такого джерела доказів як самостійного на рівні з іншими засобами доказування по справі [90, с.216]. Я.П. Зейкан зазначає, що фактично адвокат наділений повноваженнями проводити «самостійне [адвокатське] розслідування для одержання відомостей, які можуть бути використані як докази» [96, с.75]. Більше того, адвокат, як особа якою на професійній основі здійснюється захист прав та інтересів володіє методами та технікою вилучення доказової інформації та її правильного оформлення, що висуваються до доказів згідно вимог процесуального законодавства, а у разі невиконання яких суд має право не прийняти до уваги докази.

Дослідження доказів є процесуальною діяльністю суду та інших учасників цивільного процесу, спрямованою на безпосереднє сприйняття та ретельне вивчення обставин (фактичних даних) під час судового засідання, які сторони використовують для обґрунтування своїх вимог чи заперечень. Цей процес

виконується в рамках судового засідання і відповідає принципам усності, безпосередності та безперервності. Конкретно під час розгляду справи суд, відповідно до ст. 228 ЦПК України, заслухавши вступне слово сторін та інших учасників справи, встановлює обставини справи, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень та досліджує докази як обґрунтування цих обставин у порядку визначеному на підготовчому засіданні.

Оцінка доказів є розумово-когнітивною діяльністю учасників справи та суду, що відбувається на основі принципів логіки та юридичних норм. Вона спрямована на розвиток в учасників власної думки щодо достовірності обставин, якими сторони обґрунтовують свої вимоги чи заперечення, а також на ухвалення судом законного й обґрунтованого рішення. В цивільному процесуальному законодавстві закріплено постулат про відсутність наперед визначеної сили доказів для суду, зокрема, в ч.2 ст. 89 ЦПК та ст. 110 ЦПК та закріплено положення про оцінку доказів за внутрішнім переконанням суду. І.В. Андронов зауважує, що в ЦПК не визначено про яку саме «порівняльну, юридичну чи доказову» силу доказів йдеться [9, с.12], але К. М. Пільков наголошує, що в зміст ч.2 ст. 89 ЦПК законодавцем закладено саме «доказову силу (вагу доказів) як критерій оцінки» [198, с. 95]. Здійснюючи діяльність із збирання доказів учасники справи орієнтуються, окрім, кола обставин, які підлягають доказування ще і на критерії (властивості) доказів, за якими суд буде оцінювати докази - належність (ст. 77 ЦПК), допустимість (ст. 78 ЦПК), достовірність (ст. 79 ЦПК), достатність (ст. 80 ЦПК). Деякі науковці категорію «переконливості» розглядають виключно як «критерій достовірності доказу» [440, с.148]. Мною поділяється думка О.В. Гетьманцева, що переконливість доказів представляє собою об'єктивну властивість інформації, яка має здатність переконати суд та учасників справи у відповідності її життєвим і правовим критеріям [42, с.445]. Т. Цюра зазначає, що неможливо не брати до уваги й той аспект, що надання суду доказів, їх аналіз та в багатьох випадках послідовність дослідження доказів може впливати на суб’єктивну оцінку їх суддею [442, с. 103]. Дійсно, ніякі докази не мають для суду наперед встановленої сили, але необхідно мати на увазі, що суд оцінює докази за

своїм внутрішнім переконанням (ст. 89 ЦПК), тобто суб'єктивний фактор у цій ситуації присутній. «Якщо ж ми говоримо про суб'єктивні якості судді, коли справа розглядається одноосібно, то такий фактор як останнє враження та пам'ять можуть відігравати значну роль у вирішенні справи», зазначають С.Я. Фурса та Т.В. Цюра [421, с.26]. М. Титов в даному аспекті висловлює думку, що індивідуальна політична культура судді характеризується ступенем знань, емоційним сприйняттям і рівнем практичного опанування юридичними і соціальними нормами регулювання політичного життя суспільства [385, с. 105]. Узагальнюючи цю позицію, можна встановити, що необхідно зменшити вплив негативних суб'єктивних факторів на судове рішення, для чого процедура доказування та наступного аналізу доказів має бути прозорою, конкретною та послідовною і, одночасно, сприятливою і рівною для всіх суб'єктів доказування.

Активізація євроінтеграційних процесів, прагнення до забезпечення високих європейських стандартів здійснення правосуддя зумовлюються проведенням конституційної реформи у частині правосуддя, внаслідок якої відбувається комплексне оновлення процесуального законодавства України, зокрема цивільного, зазначає Н.А. Новікова [178, с.43]. У науковій дискусії щодо законодавчих змін одним з найобговорюваніших питань стає необхідність впровадження стандартів доказування в цивільних справах. Стандарт доказування, по суті, можна визначити як кількість доказів, які повинні бути представлені перед судом, перш ніж можна сказати, що факт існує чи не існує і стосується він обов'язку особи, відповідальної за доведення справи. Існують різні стандарти доказування за різних обставин, як і судові справи їх можна класифікувати за типом на: кримінальні – «поза розумним сумнівом» (Англія та США); цивільні – «перевага доказів» (англ. preponderance of the evidence) та «чіткі і переконливі докази» (англ. clear and convincing evidence) (США), «баланс ймовірностей» (англ. balance of probabilities) (Англія).

Щодо розуміння стандартів доказування, що використовуються у практиці цивільного судочинства слід зазначити наступне:

1) «баланс ймовірностей» як стандарт вимагає доведення того, що факт скоріше був, а ніж не був. Суб'єктивна впевненість може бути виміряна як така, що дорівнює 51 відсоток і вище (справа Miller v Minister of Pensions (1947) 2 All ER 372 [353]), а у випадках коли докази оцінені як 50 (позивач) на 50 (відповідач) відсотків спір виграє відповідач (справа Rhesa Shipping Co SA v Edmonds (1985) 1 WLR 948 [354]) [388].

2) «перевага доказів» є запозиченням британського стандарту доказування «баланс ймовірностей» до судової системи США. Цей стандарт визначає кількість доказів, які позивач або відповідач повинні надати для того, щоб присяжні дійшли певного рішення та вимагає від присяжних прийняти рішення на користь позивача, якщо позивач зможе показати, що певний факт чи подія мала більшу ймовірність бути, ніж не відбулася;

3) «чіткі та переконливі докази» як стандарт доказування вимагає від позивача довести, що існує велика ймовірність того, що певний факт відповідає дійсності;

Стандарт доказування дозволяє оцінити, наскільки вдало сторони виконали вимоги щодо тягаря доказування і наскільки вони змогли переконати суддю у своїй позиції, що робить оцінку доказів більш алгоритмізованою та обґрунтованою [154]. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» вже запроваджений та вдало застосовується у вітчизняному кримінальному процесі. Стандарт доказування «вірогідності доказів» має своє застосування у господарському процесі. Разом з тим проблема стандарту доказування у цивільних справах і досі залишалася не вирішеною на рівні ЦПК України, незважаючи на те, що вона прямо пов'язана і з проблемою оцінки доказів. У доктрині цивільного процесуального права висловлюються думки, що стандарт доказування розуміється як сукупність критеріїв, на підставі яких суд ухвалює рішення у справі [117, с. 813], як ступінь достовірності наданих стороною доказів, за яких суд має визнати тягар доведення знятим, а фактичну обставину – доведеною, тобто достатній рівень допустимих сумнівів, при якому тягар доведення вважається виконаним [388], як рівень ймовірності, до якого обставина

повинна бути підтверджена доказами, щоб вважатись дійсною [199], як можливість ухвалення судового рішення залежно від того, якою мірою сторона спромоглася виконати свої функції у процесуальному доказуванні [145, с. 128]. Традиційно склалось, що в цивільному процесі об'єктом пізнання є об'єктивна істина, і є лише один «стандарт доказування» під час оцінки доказів – «внутрішнє переконання судді», яке на рівні національного законодавства сприймається як аналог стандарту доказування у вітчизняному цивільному судочинстві [154].

Розглядаючи питання запровадження стандарту доказування у цивільному процесі України, І.О. Бут стверджує, що витоки концепції оцінки доказів за внутрішнім переконанням суді прослідковуються ще з часів Римської Імперії, а його недоліком вказує суб'єктивну (індивідуалізовану) процедуру оцінки доказів, однак із суттєвим зауваженням – така оцінка не є свавільною, а відповідає низці нормативно закріплених умов, проте залишає відкритим питання: «як суд повинен вирішити питання факту в разі, коли докази, подані сторонами не є абсолютно переконливими»? В той час стандарт доказування «баланс ймовірностей» - намагається об'єктивізувати оцінку доказів, адже підхід в оцінці стає зрозумілим не тільки суду, а й іншим учасникам справи [27, с. 228]. На противагу цьому наявна позиція Д. Д. Луспеника, в якій вказується неможливість впровадження стандарту доказування у межах національної правової системи з причин наявності зв'язку з питанням використання так званих статистичних (ймовірнісних) доказів у цивільному процесі, незважаючи на визнану ефективність такого підходу у багатьох зарубіжних державах [154]. Але все ж таки певні суттєві кроки в цьому напрямку здійснюються. Зокрема передумовою цьому стає правова позиція ЄСПЛ щодо використання балансу ймовірностей в цивільних справах для оцінки обставин справи [142, с. 514]. Зокрема у справі Дж. К. та інші проти Швеції (J.K. And Others v. Sweden) ЄСПЛ розкрив загальні рамкові та дефініційні питання стандарту доказування, зокрема зазначивши, що у цивільних справах суддя повинен вирішити справу на основі «балансу ймовірностей» – немає потреби, щоб суддя мав бути повністю переконаний у істинності кожного фактичного твердження заявника, достатньо того, щоб на

підставі доказів, представлених заявником цілком ймовірно можливо б було дійти висновку, що вимога цього заявника є достовірною [504]. Також взірцевим можна вважати справу Бендерський проти України (Benderskiy v. Ukraine), в якій заявник переконував суд, що під час операції в його сечовому міхурі було залишено серветку. Досліджуючи медичний експертний висновок, суд вирішив, що більш ймовірним є той факт, що серветку було залишено у заявника в сечовому міхурі під час операції; цю ймовірність можна виключати, лише якщо операція проводиться без застосування серветок; малоймовірно, що серветка потрапила до сечового міхура під час перев'язок вдома. Тож в даній справі суд застосував «баланс ймовірностей», що свідчив на користь тверджень заявника [355].

Правова позиція ЄСПЛ у справі Балсамо проти Сан-Марино (Balsamo v. San Marino) зводиться до того, що суд також визнав законним для відповідних національних органів видавати розпорядження про конфіскацію на підставі переваги доказів, які свідчать про те, що законних доходів респондентів не могло вистачити для придбання ними відповідного майна. У тих справах, де наказ про конфіскацію був результатом цивільного судочинства і стосувались доходів, одержаних злочинним шляхом, спричинених серйозними правопорушеннями, ЄСПЛ не вимагав доказів «поза розумним сумнівом» незаконного походження майна під час такого провадження. Натомість виявилось, що доказ балансу ймовірностей або високої ймовірності незаконного походження, в поєднанні з нездатністю власника довести протилежне, достатній для цілей перевірки пропорційності згідно зі ст. 1 Протоколу № 1 [503]. Слід визначити й те, що з набуттям чинності ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні» змінюється назва ст. 79 Господарського процесуального кодексу України «Достатність доказів» на «Вірогідність доказів» та викладено її у новій редакції, чим фактично впроваджується в господарський процес стандарт доказування «вірогідності доказів», за яким необхідним є не надання достатньої кількості доказів для підтвердження певної обставини, а надання їх саме в тій кількості, яка б змогла

переважити доводи протилежної сторони судового процесу [275], [52]. Цим самим на суд покладається обов'язок оцінювати докази, обставини справи з огляду на їх вірогідність, яка дозволяє дійти висновку, що факти, які розглядаються, скоріше були (мали місце), аніж не були, про що безпосередньо було зазначено та розтлумачено Постановою Верховного Суду у справі № 904/2357/20 від 21.08.2020 року [232].

Наразі вже закладені підвалини для формування нового сприйняття інституту доказування в Україні, оскільки його реформування відбулося з урахуванням європейських стандартів здійснення судочинства в цивільних справах та під впливом загальносвітових тенденцій у цій сфері. Однак цей процес наразі є незавершеним і потребує активізації з обов'язковим виробленням чітких критеріїв оцінки доказів на рівні національного законодавства, із застосуванням яких суд приймав би рішення по справі, як це відбувається у країнах англосаксонської правової системи, що на сьогодні в Україні є доцільним введення «стандарту доказування» у цивільному процесі, тобто використання балансу ймовірності для оцінки обставин справи [26].

Доказування нерозривно пов'язане із поняттям «докази», які в юриспруденції мають важливе теоретико-практичне значення, тому як основним завданням цивільного судочинства є правильний і своєчасний розгляд і вирішення цивільної справи, де значну роль відіграє встановлення фактичних обставин справи за допомогою доказів. Тому перш за все необхідно дослідити їх законодавчу дефініцію, яка в цивільному процесуальному праві закріплена в ч. 1 ст. 76 ЦПК як: «будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи» [439]. В свою чергу ч. 2 ст. 76 ЦПК закріплено засоби, якими встановлюються ці дані, а саме: речові, письмові та електронні докази, показання свідків, висновки експертів. Якщо докази – це дані, то зазначені засоби є формою закріплення цих даних. Відповідно законодавцем було встановлено систему доказів в цивільному процесі за формою закріплення даних (інформації). Слід зазначити, що речові

докази як предмети матеріального світу (об’єкти рухомого та нерухомого майна); письмові докази - матеріальні документи, що мають значення для встановлення обставин та вирішення справи; показання свідків як очевидців та носіїв інформації про обставини справи та висновки експертів як професійні відповіді на питання по суті справи за результатами проведених досліджень вже стали класичними засобами доказування не тільки в рамках цивільного судочинства, а й загалом в світовій практиці доказового права. Історичний шлях формування зазначених джерел доказів, внормована законодавча база та судова практика, наукові дослідження склали сталі правові позиції, які не вбачається за доцільне піддавати сумніву. Однак в історичних трансформаційних та глобалізаційних процесах все більшого значення набуває електронна форма існування інформації. Надзвичайно високий рівень розвитку інформаційних технологій спонукав законодавця до надання електронним доказам статусу самостійного засобу доказування на рівні з «класичними» видами, адже все частіше доводилося трансформувати електронну інформацію до звичної форми об'єктів «судового пізнання». Зазначений підхід неодноразово піддавався критиці не тільки з боку науковців, які зазначали про часткову втрату доказової інформації, неможливості трансформації окремих видів електронної інформації, а й часто не визнавалися суддями як допустимі докази через відсутність законодавчого закріплення, що не відповідало сучасним правовим тенденціям та соціальним реаліям. З набранням чинності 15 грудня 2017 року нових редакцій процесуальних кодексів в Україні було здійснено законодавче врегулювання деяких питань, що стосуються електронних доказів. Так, електронні докази були визнані самостійним засобом доказування та попри позитивні зрушення реформування цивільного процесуального законодавства й досі недостатньо врегульовані питання, що стосуються порядку подання оригіналів та копій електронних доказів, порядку та особливостей збору, подання, дослідження й оцінки таких доказів судом. Нечітке та неповне законодавче регулювання висвітлених проблем призводить до неоднозначної судової практики та ускладнює цивільне судочинство з використанням електронних доказів. Відповідно до ч. 1 ст. 100 ЦПК

електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет) [439]. Наведене визначення поняття електронних доказів є досить широким і вдалим, адже містить невичерпний перелік їх видів і джерел їх зберігання. Електронні докази мають деякі позитивні характеристики, порівняно з «фізичними аналогами», а саме: можливість миттєвого розповсюдження на різні відстані засобами обміну електронної інформації (електронна пошта, бази даних, хмарні сховища) одночасно декільком отримувачам (адресатам), а вартість розповсюдження значно нижча та саме зберігання таких доказів компактніше і не вимагає значних площ та ресурсів. Негативними аспектами застосування електронних доказів є проблема їх збереження, адже в будь-який момент можуть виникнути технічні збої або проникнути вірус, а також постійна необхідність захисту інформації від внесення несанкціонованих змін, насамперед, за допомогою кваліфікованого електронного підпису.

В правовому закріпленні електронних доказів, існують також певні, недосконало врегульовані питання, що ускладнюють їх практичне використання. Можна навести приклад щодо порядку подання електронних доказів до суду. Відповідно до ч. 2 ст. 100 ЦПК електронні докази подаються в оригіналі або в електронній копії, засвідченій електронним підписом, прирівняним до власноручного підпису відповідно до ЗУ «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [292]. Порядок засвідчення копії електронного доказу законом прямо не передбачений, тому в процесі подання таких доказів до суду на портативних носіях (диски, карти-пам'яті) або інформації з Інтернету у вигляді

скріншотів, збережених копій сайтів, в роздрукованому або іншому вигляді, вони будуть викликати сумніви з приводу їх належності та допустимості. Засвідчувати копії електронних доказів могли б нотаріуси, але відповідно до ЗУ «Про нотаріат» засвідчення нотаріусом таких доказів не передбачено [308]. Враховуючи недостатню нормативну урегульованість порядку засвідчення електронних копій електронного доказу, доволі обґрунтованим вбачається твердження деяких науковців щодо доцільності доповнення у статті 34 ЗУ «Про нотаріат» переліку нотаріальних дій, що вчиняють нотаріуси, такою дією як засвідчення вірності електронних та паперових копій з електронних документів [308]. На думку Ю.С. Павлової, «зміст електронних документів мав би посвідчуватись незалежним учасником цивільно-правових відносин, який наділений спеціальною компетенцією забезпечувати достовірність юридичних фактів. З огляду на відсутність особистої зацікавленості у нотаріуса та наявність спеціальної компетенції у суду було б достатньо підстав вважати такий доказ допустимим і використовувати його під час розгляду справ» [184]. Окрім проблемних питань щодо копій електронних доказів, потрібно забезпечити і оригінал таких доказів, наприклад, шляхом їх огляду судом, а також зберегти від знищення першоджерело. Як зазначає А.Ю. Каламайко, фактичні дані щодо обставин справи часто існують у електронній та у паперовій формі, і та сама або схожа інформація може існувати в обох формах. Зображення, наприклад, можуть існувати у вигляді друкованої копії або в електронній формі [119]. Законодавцем не визначено критерії того, який електронний доказ є оригіналом, а який – копією. При цьому оригінали таких доказів, як і копії, найчастіше будуть розміщені на сторонніх пристроях, таких як карти пам’яті, диски тощо. Ще однією не менш важливою проблемою є високий ризик підробок електронних доказів, які мають бути достовірними та надійно захищеними від підробок або знищення, а факт щодо автентичності авторства може викликати великі складнощі під час його доведення в суді. В умовах швидкого темпу розвитку комп’ютерних технологій інформацію в електронній формі дедалі легше підробити або знищити, що унеможливить процес дослідження та оцінки електронних доказів судом.

Внаслідок цього суд може прийняти до уваги недостовірний доказ і неправильно встановити обставини справи. Дана проблема лише частково врегульована ЦПК шляхом закріплення такої підстави для перегляду справи за нововиявленими обставинами як фальшивість електронних доказів. Однак, у ЦПК не міститься механізму захисту електронних доказів від підробки або знищення. Частково це може бути здійснено за допомогою інституту забезпечення доказів. Законодавче закріплення електронних доказів в цивільному процесуальному праві України було зроблено відносно нещодавно - в 2017 році. Враховуючи низку питань, які виникають із застосуванням електронних доказів в Україні, можна дійти висновку, що проблематика їх застосування є і дотепер актуальною, що унеможливлює повне та всебічне використання в сучасних реаліях таких доказів у судах [254].

У призмі євроінтеграційних процесів в Україні слід врахувати європейський досвід, що трансформований у норми «м'якого» права. В 2019 році Комітет міністрів Ради Європи схвалив рекомендації у застосуванні електронних доказів в цивільних та адміністративних справах (якщо вони не суперечать нормам національного законодавства країн-учасниць), де зазначив наступне: 1) судам не слід відхиляти електронні докази та заперечувати їхню юридичну силу виключно через те, що вони були зібрані та/або надані в електронному вигляді або не містять удосконалений, кваліфікований або аналогічним чином захищений цифровий підпис; 2) судам необхідно приймати до відома доказову цінність метаданих та можливі наслідки їх невикористання; 3) сторонам слід дозволити надавати електронні докази в оригінальному електронному вигляді без необхідності подавати роздруківки та сприяти передачі електронних доказів через електронні засоби зв'язку, що сприятиме підвищенню ефективності судочинства; 4) збір електронних доказів слід здійснювати належним та безпечним чином; 5) надавати електронні докази суду необхідно з використанням надійних сервісів, наприклад послуг посвідчувальних центрів, а враховуючи підвищений ризик знищення чи втрати доказів, слід запровадити процедури безпечного вилучення та збору електронних доказів [494].

Як підсумок, можу вказати, що законодавець в 2017 році визначив місце електронних доказів у системі судових доказів в цивільному процесі та приділяє йому належну увагу, але загалом інститут не сформований достатньою мірою та знаходиться на досить ранній стадії свого формування в Україні. Багато питань в зазначеній сфері залишаються невирішеними, а процедури їх використання або взагалі невизначені, або неузгоджені між собою. Вважаю доцільним приділити увагу вивченню зарубіжного досвіду у процедурах використання такого джерела доказів та провадити діяльність з розробки власних універсальних механізмів забезпечення та використання їх у судочинстві задля спрощення та здешевлення судової процедури і збільшення ефективності судочинства із використанням електронних доказів, основний науковий інтерес серед яких складає електронне повідомлення як їх різновид [255].

2.2. Електронне повідомлення в системі електронних доказів: поняття, генезис та юридичне закріплення

На формування сучасної моделі суспільства значною мірою впливає розвиток науково-технічного прогресу, адже теперішній етап характеризується постійним впровадженням технологічної складової як на побутовому рівні, так і у професійній сфері. Глобальний перехід від аналогових до цифрових засобів комунікації зумовлений вимогою ефективного використання інформації, як основного ресурсу XXI сторіччя. Докорінний вплив на загальний вектор формування соціуму мають світові тренди закріплення принципів «digitalization» та «paperless» на державному рівні, тому постійно збільшується попит на використання цифрових сервісів документообігу, засобів електронної комунікації та дистанційної взаємодії. Сучасні світові глобалізаційні процеси з кожним роком стають все більш взаємопов’язані з розвитком сфери інформаційних технологій та впливають на всі рівні життя населення в світі загалом, та в Україні зокрема. За нашою державою починають міцно закріплюватися статуси «IT-хабу» Європи та «цифрової» держави: передові розробки в сфері цифровізації, підготовка

висококваліфікованих ІТ-фахівців, які мають кадровий попит далеко за межами держави, загальна діджиталізація країни в сфері державних послуг та створення «держави у смартфоні», автоматизація та інформатизація багатьох сфер повсякденного життя. Перехід комунікації з матеріального світу до цифрового є наслідком впровадження цифрових технологій як на побутовому рівні між індивідуумами, так і на професійному рівні між установами/організаціями та державою. Зазначені процеси створюють значні обсяги обміну інформації в е-середовищах саме через електронні повідомлення, як один із найпопулярніших засобів цифрової комунікації, що в свою чергу викликає необхідність нормативного врегулювання використання такого спілкування як доказу в судочинстві при вирішенні цивільних спорів. Інтеграція нового інституту «електронних доказів» в систему судових доказів цивільного процесу, що відповідає загальному вектору державницької політики, відбулася попри відсутність єдності правових позицій щодо порядку їх застосування у судовій практиці та потребує значної адаптації як самостійного засобу доказування. Науково-технічний прогрес значно випереджає його правове регулювання, що унеможливлює здійснення ефективного судового захисту прав та законних інтересів в сучасних умовах. Електронні повідомлення як один із основних видів цифрової комунікації і відповідно електронних доказів у судовій практиці потребують подальшого наукового дослідження для вироблення єдиної правової концепції щодо порядку їх використання як доказової бази [265, с. 204].

В підрозділі досліджується генезис електронних повідомлень як окремого елементу інституту електронних доказів в цивільному судочинстві та здійснення історично-правового аналізу процесу їх легалізації. Що в свою чергу потребує розкриття поняття, сутності та ознак електронного повідомлення, визначення історичних передумов та етапів розвитку від моменту виникнення як способу комунікації до юридичного закріплення як самостійного засобу доказування в рамках цивільного процесу та подальшої еволюції науково-правових позицій їх використання в доказовій діяльності. Аналіз генезису електронних повідомлень як доказу в цивільному процесі дозволить провести вироблення наукового

концептуального підходу як обов'язкової передумови здійснення правозастосовної діяльності.

Одним із критеріїв оцінки суспільного прогресу можна зазначити розвиток комунікаційної складової. Динамічні процеси розвитку суспільства та запровадження технологічних новацій, які покликані пришвидшити процес обміну інформацією, починаючи від середини XX сторіччя, поступово інтегрували електронну форму комунікації як основний спосіб спілкування в соціумі. М.П. Побережна визначає електронну комунікацію як «процес передачі інформації в усному або письмовому вигляді, який здійснюється за допомогою комп'ютерних мереж, телекомунікації, мережі інтернет та засобів мультимедіа» [200, с. 174], а серед нормативно-правових актів дефініція електронної комунікації зафіксована в ст. 2 ЗУ «Про електронні комунікації» як «передавання та/або приймання інформації незалежно від її типу або виду у вигляді електромагнітних сигналів за допомогою технічних засобів електронних комунікацій» [291]. Дійсно, чати в месенджерах, текстові sms-повідомлення на смартфоні, голосові та відео-повідомлення в соціальних мережах - електронні повідомлення, як основна складова процесу комунікації, стали загальноприйнятою нормою спілкування в більшості країн світу. Зазначені зміни в соціальній сфері закономірно впливають на використання електронного листування як доказової бази в судовій практиці. Для дослідження процесу юридичного закріплення електронних повідомлень, як самостійного джерела доказів в цивільному судочинстві, необхідно охарактеризувати поняття, основні характерні ознаки та дослідити історичні передумови, які слугували підґрунтям для їх легалізації в судовій практиці.

В цивільному процесуальному законодавстві України відсутнє узагальнене визначення електронного повідомлення, натомість в ст. 100 ЦПК серед видів електронних доказів зафіксовані «текстові, мультимедійні та голосові повідомлення». Такий підхід до термінології звужує сприйняття зазначеної категорії тільки відповідно до його змісту і форми, що не охоплює інші характерні особливості електронного обміну інформацією. Виходячи з відсутності

універсального поняття «електронне повідомлення» в цивільному процесуальному законодавстві, використовуючи компаративістський метод, необхідно дослідити різні підходи щодо його тлумачення та виокремити характерні ознаки. Виходячи із положень ст. 76 ЦПК, в якій визначено поняття доказів в цивільному процесі, логічно зробити висновок, що доказову цінність становлять саме дані, що мають значення для вирішення справи. Оскільки поняття «дані» в ЦПК України не розтлумачено, то необхідно звернутися до інших джерел. Відповідно до ДСТУ ISO/IEC 2382:2017 даними визначено «формалізоване подання інформації, придатне для інтерпретування, пересилання чи оброблення за участю людини або автоматичними засобами» [81]. Дані самі по собі не є інформацією, а стають такими після оброблення та інтерпретування. Дефініцію «інформації» на законодавчому рівні закріплено в ст.1 ЗУ «Про інформацію» - «будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді» [303]. У визначеному положенні інформація розмежовується на категорії «відомості» та «дані», але в чому їх різниця? В самому нормативно-правовому акті відповідь на це питання відсутня, тому звертаючи до наукових праць, можна зазначити що з позицій В.М. Брижко в електронному середовищі функціонують саме дані, які «можна розглядати як формалізовані знаково-кодові комбінації, що надають інформацію та призначені для їх автоматичної обробки; цифрові дані – це закодовані електричні сигнали й електронні структури» [23, с. 19]. В свою чергу О.В. Харенко підтримує такий науковий підхід та розмежовує категорії «відомості» як форму подання інформації адаптовану для сприйняття людиною «символьну, текстову, графічну, числову, візуальну, звукову, комбіновану тощо форму», а під «даними» слід розуміти «електронну форму інформації», а серед основних ознак зазначає «функціонування в е-середовищі та їх перетворення та обробку за допомогою електронно-обчислювальних машин» [423, с. 122]. Додатковим обґрунтуванням наведеної тези може слугувати такий приклад: цифровий аудіозапис - це закодований цифровий сигнал, який має певний формат (mp3, ogg, m3a і т.д.), тобто являє собою по своїй суті дані, проте для сприйняття

людиною потрібно його обробити за допомогою технічних та програмних засобів – що трансформує аудіозапис у відомості, а у разі пошкодження цілісності даних та неможливості обробки ЕОМ, відомості як такі можуть бути втрачені. Важливо уточнити, що доказова інформація може бути як безпосереднім вмістом повідомлення, так і атрибутами цифрового запису, зокрема, метаданими, що можуть включати час відправки, дані про відправника та отримувача, засіб передачі, час внесення змін у повідомлення, фіксування статусу щодо доставки, прочитання або видалення повідомлення.

В законодавстві України існує декілька дефініцій електронного повідомлення, зокрема, в ст. 1 ЗУ «Про захист прав споживачів» - це «інформація, надана споживачу через телекомунікаційні мережі, яка може бути у будь-який спосіб відтворена або збережена споживачем в електронному вигляді» [301] та в ст. 3 ЗУ «Про електронну комерцію» - «інформація, представлена в електронній формі, надана учасником відносин у сфері електронної комерції з використанням інформаційно-комунікаційних систем» [293]. В науково-технічній сфері існує досить велика кількість підходів щодо тлумачення «електронного повідомлення», тому доцільно вказати найбільш вживані та широкі дефініції: П. П. Воробієнко визначає категорію електронного повідомлення через призму послуги зв’язку як повідомлення електрозв'язку, яке містить дані, структуровані відповідно до протоколу обміну інформацією, що функціонує в інформаційній системі і підтримується абонентським терміналом [38], а технічна документація містить визначення як «автономної частини цифрового зв’язку, яка призначена для передачі між фізичними пристроями інформації та використовує загальновизнаний електронний протокол зв’язку» [512].

Можна узагальнити, що якісно вирізняються 3 характерні ознаки електронних повідомлень: 1) містить інформацію (певні відомості та/або дані) про обставини справи, 2) має електронну (цифрову) форму, 3) передається за допомогою технічних засобів зв’язку, які законодавець деталізує поняттям «інформаційно-телекомунікаційні системи», а технічна сфера через «протокол зв’язку» [265, с.205].

Зважаючи на характерні ознаки, які виокремлено із законодавчої бази, технічної літератури та наукових позицій, поняття доказу, яке закріплено в ст. 76 ЦПК та поняття «доказування», яке є дискусійним серед науковців, та розкрито в 2.1 підрозділі даного дисертаційного дослідження, можна сформулювати авторську дефініцію електронного повідомлення як судового доказу – засіб електронної комунікації у вигляді цифрового запису, що передається засобами електрозв'язку (відповідно до протоколу) та містить дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, на яких ґрунтуються вимоги чи заперечення учасника по суті справи, яка вирішується судом. Можна констатувати, що в ст. 100 ЦПК доцільно зафіксувати узагальнений конструкт «електронне повідомлення», адже воно охоплює значно ширший процес та може увібрати до себе нові можливі форми, зміст та способи поширення повідомлень, що відповідає загальноправовому принципу універсальності.

Правове регулювання встановлює позитивні правила поведінки для координації суспільних відносин, а отже нормативно-правова регламентація є похідним фактором від появи певних явищ або процесів. До юридичного закріплення електронних повідомлень як доказів в рамках процесуального законодавства передувало виникнення даного процесу в соціальній сфері як способу комунікації. Рушійною силою виникнення способів електронної комунікації слугувала потреба пошуку практичного рішення, перш за все, для військово-оборонного комплексу країн в інноваційному методі миттєвого обміну інформації на великих відстанях, що було нагальною потребою з початком ідеологічної конфронтації та геополітичних і економічних конфліктів після завершення Другої світової війни. Рішення було віднайдене завдяки прогресу в науково-технічній сфері та впровадженню технічних інновацій на практичному рівні.

1965 рік - у Массачусетському технологічному інституті (США) створили програмне забезпечення «Mail», яке дозволяло співробітникам установи обмінюватись невеликими текстовими повідомленнями в рамках одного великого

комп’ютера - «мейнфрейма», на якому повідомлення зберігались у файлі під назвою «mail box» (з англ. поштова скринька).

В 1969 було створено прототип сучасного інтернету, який мав назву «ARPANET» та об’єднував 4 наукові установи США. Технологічний прорив дозволив пересилати значні обсяги інформації між комп’ютерами, які знаходились в різних кінцях країни. Згодом мережа стала розвиватися шляхом під’єднання інших наукових установ. В 1971 році Рей Томлісон - розробник бостонської організації BBN (Bolt, Beranek and Newman), яка займалася розвитком ARPANET, розробив програму SENDMSG для пересилання електронних повідомлень між комп’ютерами, використовуючи протокол зв’язку «CypNet», який раніше використали для передачі файлів. Для позначення адресата він вигадав формат запису, що складається з двох частин: імені комп'ютера і нікнейма користувача та був розділений символом «@». Цей принцип залишається незмінним в електронній пошті до сьогодні, проте звичного вигляду (з використанням веб-інтерфейсу) електронна пошта набула лише в 1996 році [113]. Станом на 2020 рік в світі зареєстровано 3.9 млрд акаунтів електронної пошти та щодня пересилається більше 300 млрд листів. Електронна пошта стала каналом зв’язку для ділового спілкування та кореспонденції (зберігаються квитанції, квитки, звіти і т.д.), але також значний масив повідомлень складає спам (реклама). В період 1970-х років впроваджуються нові протоколи передачі даних в мережі інтернет. В 1980-х роках активно розвивається цифровий стільниковий зв’язок, хоча підвалини його використання були закладені ще в першій половині XX ст. 1983 р. - Європейською конференцією адміністрацій поштових служб і служб зв'язку було створено комітет Groupe Special Mobile (далі - GSM), який відповідав за розробку нового стандарту зв’язку. Концепція SMS була розроблена франко-німецьким об'єднанням GSM у 1984 році, але бере свій початок від радіотелеграфів та пейджерів. Стандарт зв’язку GSM оптимізовано для телефонії, тому основна ідея SMS полягала у передачі повідомлень під час відсутності сигнального (голосового) трафіку. В кінці 1980-х з’являються перші мобільні телефони, а з середини 1990-х почався процес їх впровадження у суспільство. 03

грудня 1992 року було успішно надіслано перше SMS-повідомлення, а вже комерційну послугу передачі SMS-повідомлень між користувачами першою реалізувала в 1993 році компанія Radiolinja (Фінляндія). У 1995р. в середньому на одного користувача приходилось 50 SMS на рік, в 2000р. – 35 повідомлень на місяць, станом на 2011 рік послуга текстових SMS була найпоширенішим сервісом передачі даних у світі, яку використовували майже 4 млрд. користувачів, а в 2017 році загальна кількість SMS по всьому світі складає понад 23 мільярди повідомлень на день [153]. На території України мобільний зв'язок та послуга SMS з'явилися в 1993 році, але через високу тарифікацію послуги, економічну нестабільність в країні та високу вартість обладнання – активне використання починається тільки наприкінці 1990-х років. Основними монополістами того часу з надання послуг мобільного зв'язку були кампанії «UMC» та «Київстар». В 1998р. налічувалося 100 тисяч абонементів, в 1999 р. змінюється принцип роботи мобільних мереж (прив'язка номера тепер відбувається до sim-карти, а не самого апарату), починається конкурентна боротьба за розподіл абонентів, що призводить до зниження тарифів на послуги зв'язку і відповідно збільшення попиту серед користувачів, тому статистика стрімко збільшується: з 2000р.– більше 1 млн., в 2005 р. – кожна з компаній заявляє, що зареєстровано по 10 млн. абонентів, в 2006 р. – по 18 млн., а станом на 2022р. зареєстровано загалом майже 54 млн. активних користувачів у різних операторів, що перевищує населення країни, але це викликано використанням декількох sim-карт в одному смартфоні. В 1990-х роках активно еволюціонує інтернет-мережа, збільшується кількість активних користувачів. На початку 2000 року кількість користувачів становила 327 млн. у світі, але 1/3 припадала на США, а до 2004 р. кількість зросла більше ніж вдвічі, в 2011 році кількість користувачів сягнула відмітки в 2 млрд., а в 2019 році становила 4.1 млрд. осіб, що складає більше 50% населення планети. В Україні інтернет з'явився на початку 1990-х років, але до початку 2000-х років використовували його тільки великі установи та організації, активне ж використання серед цивільного населення починається в 2002-2004рр., станом на 2006 року в країні вже більше 4 млн. унікальних користувачів [175], в 2010р.–

майже 13 млн., 2016р. - 61,6% дорослого населення користується Інтернетом, а частка серед людей 18-39 років - 91% [425], в 2019 році – 24.8 млн., в 2021 році – близько 30 млн. користувачів, що складає 67% населення країни. Разом з популяризацією та розвитком доступу до інтернет-технологій відбувається формування основних каналів інтернет-комунікації серед населення: електронної пошти, месенджерів та соціальних мереж. Месенджери як середовище обміну електронними повідомленнями у сучасному розумінні почали формуватися з 1996 року, першим серед яких був «ICQ», згодом на початку 2000-х років з'являється перше покоління месенджерів: Miranda, Windows Live messenger, QIP, Skype, але активне використання в Україні починається лише з другого покоління - Viber (2010), WhatsApp (2010), Facebook Messenger (2011), Telegram (2013), на які приходиться 85% активних користувачів в Україні і по сьогодні, оскільки хронологічно збігається із початком масового використання смартфонів та бездротового інтернет-з'єднання за технологією «Wi-Fi» напочатку 2010-х років, що значно спрощувало та знижувало вартість на послуги доступу до глобальної мережі, адже інтернет, яким забезпечували мобільні оператори в Україні до 2016 року використовували стандарт зв'язку 2 покоління (2G), що було застарілим стандартом за тогочасними мірками, адже в європейських країнах з 2012 року впроваджувався стандарт вже 4 покоління (4G). Соціальні мережі аналогічно із месенджерами почали формуватися в середині 1990-х років, серед перших можемо згадати Classmates(1995), SixDegrees(1997), Friendster та LinkedIn (2002), але на теренах України значної популярності набули саме з другої половини 2000-х років через обмеженість доступу до інтернет-мережі серед населення, що співпадало зі створенням популярних соціальних мереж Facebook (2004), Twitter, Вконтакте, Одноклассники (2006), дві останні були заборонені в Україні в 2017 році, а згодом з'являються соціальні мережі нового формату Instagram (2010) та TikTok (2016).

З моменту відновлення незалежності України питання використання інформації в електронному вигляді як доказової бази ускладнювалося не тільки недостатністю законодавчого регулювання, а і консервативністю та неготовністю

судової влади повною мірою працювати з електронними джерелами інформації. Основні засади та завдання спрямовані на реалізацію державної політики у сфері інформатизації суспільства і створення сучасної інформаційної інфраструктури були закріплені на нормативному рівні в 1998 році з прийняттям ЗУ «Про національну програму інформатизації» [306]. В 2003 році з прийняттям ЗУ «Про електронні документи та електронний документообіг», який визначив основні організаційно-правові засади електронного документообігу та використання електронних документів, сформувалася правова основа для закріплення електронної форми документів на рівні з паперовими, що стало правовим підґрунтям для їх використання у судочинстві [290]. Наступним етапом, що вплинув на формування процесу доказування та інституту судових доказів в цивільному процесі слугувало прийняття в 2004 році нового ЦПК України, але концептуально не була продовжена законодавча тенденція до закріплення електронних засобів доказування. В новому ЦПК України було закріплено 4 категорії засобів доказування: письмові та речові докази, показання свідків та висновки експертів. Ю.С. Павлова дійшла висновку, що «єдиною формою використання електронних даних як доказів є трансформація такої інформації в письмові докази та можуть бути використані як доказ лише тоді, коли є можливість їх візуалізації в доступну для сприйняття письмову форму. Віднесення аудіо- та відеозаписів до речових доказів викликає аналогічні заперечення. Якщо речові докази досліджуються, як правило, візуальним шляхом, то за допомогою огляду або спостереження неможливо дослідити сучасні електронні носії інформації» [188, с.48]. Запровадження нових комунікативних можливостей та різке збільшення попиту серед населення України в середині 2000-х років закономірно призвело до спроб використання електронного листування як судового доказу, тому під час розгляду справ електронні повідомлення подавались у форматі роздруківок з електронного листування з різних поштових агентів (електронна пошта, месенджери, смс-повідомлення) та їх прирівнювали до письмових доказів. Адже, в ст. 64 ЦПК (редакція до 15.12.2017 р.) письмовими доказами було визначено будь-які документи, акти, довідки,

листування службового або особистого характеру або витяги з них, що містять відомості про обставини, які мають значення для справи. Це спричиняло суперечності при застосуванні аналогії закону щодо використання електронних повідомлень як доказової бази через особливості функціонування документообігу в паперовому та цифровому форматах. З кожним роком кількість випадків застосування електронних повідомлень як доказів в цивільному судочинстві тільки збільшувалась, але нормативної регламентації не було, що спричиняло появу різних по суті рішень у судовій практиці та правових аргументацій щодо доцільності застосування ідентичних доказів та їх відповідності критеріям , що висуваються до доказів у цивільному процесі. Перші судові рішення з використанням листування електронною поштою або SMS-повідомлень як доказової бази з'являються в 2006 році [395], [393]. В 2010-2013 рр. починається активне використання як доказу інформації та листування із соціальних мереж, а з 2013-2016 років – листування в месенджерах. Можемо констатувати, що суди часто не приймали до уваги електронне листування як докази, адже вважали їх такими, що не відповідають вимогам, яким повинні відповідати докази, зважаючи на їх електронну природу.

Поступово внормувати правові позиції та внести ясність в судову практику намагалися постановами Верховного Суду, зважаючи на значне збільшення спроб використання такої інформації як засобів доказування, що було відображенням нової соціальної реальності, проте судові рішення все ще були далекі від єдності в своїх позиціях через відсутність чітких критеріїв допустимості електронних засобів доказування. Головним консенсусом була позиція Верховного Суду про неможливість відхилення електронних засобів доказування та заперечення їх юридичної сили виключно через їх електронну форму, а основним засобом забезпечення передбачалося застосування електронного підпису. Посилювали тенденції до запровадження електронних доказів судова реформа та загальна діджиталізація судової процедури із намаганням запровадження «електронного суду». Наступний етап гармонізації законодавства до вимог реальності відбувся в 2017 році, разом із прийняттям змін до господарського, адміністративного та

цивільного процесуального законодавства [271]. До засобів доказування додали нову категорію - «електронні докази», серед яких були передбачені і електронні повідомлення, але їх декларативне юридичне закріплення в ст. 100 ЦПК не вносило ясності в правозастосовну діяльність, адже невизначеною залишилася процедура їх використання. Особливої складності викликає застосування зазначених доказів у разі заперечення їх достовірності іншою стороною справи через відсутність універсального механізму підтвердження, адже виходячи із правових позицій Верховного Суду, перевага надається класичним та «перевіреним часом» методам захисту від змін цифрової інформації та підтвердження автора - електронному підпису, але такий механізм забезпечення використовується лише в невеликому відсотку текстового листування електронною поштою між установами та організаціями і залишається невживаним між фізичними особами, а для голосових та мультимедійних повідомлень взагалі відсутня така можливість, а тому як альтернатива використовується їх забезпечення висновками експерта, що призводить до значного здороження, ускладнення та затягування судової процедури. Немає одностайної позиції і серед науковців щодо використання електронного підпису: О. Писаренко констатує, що електронні повідомлення «можуть використовуватись як належний доказ у суді, якщо вони є електронним документом, тобто скріплені електронним підписом» [197], а Н. Мисник висловлює полярну думку, що «суди не мають підстав ігнорувати електронні листи не посвідчені електронним підписом» [166]. Варто погодитися із позицією С.А. Чванкіна, що оригінал електронного повідомлення, який скріплений електронним підписом необхідно розглядати як електронний документ. Наявність електронного підпису на електронному повідомленні лише збільшує його доказову силу, а не є умовою допустимості [443, с.154-155]. Так, оскільки законодавець зафіксував електронний документ та «електронне» повідомлення в ч.1 ст. 100 ЦПК як окремі види електронних доказів, то електронний підпис необхідно розглядати як обов’язковий атрибут саме електронного документа.

В 2022 році правова парадигма почала змінювати підходи до використання електронного підпису у електронному листуванні між приватними особами. Так, у постанові Верховного Суду дійшли висновку, що у відносинах листування між приватними особами презюмується, що повідомлення є направленим тим, хто зазначений як відправник електронного листа чи хто підписав від свого імені текст самого повідомлення, а відсутність кваліфікованого електронного підпису на повідомленні не свідчить про те, що особу неможливо ідентифікувати з достатнім ступенем вірогідності як відправника такого повідомлення, направленого електронною поштою, тобто поширювача інформації [224]. Поступово збільшується юридична значимість та потенційна доказова цінність метаданих в судочинстві, особливо у випадку, коли інша сторона оспорює достовірність доказу (авторство, цілісність, автентичність). Метадані можуть бути використані для відстеження та ідентифікації джерела та адресата повідомлення, даних про пристрій, який створив електронні докази, дати, часу, тривалості та типу доказів [217], що може слугувати непрямим доказом при використанні електронних повідомлень в доказовій діяльності, адже безпосередній доступ до метаданих закритий, що є запобіжником їх підробки. Допоки процес використання електронних повідомлень як доказу в цивільному процесі в повній мірі залишається неврегульованим - можна констатувати, що зазначені питання потребують системного дослідження, щоб забезпечити право громадян на ефективний судовий захист в сучасних реаліях. [265].

Можна підсумувати, що електронні повідомлення пройшли довгий шлях від їх виникнення та впровадження як технічної розробки для потреб військових до одного з найпопулярніших видів комунікацій сучасності, що закономірно призвело до їх використання як доказового матеріалу під час вирішення спорів в судовому порядку починаючи з середини 2000-х років. За «аналогією закону» електронні повідомлення підлаштовували під стандарти письмових або речових доказів, адже фактично електронна правова природа зазначених джерел доказів ставилася під сумнів з огляду на критерій достовірності та часто не бралися до уваги як належний доказ. Поставала нагальна потреба в унормуванні судової

практики. Процес адаптації відбувався за рахунок визначення правових позицій у постановах ВСУ, в яких наполягали на неприпустимості відхилення такого джерела доказів, виключно через їх електронну природу. Тільки в 2017 році було законодавцем якісно розширено засоби доказування впровадженням нової категорії - «електронних доказів», в структурі яких і було визначено місце електронних повідомлень як судового доказу, що було відображенням нової дійсності цифрової епохи. Попри їх юридичне закріплення, зміщення вектора судової практики, яка характеризується консервативністю своїх позицій відбувалося вкрай складно, а тому закономірно спроби застосування електронних засобів доказування та викликали ряд правозастосовних проблем та суперечності в судовій практиці – виникнення різних по своїй суті рішення стосовно аналогічних справ.

2.3. Класифікація електронних повідомлень як судових доказів

В юридичній літературі було здійснено систематизацію та узагальнення електронних засобів доказування, досліджено окремі електронні докази та здійснено їх порівняльний аналіз, проте питання класифікаційної характеристики електронного повідомлення як судового доказу залишилось поза увагою вітчизняної наукової спільноти, а постійний розвиток науки та поява нових джерел доказів потребують вироблення нових правових підходів та класифікацій задля гармонізації судової процедури до вимог цифрової сучасності. Дослідження електронних доказів є однією з найбільш актуальних тем у сфері правосуддя, оскільки із збільшенням використання цифрових технологій, що включає в себе обмін електронними повідомлення, збільшується кількість справ, в яких необхідно доводити факти на підставі таких доказів. Оскільки цифрові технології стають все більш доступними і популярними, сторони в суді все частіше звертаються до електронних листів як до джерела доказів у цивільному процесі. Для більш повного та всебічного дослідження основних підходів до поділу електронних повідомлень як доказу в цивільному процесі необхідно здійснити

виокремлення основних класифікацій з подальшим дослідженням сутнісних характеристик і особливостей кожного з видів повідомлень як доказу на підставі аналізу законодавства, узагальнень наукових поглядів та технічної специфікації, що допоможе у виробленні основних способів подання, дослідження та оцінки даного джерела доказів у судовій процедурі. Класифікація та характеристика електронного повідомлення як судового доказу має велике значення для розуміння та застосування електронних доказів в цивільному процесі, а також для наукових досліджень та розвитку правової системи в цілому.

Протягом тривалого часу нормативне регулювання процесу доказування в нашому законодавстві не відповідало вимогам сучасності, особливо в частині визнання наукових та технічних досягнень і використання їх потенціалу як доказів. Однак, юридичне закріплення електронних доказів у цивільному процесуальному законодавстві ставить перед нами вимогу врегулювати процес подання та дослідження різних електронних (цифрових) даних [271]. Тому доцільно провести систематизацію електронних повідомлень як одного із основних джерел електронних доказів та визначити найбільш поширені їх види, а досягнути зазначеної мети пропонується через розроблення основних класифікацій, адже у вимірі філософії, що закладає підвалини основоположних принципів процесу пізнання, дається визначення класифікації як «багаторівневого, послідовного поділу обсягу поняття з метою систематизації, поглиблення та отримання нових знань стосовно членів поділу» [419, с. 283].

На основі узагальнень законодавчої бази, наукових позицій та технічної літератури мною визначено електронне повідомлення як засіб комунікації у вигляді цифрового запису, що містить інформацію в електронній формі та передається електронними засобами зв’язку.

Варто погодитись із твердженням Д.В. Шкребця, що «правильність вилучення [доказової] інформації забезпечуватиме її адекватне сприйняття, а відтак, обґрунтоване вирішення цивільної справи» [464, с. 178], а тому питання поділу е-повідомлень на різні категорії набуває особливого значення в контексті ефективного використання їх доказової ваги та правильності вилучення доказової

інформації з цифрових носіїв. Серед основних класифікацій електронних повідомлень зазначимо:

1. За типом інформації (контентом), яку містить електронне повідомлення.

В ст. 100 ЦПК електронні повідомлення законодавець деталізує як конкретні види, а саме «текстові, мультимедійні та голосові повідомлення» [439]. Таким чином, офіційно закріплюється класифікація е-повідомлень за типом інформації (контенту), що в них міститься. Автор погоджується із таким критерієм поділу, проте зауважує, що така класифікація не є універсальною та вичерпною, адже обсяг дослідження параметрів е-повідомлень як доказу в рамках судового процесу значно ширший за тип інформації. Обґрунтування пропозиції внести зміни в ст. 100 ЦПК та закріпити універсальний конструкт «електронного повідомлення», яке використовується в інших актах законодавства для гармонізації законодавства та уникнення суперечностей в категоріальному апараті.

1.1. Текстове е-повідомлення - це цифровий запис, що містить інформацію у вигляді тексту. Основною характеристикою текстового електронного повідомлення є те, що воно містить текстову інформацію. Застосовуючи методи аналізу та синтезу до наукових текстів, використовуючи найбільш доцільне визначення тексту за темою дослідження, яке наводиться у тлумачному словнику української мови [30] та характерних ознак електронних повідомлень, які виокремлені автором можемо запропонувати визначення текстових електронних повідомлень як доказів: це засіб комунікації у вигляді цифрового запису, що передаються засобами зв’язку, які підтримують відповідний протокол (стандарт) зв’язку та містить інформацію подану знаками, згрупованими у слова, речення, абзаци, таблиці тощо в електронній формі, яка може підтвердити або спростувати обставини на яких ґрунтуються вимоги чи заперечення учасника справи, по суті справи, яка вирішується судом. Текст може бути представлений в декількох основних видах, тому ще однією важливою характеристикою тексту в електронній формі є його динамічність, залежно від чого розрівняють: а)

статичний текст: набір знаків, що вносяться безпосередньо відправником за допомогою клавіатури чи голосового набору тексту та не може бути чи не був змінений на момент фіксації; б) динамічний текст: створюється автоматично за допомогою програмного коду, який дозволяє без участі відправника сформувати звернення до особи або організації, залежно від інформації, яка зазначена в акаунті отримувача (ПІБ, стать, організація) або створити підпис відправника повідомлення за заздалегідь вказаними параметрами; в) інтерактивний текст: змінюється на підставі взаємодії з користувачем (перегляд доступний лише при натисканні на повідомлення) або може не містити відомостей як таких, а слугувати лише доступом до них (зокрема, у вигляді гіперпосилання); г) комбінований текст: містить фрагменти декількох видів тексту.

Наразі текстові е-повідомлення є найпоширенішим типом, що застосовується в судовій практиці. Можуть долучатися до матеріалів справи у вигляді оригіналу, паперової або електронної копії. Текстові е-повідомлення як різновид електронних доказів можуть подаватися до суду у вигляді:

1) оригіналу - на відповідному електронному ресурсі (сайт або поштовий агент) або пристрої (смс-сповіщення), на якому вона була створена, надіслана, отримана або зберігається, тому оригіналів такого виду доказу може бути декілька, з однаковою юридичною силою;

2) електронної копії - зафіксований зміст в електронному вигляді, наприклад за допомогою інструменту скріншота, текстового е-повідомлення на відповідному ресурсі або пристрої, а також посвідчений кваліфікованим електронним підписом, який прирівнюється до власноручного підпису.

3) паперової копії: у вигляді паперових (фізичних) роздруківок тексту електронних повідомлень, який є найбільш вживаним способом подання текстових е-повідомлень як засобів доказування при вирішенні справи в суді. Як приклад: справа № 753/10840/19, де позивачем було надано роздруківки повідомлень з месенджеру і суд визнав такий доказ, який відповідає вимогам, що висуваються до доказів (допустимість, належність, достовірність, достатність), долучив їх до матеріалів справи та надав відповідну правову оцінку [176]. Така

копія повинна бути посвідчена у порядку відповідно до вимог ДСТУ 4163:2020 [80]. Аналіз ч. 3 ст. 100 ЦПК дає змогу дійти висновку, що надання паперової копії не змінює правову природу електронного доказу, оскільки «паперова копія електронного доказу не вважається письмовим доказом». До набрання чинності нової редакції ЦПК в 2017 році, єдиною можливістю використання в доказовій діяльності електронного документа, зокрема, текстового е-повідомлення була його візуалізація в доступну для сприйняття письмову форму [187, с.59], що за аналогією розглядалося судами як паперовий доказ через свою істотну схожість та споріднені методи дослідження. Оригіналом традиційно прийнято вважати повідомлення, яке зберігається на електронному ресурсі, що надавав можливість е-комунікації між сторонами спору чи в телефоні (SMS). Законом порядок засвідчення копій чітко не регламентовано, а на практиці засвідчення відбувається стороною, яка надає відповідний доказ, через засвідчення власним рукописним підписом на паперовій копії чи накладанням електронного підпису на електронну копію. В такому випадку йдеться мова лише про засвідчення копій, а от забезпечення доказу унеможливлюється, оскільки в цьому випадку відсутній механізм уповноваженим незалежним суб'єктом у законний спосіб посвідчити зазначений доказ, тобто зафіксувати фактичні відомості, які в ньому містяться на момент посвідчення (зокрема, нотаріусом чи іншим спеціалістом із відповідними повноваженнями) [259].

1.2 Голосове е-повідомлення - це цифровий запис, що містить інформацію у вигляді аудіозапису, що передаються засобами зв'язку, які підтримують відповідний протокол (стандарт) зв'язку. Існує думка, що голосові повідомлення – це форма технології миттєвого зв'язку, яка використовує голос відправника для формування та доставки повідомлення [526]. Проте автор зауважує, що змістом голосового повідомлення може бути не лише голос відправника, а й третіх осіб чи інших звуків, які створено автором повідомлення, безпосередньо, за допомогою вбудованої функції запису звуку в програмному застосунку (додатку, месенджері, сайті) в момент комунікації через відповідне технічне оснащення (мікрофон в смартфоні, веб-камері, навушниках тощо). Термін "аудіозапис" належить до

процесу записування звуку або результату цього процесу, як результат - це фіксація звукових хвиль на носії (наприклад, магнітна стрічка, компакт-диск, цифровий файл) з метою збереження або відтворення звуку в майбутньому. У випадку голосового повідомлення – результатом буде цифровий файл певного аудіоформату, який характерний для окремого застосунку. До того ж на відміну від класичних дзвінків голосові повідомлення за замовчуванням зберігаються в масиві листування, що дозволяє сторонам неодноразово з ними взаємодіяти. Голосові повідомлення можуть бути цінними доказами в цивільному судочинстві, оскільки вони можуть містити оригінальний запис голосу особи, яка надсилає повідомлення та може бути підтверджена за необхідності за допомогою фоноскопічної експертизи, яка встановлює тотожність особи до фізичних параметрів голосу на звукозаписі, або застосувати лінгвістичну експертизу усного мовлення, яка ідентифікує особу за матеріалом на звукозаписі за відповідно до лінгвістичних параметрів мовлення. Застосування таких механізмів, які дають змогу підтвердити чи спростовує факт фальсифікації цього доказу що є актуальним в час, коли за допомогою інструментів нейромережі (штучного інтелекту) можуть з великою точністю копіювати голос певної особи та генерувати аудіозапис з будь-яким інформаційним змістом. Оригіналом голосового повідомлення як доказу буде вважатися цифровий файл у форматі, який відповідає аудіо-файлам (MP3, AAC, WAV, FLAC або інший звуковий формат), який зберігається безпосередньо на цифровому носії (телефон, планшет, ноутбук) або на хмарному сховищі облікового запису користувача. Логічно, що паперової копії голосового повідомлення існувати не може, тому долучити до матеріалів справи у якості доказу можливо лише електронну копію, яка зберігається як окремий звуковий файл на портативному носії електронної інформації, що був виокремлений з масиву листування. Важливо зазначити, що такий вид долучення голосового повідомлення до матеріалів справи не призводить до його юридичного перетворення на речовий доказ. Накладання КЕП як засіб забезпечення автентифікації автора неможливе щодо оригіналу голосового повідомлення через технічні особливості його функціонування та

порядок створення повідомлення, однак КЕП можливо накласти на електронну копію голосового повідомлення, яке зберігається як окремий аудіо-файл на портативному носії чи хмарному сховищі. Останнім часом активно впроваджується технічна можливість автоматичного трансформування голосових повідомлень у текст отримувачем, проте чи буде така трансформація вважатись сутнісним переходом у категорію текстових повідомлень? Автор дотримується думки, що ні, адже оригінал повідомлення був надісланий відправником саме в аудіо форматі, а зазначена трансформація відбувається вже отримувачем повідомлень. До того ж автоматичне розпізнавання програмним застосунком аудіозапису можливе з похибками, що може змінювати суть повідомлення, тому дослідженню та оцінці підлягає саме «аудіо версія» повідомлення. Деякі учасники справи заперечують проти використання голосових повідомлень у кості доказової бази, посилаючись на порушення права таємниці телефонних розмов, встановлене ст. 32 Конституції України [133]. З огляду на процес формування голосового повідомлення на відміну від запису телефонної розмови без згоди особи, виокремлюється якісна відмінність у добровільності суб'єкта надання запису голосу та усвідомлення процесу надання такого голосового запису (повідомлення) іншій особі з метою його використання для отримання інформації. Виходячи із вищезазначеного, суди констатують відсутність порушення права на таємницю телефонних розмов [261].

1.3 Мультимедійні повідомлення є дуже ефективним способом поширення інформації особливо у сучасному світі, адже дедалі більше впроваджується застосування мобільних пристроїв та інтернет-технологій. Люди стали використовувати більше форматів для взаємодії між собою, а мультимедійні повідомлення стали необхідним інструментом в сучасній комунікації, які міцно інтегрувалися як соціальне явище в приватному та діловому спілкуванні.

Термін, який лежить в основі мультимедійних повідомлень - «мультимедіа», вживається в різних варіативних трактуваннях, тому вичерпно і лапідарно визначити його досить складно. Задля охоплення різних сутнісних характеристик та наукових поглядів доцільно зазначити декілька дефініцій:

- використання різноманітних засобів (від простого тексту до фотографій, графіки, аудіо, відео і анімації) у межах поданого матеріалу [141, с.202];
- характеристика представлення інформації за допомогою різних медійних цифрових форматів [179, с.378];
- інтегрований медіапродукт, створений унаслідок конвергенції різних способів комунікації (текст, зображення, відео, аудіо)[88, с.74];
- об'єднання текстових, звукових, зображувальних даних усіх видів у єдиному цифровому інформаційному середовищі [495, с.25];

Загалом всі наукові підходи об'єднує головна характеристика мультимедійності - комбінування різних форм вираження або фіксації інформації в одному медіа-форматі. Мультимедійні повідомлення можуть містити різноманітні комбіновані типи контенту, такі як фото, відео, звукові записи, графіку, анімації, текстову інформацію, які можна об'єднати в поняття «медіафайл». Завдяки цьому, мультимедійні повідомлення можуть бути більш ефективними, ніж текстове повідомлення, оскільки можуть передати більші обсяги інформації, якісніше розкрити її суть, зробити більш доступною та зрозумілою для отримувача. Однією з найпоширеніших форм вмісту мультимедійних повідомлень є фотографії та відео, які можуть бути зняті з мобільного телефону та надіслані через месенджери, соціальні мережі та інші мобільні додатки. Можемо визначити мультимедійне електронне повідомлення як: цифровий запис, що містить інформацію у вигляді медіафайлу (комбіновані типи контенту, такі як текст, фото, графіку, відео, звукові записи, анімації), що передаються засобами зв'язку, які підтримують відповідний протокол (стандарт) зв'язку. Класичним прикладом мультимедійного повідомлення буде відео-повідомлення, яке створюється за технологією схожою з голосовим повідомленням чи надсиланням MMS за допомогою мобільного (сотового) зв'язку. Вважаю за доцільне включити в зазначену категорію повідомлення з прикріпленими медіафайлами, що виступають своєрідними «гібридними» мультимедійними повідомленнями. Медіафайли законодавець прирівнює до

електронних документів (ст. 100 ЦПК), тому ключовим критерієм відмежування медіафайла виступає саме спосіб передачі інформації (медіафайлу) за допомогою електронного повідомлення. Відразу слід звернути увагу на колізію положень, які в ній містяться, адже медіафайли, які є вмістом мультимедійних повідомлень (фото, аудіозаписи, відео і т.д.) законодавцем віднесені до електронних документів. Чи логічно відносити медіафайли до категорії електронних документів? Оскільки, через призму вимог, які закріплені в ст. 6 та ст. 7 ЗУ «Про електронні документи та електронний документообіг» електронний підпис визначається обов'язковим реквізитом електронного документа (електронних довідок, витягів, договорів тощо), адже його створення завершується, безпосередньо, його накладанням [290]. Досить рідко медіафайли засвідчують КЕП (інколи взагалі відсутня технічна можливість), проте це не зменшує їх функціональної можливості містити в собі інформацію, яка може мати значення для вирішення справи, а накладений електронний підпис не є гарантією відсутності змін (монтажу) файлів, адже від моменту створення до накладання електронного підпису медіафайл можливо змінити, що за необхідності може викривляти інформацію, на яку посилаються у судовій справі, тому доцільно закріпити самостійну категорію «медіафайл» в ч. 1 ст. 100 ЦПК та відокремити їх від електронних документів. Досить тонка межа між аудіофайлом, яке надіслане прикріпленим файлом та голосовим повідомленням: основним критерієм такого розмежування буде момент створення аудіофайлу, сервіс та автор. Здебільшого створення аудіофайлу відбувається поза межами комунікаційного сервісу, автором «зовнішнього» аудіофайлу виступає третя особа (не відправник), а момент створення файлу значно відтерміновано від моменту відправки. Прикладом таких файлів може бути аудіокнига, музичний контент тощо.

Варто підтримати думку А.Ю. Каламайко про те, що електронні засоби доказування для їх дослідження необхідно трансформувати в «розумно доступну для використання» форму [119, с.130], а К.Б. Дрогозюк деталізує, що таку можливість можна забезпечити лише «за допомогою технічних засобів або спеціальних програм» [74, с.61]. Дійсно, для дослідження вмісту мультимедійних

повідомлень в рамках судової процедури необхідно застосовувати технічне обладнання, а долучення доказів до матеріалів справи відбувається здебільшого за допомогою портативних засобів зберігання інформації (флеш-накопичувач, карта пам'яті, оптичний диск). С. О. Чорний та О. І. Антонюк зазначають, «…звуко-, відеозаписи, цифрові зображення, примірники яких є однаковими на всіх джерелах інформації, де вони зберігаються. Тому такі види електронних доказів не можуть мати електронних копій та є оригіналами незалежно від кількості примірників.» [456, с.86]. Аналогічної думки дотримується В.С. Петренко та вказує, що копії цих видів електронних доказів «повністю ідентичні оригіналу» [194, с.115]. Судова практика в Україні щодо використання фото, відео та аудіозаписів як доказів складалася ще до запровадження електронних доказів, тому вони мають більш стабільну процедуру дослідження та встановлення їх автентифікації (достовірності та цілісності), зокрема за допомогою судових експертиз (технічної експертизи документів, фототехнічної і портретної експертизи, експертизи у сфері інтелектуальної власності, експертизи відеозвукозапису, лінгвістичної експертизи усного мовлення та ін.). Вмістом мультимедійних повідомлень можуть бути досить різноманітна кількість форматів медіафайлів, кожен з яких має істотні ознаки та потребує власної стратегії збору, фіксації та дослідження з метою отримання доказової інформації та її використання в цивільній справі. Характерною ознакою медіафайлів є наявність метаданих, які містять позначки геопозиції, відмітки дати і часу створення та/або редагування, розмір, формат, технічний засіб за допомогою якого створено файл, інша технічна інформація, що може бути ефективно використана у поєднані із інформаційним змістом самого файлу. При використанні мультимедійних повідомлень як доказів досліджується та підлягає оцінці здебільшого вміст таких повідомлень (медіафайли), які мають значення для вирішення справи, а саме електронне повідомлення виступає лише способом поширення таких файлів, проте може містити факультативну доказову інформацію, зокрема, аналогічні метадані щодо листа, супровідний текст (додатково розкриває чи пояснює зміст медіафайлів). Згідно ст. 238 ЦПК у разі

необхідності відтворення та дослідження відео- чи аудіозапису в рамках судового засідання можливе їх відтворення повністю або частково, а у протоколі судового засідання відображаються особливості оголошуваних матеріалів та зазначається час демонстрації, а після відтворення суд заслуховує пояснення учасників справи. Мультимедійне повідомлення є досить складним різновидом доказу через велику кількість змінних, які необхідно врахувати при формуванні доказової стратегії. Проте при раціональному підході у забезпеченні та фіксації доказу може слугувати інформативним джерелом доказу, а потенційна небезпека фальсифікацій є менш значима порівняно зі швидкістю та ефективністю обміну інформації, яку забезпечує електронний документообіг, тому необхідно забезпечити подальший розвиток нормативного регулювання зазначеної сфери [256].

2. За рівнем конфіденційності електронних повідомлень.

Категорію «конфіденційності» як основний критерій поділу зазначеної класифікації відповідно до положень ст. 21 ЗУ «Про інформацію» можемо розтлумачити як обмеженість доступу до інформації за бажанням особи, а також поширення інформації у визначеному порядку відповідно до передбачених особою умов [303]. Конфіденційність розглядається також як і властивість самої інформації, яка полягає в тому, що інформація не може бути отримана неавторизованим користувачем та/або процесом. Зазначена властивість зберігається лише у випадку дотримання встановлених правил ознайомлення з інформацією [20, с.305]. Зокрема, через призму Доктрини інформаційної безпеки України [313], В.М. Брижко та В.Г. Пилипчук визначають конфіденційність як «стан поводження з інформацією, при якому доступ до неї отримують тільки суб’єкти, які мають на це право» та розглядають як одну з ознак інформаційної безпеки [24, с.41]. В електронному комунікаційному сервісі рівень доступності даних обумовлений політикою конфіденційності, тому за рівнем конфіденційності електронних повідомлень (доступу за колом осіб) можемо виокремити:

2.1. Приватні електронні повідомлення – це засіб комунікації у вигляді цифрового запису, що передається засобами зв’язку, які підтримують відповідний

протокол (стандарт) зв’язку та містить інформацію (відомості та/або дані) в електронній формі, зберігаючи конфіденційність комунікації між двома акаунтами (користувачами), які мають доступ до повідомлень за принципом «один відправник – один отримувач».

В широкому розумінні акаунтом називають «обліковий запис, який передбачає реєстрацію відвідувача веб-ресурсу для доступу до всієї інформації, що розміщена на веб-ресурсі» [125]. Проте автор деталізує визначення акаунту як ідентифікований обліковий запис, який використовується користувачем для доступу до певного комунікаційного сервісу. Акаунт пов'язаний з унікальною комбінацією ідентифікаторів, такого як ім'я користувача або електронна адреса або номер телефону та пароля, який забезпечує доступ до акаунту, таким чином надається можливість ідентифікувати користувача та його дії в електронному середовищі. Приватні е-повідомлення є найпоширенішим типом в електронному листуванні та використовується у переважній більшості комунікаційних сервісів, де користувачі можуть надсилати повідомлення з одного індивідуального акаунта до іншого, забезпечуючи приватність спілкування. Приватні електронні листи шифруються, щоб захистити вміст від несанкціонованого доступу, що забезпечується за допомогою різних протоколів шифрування, таких як Transport Layer Security (TLS) або Pretty Good Privacy (PGP). Прикладами можуть слугувати особисті повідомлення між користувачами на сайтах та в месенджерах, SMS/MMS повідомлення. На вимогу ст.236, ст.238 ЦПК та ст. 306 Цивільного кодексу України демонстрація та дослідження повідомлень у відкритому судовому засіданні, що мають приватний характер можливе лише за згодою особи, яка їх відправляла та адресата, а у разі смерті зазначених осіб - дітей, вдови (вдівця) чи батьків, братів та сестер [439], [433].

2.2. Приватно-публічні повідомлення – це засіб комунікації у вигляді цифрового запису, що передається засобами зв’язку, які підтримують відповідний протокол (стандарт) зв’язку та містить інформацію (відомості та/або дані) в електронній формі, зберігаючи конфіденційність комунікації між конкретно визначеними користувачами автором повідомлення. Прикладами можуть

слугувати повідомлення в закритих колективних чатах, закритих Telegram-каналах або повідомлення в соціальних мережах або сайтах, де повідомлення доступні визначеному колу осіб, що встановлюються налаштуваннями параметрів конфіденційності комунікаційних сервісів, які задає автор повідомлення у своєму акаунті при створенні чатів, каналів, розсилок.

2.3. Публічні (загальнодоступні) електронні повідомлення – це засіб комунікації у вигляді цифрового запису, що передається засобами зв'язку, які підтримують відповідний протокол (стандарт) зв'язку та містить інформацію (відомості та/або дані) в електронній формі, невизначеному колу осіб, які мають доступ до повідомлення. Публічними повідомленнями в такому сенсі будуть вважатися ті, які розміщені у відкритих Telegram-каналах, Viber-спільнотах або опубліковані на сторінках в соціальних мережах чи на сайтах без застосування обмежувальної політики конфіденційності, щодо кількості користувачів, які можуть ознайомитись з цим повідомленням. Важливо зазначити, що відповідно до ч.9 ст. 83 ЦПК на особу, яка надає до суду копії доказів покладається обов'язок забезпечити копіями доказів інших учасників справи, окрім випадків, коли «такі докази є у відповідного учасника справи або обсяг доказів є надмірним, або вони подані до суду в електронній формі, або є публічно доступними» [439]. Тому незалежно від форми (письмової або електронної) наданих копій публічних електронних повідомлень особа може бути звільнена від зазначеного тягаря. Цікавий процесуальний аспект: чи можливо загальнодоступність публічних повідомлень вважати тотожністю загальновідомих обставин в розумінні ч. 3 ст. 82 ЦПК, що є підставою звільнення від доказування? За загальним правилом прийнято вважати загальновідомими такі обставини, які відомі широкому колу осіб, зокрема і складу суду. А.Ю. Каламайко зазначає, що загальновідомі обставини встановлюються на підставі об'єктивності: «якщо факт невідомий тільки суду: це не є підставою для заборони його використання як загальновідомого» та наголошує, що відомості про такі обставини «можуть бути отримані із загальнодоступних і надійних джерел», зокрема в мережі Інтернет (сайти державних органів, інших авторитетних інституцій) [118, с. 113]. Автор

погоджується з думкою К.Б. Дрогозюк, яка зазначає, що «визнання факту загальновідомим формально юридично залежить від розсуду суду» [71, с.495], адже зрештою рішення приймає безпосередньо суд. Тому відомості, яка зафіксовані в публічних електронних повідомленнях можуть вважатися загальновідомими обставинами лише у виключних випадках, якщо відповідають критеріям доступності необмеженому колу осіб та надійності джерела.

Динамічність доступності інформації в мережі інтернет та фіксація її змісту є одним із викликів в процесуальній діяльності щодо забезпечення доказів, оскільки повідомлення можуть бути видалені чи відкориговані їх автором, що призводить до фактичної втрати відомостей на які посилаються в процесі розгляду справи. На офіційних акаунтах чи сайтах державних органів такі випадки фіксуються рідко на відміну від приватної сфери спілкування. Щодо публічних повідомлень механізм встановлення наявності цих повідомлень в певний проміжок часу може бути забезпечений експертними установами, які можуть встановити такий факт своїм висновком незалежно від доступності повідомлення в момент звернення до такої установи. Відповідне процесуальне право щодо залучення експерта закріплено та регламентовано в ст. 72, ст. 76, ст. 102-113 ЦПК [439], ЗУ «Про судову експертизу» [315] та у відповідних відомчих інструкціях [111]. Проте такий механізм неможливо застосувати щодо приватних та публічно-приватних повідомлень, що значно ускладнює їх використання в процесі доказування та вимагає вироблення нових підходів у забезпеченні доказів. Безповоротне видалення приватних повідомлень з месенджерів (Telegram, Viber, WhatsApp) одним із співрозмовників або адміністратором певного інтернет-ресурсу, в якому розповсюджуються приватно-публічні повідомлення матиме наслідком видалення повідомлення для усіх учасників, та фактично призводить до знищення ймовірного доказу. Наприклад, месенджер Telegram безповоротно видаляє як зміст повідомлень, так і слід його надсилання, WhatsApp видаляє лише зміст, але теж безповоротно. Схожа технологія застосовується у Viber, при цьому, технічна підтримка сервісу може надати інформацію лише про факт надсилання повідомлень чи здійснення дзвінків із зазначенням дати і часу, але не їхній зміст.

До того ж така послуга буде платною та надається лише після процедури верифікації власника акаунту [193]. Наразі зміст таких повідомлень може бути зафіксований показаннями свідків в протоколі, висновками експертів до моменту їх видалення чи корегування. Також при комунікації приватними повідомленнями можливий режим спілкування «інкогніто», коли повідомлення автоматично видаляються після прочитання отримувачем без можливості збереження або через заданий проміжок часу, що фактично унеможливлює їх використання як доказу. У соціальних мережах в більшості випадків (наприклад, окрім Instagram) при використанні приватних повідомлень при видаленні повідомлень однією стороною у іншої сторони зберігається повний обсяг листування.

3. За способом передачі (сервісу) електронних повідомлень:

3.1 Мобільний (сотовий) зв’язок. Мобільні (сотові) повідомлення - це електронні повідомлення, які можуть бути надіслані між мобільними телефонами за допомогою мобільних мереж операторів зв'язку, в яких номер абонента використовується як ідентифікатор користувача. Такі повідомлення можуть надсилатися в форматах: а) SMS: текстове повідомлення із обмеженням до 160 символів; б) MMS: мультимедійне повідомлення, яке може містити зображення, звукові файли або відео, але має значні обмеження у розмірі файлів; в) голосова та відео пошта (за умови налаштування відповідної опції автовідповідача), проте кількість повідомлень та час зберігання обмежені стандартами мобільного оператора.

В сучасних умовах більшість медіафайлів перевищують обмеження встановлені операторами, що унеможливлює ефективний обмін MMS, однак, SMS залишається популярним сервісом, особливо в місцевостях з обмеженим доступом до мережі-Інтернет. Особливість такого виду комунікації – обмін здійснюється лише приватними повідомленнями, відсутня можливість в односторонньому порядку видаляти повідомлення або здійснювати їх редагування. В деяких випадках повідомлення можуть бути надіслані за допомогою персонального комп’ютера, але потребує інсталяції додаткового програмного забезпечення. В процесуальній діяльності головним ідентифікатором

в SMS/MMS та повідомлень в месенджерах буде виступати номер телефону, за яким можна ідентифікувати автора повідомлень. Одним із способів ідентифікації особи як автора повідомлень є використання інших офіційних документів, в яких ймовірний автор повідомлень зазначає його у якості свого контактного номера, аналогічний механізм можливо використати і щодо електронної адреси або сторінки в соціальній мережі, оскільки номер телефону, електронна адреса та посилання на сторінку є унікальним ідентифікатором і не може збігатися з іншим користувачем.

3.2 Месенджер - це програмне забезпечення або додаток, який дозволяє користувачам обмінюватися електронними повідомленнями у режимі реального часу через мережу-Інтернет. Він надає можливість відправляти текстові, голосові та мультимедійні повідомлення, а як ідентифікатор користувача використовується номер телефону або нікнейм (унікальне ім’я користувача на певному електронному ресурсі). Приклади популярних месенджерів включають WhatsApp, Facebook Messenger, Telegram, Viber, Signal тощо. Кожен месенджер може мати свої унікальні функції та особливості, але загальна мета - забезпечити зручну та швидку комунікацію між користувачами.

3.3. Електронна пошта - це система обміну електронними повідомленнями за допомогою комп'ютерної або Інтернет-мережі. Ідентифікатором користувача в такому сервісі виступає поштова адреса, яка складається з унікального імені користувача та назви поштового домена, які між собою розділені символом «@», наприклад, user@example.com. Електронна адреса вказує на одержувача або відправника повідомлення. Поштовий сервер, на якому розміщена поштова скринька відправника, перевіряє адресу одержувача та визначає, якому поштовому серверу необхідно доставити повідомлення та передає повідомлення до поштового сервера одержувача за допомогою протоколів передачі електронної пошти, таких як SMTP (Simple Mail Transfer Protocol). Електронна пошта забезпечує кросплатформений обмін повідомлення між різними поштовими доменами. Прикладами провайдерів (надавачів послуги) е-пошти є Gmail, Outlook, Yahoo, Ukr.net, i.ua та інші. Особливістю комунікації є можливість надсилання

тільки приватних або приватно-публічних повідомлень (надсилання одного листа відразу декільком отримувачам), а також відсутня можливості видалення або редагування змісту повідомлень в отримувачів, а зокрема, деякі корпоративні поштові агенти передбачають автоматичне посвідчення повідомлень електронними підписами, що є вагомим аргументом на підтвердження автентичності повідомлення.

3.4 Сайт – це місце в мережі Інтернет, яке визначається своєю Інтернет-адресою (URL), має свого власника і складається з веб-сторінок, які сприймаються як єдине ціле (за Барановим О.А.) [13, с.29]. Дещо ширшу дефініцію сайту наводить Гура М.В. як «логічно завершений елемент мережі Інтернет, який створений на основі технології гіперпосилань, розташований на сервері (host), має унікальну адресу (url), за якою до нього може отримати доступ будь-який користувач мережі Інтернет, а у своїй основі містить інтернет-сторінки, які мають графічний вигляд і можуть переглядатися за допомогою спеціальних програм (браузерів)» [61, с. 35]. За загальним правилом можливість комунікації забезпечується виключно в межах одного електронного ресурсу (сайту) після реєстрації користувачем акаунту. Особливості поширення повідомлень залежать від конкретного сайту, проте серед сайтів, які сьогодні забезпечують комунікацію, якісно вирізняються соціальні мережі (Facebook, Instagram, Twitter, LinkedIn та інші), в рамках яких реалізована можливість надсилати всі типи повідомлень за рівнем конфіденційності та типом контенту [252]. На сайтах та в месенджерах реалізована процедура добровільної незалежної верифікації акаунта представниками електронного сервісу, яка полягає у процесі перевірки документів, що підтверджують особу користувача та ідентичності вказаної інформації у профайлі (описі) акаунта, а у разі успішної верифікації особи на акаунті з’являється відповідна помітка, що слугує показником підвищеного рейтингу довіри до користувача. Джерелом доказової інформації щодо ідентифікації автора повідомлень може бути використаний опис на сторінці (профілі), ім’я користувача, фото та інший медіаконтент. Зазначена інформація

може бути додатковим джерелом доказів у разі необхідності встановлення авторства повідомлень, які були поширені з відповідних сервісів.

Варто зауважити, що в умовах стрімкого процесу цифрової трансформації неможливо охопити весь спектр інноваційних перспектив засобів комунікації, а тому закріплені класифікації не є вичерпними. Необхідно зазначити, що електронне повідомлення популярний засіб комунікації, проте використання як доказу у цивільному процесі ускладняється застосуванням широкого правового інструментарію та індивідуального процесуального підходу залежного від типу е-повідомлення з метою ефективного вилучення та фіксації доказової інформації. Сформовані класифікації та визначенні характерні особливості функціонування кожного з видів електронних повідомлень допомагають у створені необхідних механізмів та сучасних підходів у процесі збирання, подання, дослідження та правильної оцінки такого джерела доказів у цивільному судочинстві.

РОЗДІЛ 3. ПОРЯДОК ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ПОВІДОМЛЕНЬ У ПРОЦЕСІ СУДОВОГО ДОКАЗУВАННЯ

3.1. Судова процедура в умовах діджиталізації, карантинних обмежень та воєнного стану

Глобальний вектор державницької політики щодо діджиталізації як судово-процесуальної діяльності, так і всіх державних інституцій нерозривно пов’язаний із інформатизацією всього суспільства, наслідком якого є зокрема запровадження використання електронних повідомлень як джерела доказів в судовому процесі, що є відображенням нової соціально-технологічної реальності. У зв'язку зі швидким розвитком технологій та їх впливом на різні сфери діяльності, в тому числі на судочинство, уряди різних країн активно займаються адаптацією судової системи до вимог цифровізації, адже використання інформації як основного ресурсу ставить нові умови ефективної діяльності у цифрову еру, такі як доступність інформації та швидкість і точність її обробки. Впровадження цифрових технологій стимулює інновації у судовій системі, що сприяє її адаптації до сучасних викликів. Діджиталізація судової процедури є актуальною проблемою сучасної правової науки та практики, яка зумовлена необхідністю підтримки сучасних технологій в правовій сфері. Значним викликом світовій спільноті та тригером до пришвидшення запроваджень цифрових новацій стала пандемія Covid-19, яка спалахнула і на території України з початку 2020 року та змусила адаптуватися до нових карантинних обмежень, що вимагали зменшення особистих людських контактів з метою недопущення поширення вірусу, а з початком агресивної війни в лютому 2022 року розв’язаною Російською Федерацією проти України, українське суспільство було змушено змінити не лише підходи у здійсненні правосуддя, а й всього звичного укладу життя держави. Тому для всебічного дослідження діджиталізації судової процедури, зокрема необхідно встановити вплив і основних тригерів на її розвиток, якими визначено світову пандемію Covid-19 (SARS-CoV-2) та запровадження воєнного стану на території України.

Правові підвалини та основні напрямки щодо розвитку інформатизації суспільства були закладені ще в 1998 року ЗУ «Про національну програму інформатизації», який зосереджував увагу на створені умов для включення України в глобальний інформаційний простір відповідно до актуальних тенденцій інформаційної геополітики, адже така необхідність була викликана потребою у пришвидшенні впровадження інтернет-технологій та телефонного (сотового) зв'язку, які почали поступово поширюватися в середині 1990-х років в Україні, насамперед серед установ та підприємств, а пізніше і серед фізичних осіб [306]. Поступово визначений закон почав не відповідали реаліям часу, адже майже не зазнав суттєвих змін у понятєвому апараті та організаційно-правових механізмах, що в свою чергу гальмувало процес його ефективної реалізації. В подальшому, через 25 років, з 01 березня 2023 р. набув чинності новий ЗУ №2807-IX від 01.12.2022р. з аналогічною назвою, який створює ефективний механізм взаємовідносин у сфері інформатизації країни, визначає стратегію реалізації державної політики у зазначеній сфері та зосереджується не тільки на питанні фінансування визначених заходів, а й координації, моніторингу та оцінки результатів їх виконання [307].

В 2003 році відбувся наступний крок гармонізації законодавства до вимог цифровізації, за допомогою якого сформувалася правова основа для закріплення електронного документа на рівні з паперовим, що створило правове підґрунтя для їх використання у цивільному судочинстві і як доказу і як форми документообігу, законодавче закріплення яких відбулося з прийняттям ЗУ «Про електронні документи та електронний документообіг» [290] та ЗУ «Про електронний цифровий підпис», що визначив правовий статус електронного підпису та врегулював відносини в сфері його застосування, зокрема, як обов'язкового атрибута електронного документа, яким завершується його створення [289]. В цьому ж році було прийнято ЗУ «Про телекомунікації», який регламентував повноваження держави у сфері управління та регулювання сфери електрозв'язку, визначив права та обов'язки сторін, які надають зазначені послуги або є їх користувачами, зокрема, було закріплено визначення мережі інтернет, поняття

домен, домен.UA, дані в розумінні електронної інформації [318]. Закріплення правової регламентації визначеної сфери визначило умови розвитку цифрової інфраструктури, законодавчі рамки для ринку надавачів послуг комунікації та регуляторного контролю з боку держави, що пришвидшило впровадження інтернету на території України серед населення та державних інституцій. З метою забезпечення ефективності правової регламентації електронної комунікації потребувало змін із впровадженням нових стандартів та понять в сегменті електрозв'язку, що вимагало систематичних змін до вищезазначеного закону, а в 2020 році була запроваджена концепція «електронної комунікації» на заміну «телекомунікації», правове регулювання якої було закріплено в ЗУ «Про електронні комунікації» [291].

В 2005 році був прийнятий ЗУ «Про доступ до судових рішень», який регулює процедуру доступу до судових рішень з метою забезпечення прозорості функціонування судів загальної юрисдикції, сприяння рівності застосування законодавства у судовій практиці, що створює умови прогнозованості прийняття судових рішень [288]. Це було відображенням раніше схваленої парламентом України Концепції та Програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС у 2002 та 2004 році відповідно [304], [296], Висновку №7 Консультативної ради європейської ради суддів (2005), який закріплював рекомендацію про безкоштовний доступ на інтернет-ресурсах, щонайменше, важливих судових рішень та рішень ВС [33], Рекомендації № R (95) 11 R Комітету міністрів Ради Європи про необхідність поширення судової практики через одну або декілька автоматизованих систем, рішення до яких повинні вноситись регулярно та в розумні строки [329]. 25 травня 2006 року постановою Кабінету Міністрів України №740 було затверджено порядок ведення Єдиного державного реєстру судових рішень, зокрема, у реєстрі рішення судів апеляційних та касаційних інстанцій повинні оприлюднюватися починаючи з 01.06.2006 р., а судів І інстанції з 01.01.2007р. [210]. Станом на січень 2024 року реєстр містить більше 114 118 500 судових рішень. Запровадження даного реєстру дозволило отримати вільний доступ користувачам до судових рішень в онлайн-режимі, що

було прямим проявом принципів прозорості і гласності судової діяльності, а також забезпечувало доступність правосуддя у вимірі спрощення доступу до судової практики.

Значну роль інформаційних технологій як одного із засобів доступу до правосуддя серед країн-членів Ради Європи передбачали ще в 2001 році, де були визначені пріоритетні напрямки застосування ІТ в юридичній сфері: судова процедура, державні реєстри, правова інформація [330], а широке впровадження ІТ та регламентація «дематеріалізації судового процесу» відбулася в 2011 році [34], [253]. Разом із впровадженням процесу діджиталізації збільшувався ризик несанкціонованого доступу до персональних даних та порушення конституційної гарантії невтручання в приватне життя, що вимагало відповідної реакції з боку держави, тому в 2010 році було прийнято ЗУ «Про захист персональних даних», який визначив порядок обробки та захисту визначеної категорії даних [300].

Починаючи з 2011 року в Україні запроваджена Автоматизована система документообігу суду (далі – АСДС), положення про порядок використання якої затверджено напередодні, 26 листопада 2010 року рішенням № 3 Ради суддів України [205]. Пізніше порядок використання неодноразового доопрацьовувався у 2011-2015 роках, вносились відповідні зміни, які удосконалювали процедуру її використання, а в 2015 році набула чинності нова редакція положення про порядок використання зазначеної системи [206], реалізованого в рамках виконання завдання №5 стратегічного плану розвитку судової влади у 2013-2015 роках [375], який передбачав впровадження сучасних технологій, розробки та застосування уніфікованих систем автоматизованого діловодства та прийнятому у 2015 році ЗУ «Про забезпечення права на справедливий суд», який вносив відповідні зміни до процесуальних кодексів, зокрема і у частині використання автоматизованої системи документообігу суду [294]. АСДС складається із комплексу комп’ютерних програм, які забезпечуються неупереджений розподіл справ між суддями, отримання інформації учасниками процесу щодо стану розгляду справ, реєстрацію кореспонденції та моніторинг етапів їх руху, надсилання справ до електронного архіву та їх копії до реєстру судових рішень,

підготовку статистичних даних, централізоване збереження текстів судових рішень, обмін інформацією між судами та Державною судовою адміністрацією України (далі – ДСА України). Серед основних переваг її запровадження це захист від несанкціонованого доступу до інформації, яка функціонувала в судовій системі (зокрема, з режимом службового використання, обмеженої інформації, яка містить персональні дані, тощо), який реалізувався через підтвердження користувачів системи за допомогою електронного підпису. Тенденції були продовжені в стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015 – 2020 роки, основним аспектом якої є впровадження технологічних рішень у здійснення судочинства та сприяння автоматизації його діяльності [314].

В 2012 році була запропонована ДП «Інформаційні судові системи» концепція електронного суду, яка фокусувалася на технічному аспекті поетапного впровадження протягом 2013-2015 років комплексу електронних ресурсів направлених на цифровізацію процедури судочинства, зокрема, у частині електронного обміну процесуальними документами в електронній формі між судами та учасниками справи, впровадження нових можливостей електронного діловодства, а також використання відеоконференцій. Можливість участі у судовому засіданні у форматі відеоконференції була законодавче закріплена того ж року, але за умови наявності у суду технічної та організаційної можливості забезпечення такого формату [277]. Інформація про наявність у суду зазначеної можливості повинна бути відображена на сайті Судової влади України. Пізніше, в 2012 році було напрацьовано інструкцію, яка визначала порядок використання технічних ресурсів відеозапису ходу та результатів судового засідання у форматі відеоконференції [110]. Особа повинна подати клопотання про проведення судового засідання у форматі відеоконференції за 7 днів до проведення такого засідання із зазначення найменування та реквізитів суду, якому доручається забезпечити такий формат. Суд приймає ухвалу про проведення судового засідання у форматі відеоконференції, копію якої негайно надсилає до суду, який повинен забезпечити визначені умови. Безпосередньо, керівництво

відеоконференції, контроль за якістю відео та звуку покладалося на секретаря судового засідання, який проводив фіксування судового засідання у такий спосіб. Технічне налаштування обладнання покладалося на працівника апарату суду (технічного спеціаліста, інженера). Копії запису відеоконференції зберігалися на оптичних дисках (цифрових носіях), а у разі технічної несправності системи відеоконференції секретарем складався акт про несправність (неналежне функціонування), які долучалися до матеріалів справи. Як зазначається, такий досвід діджиталізації був позитивно сприйнятий на практиці і протягом 2013 року у місцевих загальних судах у форматі відеоконференції відбулося 7718 сеансів [128].

В листопаді 2012 розпочато реалізацію пілотного проєкту із обміну процесуальними документами між окремими (визначеними наказом ДСА України в рамках реалізації проєкту) судами та учасниками судового процесу за допомогою електронної пошти на рівні з паперовими [311]. З 17 червня 2013 року таким правом могла скористатися особа при зверненні до будь-якого місцевого та/або апеляційного суду України [312]. Учасникам судового процесу для реалізації наміру отримувати електронні копії процесуальних документів на електронну пошту необхідно було створити обліковий запис на електронному ресурсі «mail.gov.ua» та надіслати до суду заявку про отримання процесуальних документів у такому форматі із зазначенням створеної електронної скриньки. Всі процесуальні документи, які ухвалені після дати зазначеної в заяві, надсилаються як в паперовій формі, так і дублюються в електронному форматі, який скріплений електронними підписами. В 2016 році було вдосконалено процедуру із прийняттям тимчасового регламенту [382]. Слід зазначити, що фактично було закріплено лише один електронний ресурс з високим ступенем довіри, в якому забезпечувалась процедура ідентифікація особи. Відсутність можливості вибору ресурсу зручного для користувача була встановлена технічними обмеженнями функціонування системи електронного документообігу в суді.

В 2013 році було розширено можливість інформування учасників судового процесу судовими повістками за допомогою SMS – повідомлень, але лише за

умови подання заяви про відповідний намір учасником справи до суду, а в разі зміни номеру телефону або неможливості отримати судову повістку на визначений номер – негайно повідомити про це суд поданням відповідної заяви. Порядок їх використання був затверджений наказом №73 ДСА України від 01.06.2013р., який передбачав - формування тексту SMS, облік та відправка здійснюється за допомогою АСДС [213]. В електронному реєстрі АСДС відбувається фіксація дати та часу відправки повідомлення, номеру телефону отримувача (учасника судового процесу), підтвердження доставки повідомлення або причин неможливості такої. Після долучення судової повістки до електронної обліково-статистичної картки справи, працівник апарату суду, який відповідає за вхідну/вихідну кореспонденцію (згідно з посадовою інструкцією або наказу керівника апарату суду) друкує відповідну повістку, яка направлена за допомогою SMS та долучає її до матеріалів справи. Як зазначає, О.В. Шамрай, вищезазначена новація починає не лише активно впроваджуватись в судовому процесі (через рік після запровадження, станом на червень 2014 року, надіслано більше 320 тисяч судових повісток у форматі SMS), а і майже одразу з'являються перші судові рішення щодо процесуальних порушень у частині «неналежного повідомлення учасників судового процесу за допомогою SMS – повідомлень» [461, с.180]. Пізніше, в 2023 році було прийнято новий порядок, яким регламентовано надсилання не лише судових повісток, а і викликів та повідомлень учасникам судового процесу в електронній формі шляхом надсилання як SMS, так і направлення повідомлень через месенджери, що призводить до здешевлення інформування учасників процесу шляхом використання мережі Інтернет [212].

Фактично відстежується стійка тенденція до закріплення електронного повідомлення як надійного способу комунікації на рівні судових інстанцій та учасників судового процесу, за умови отримання відповідного волевиявлення у письмовій формі (заяви), в яких особа зазначає номером телефону або адресу електронної пошти, за якими її можна ідентифікувати. Основним способом інформування учасників залишається використання класичного поштового зв'язку, який на думку автора є рудиментом при побудові інформаційного

суспільства, але альтернативність при виборі способу комунікації є позитивним показником, що вказує на орієнтованість судової системи до потреб, перш за все, суб'єкта звернення (учасника справи).

В 2017 році відбулося затвердження амбіційного пілотного проекту із запровадження електронного судочинства в Україні, який стартував 3 квітня 2017 року у визначених судах міст Одеси, Києва та Вінниці [372]. Наказом ДСА України № 367 від 23.03.2017р. було затверджено тимчасовий регламент [383], яким передбачалися порядок реєстрації користувачів у підсистемі «Електронний суд» (авторизація особи проходила через реєстрацію акаунту в домені mail.gov.ua та верифікації за допомогою електронного підпису), порядок подачі користувачами та отримання судами документів через систему та ознайомлення з матеріалами справи. Тобто суди та учасники процесу могли обмінюватися документацією через визначений модуль, а подача всіх процесуальних документів до визначених судів за умови обов'язкової реєстрації у підсистемі «Електронний суд» здійснювалося лише в електронній формі. Пізніше тимчасовий регламент було доопрацьовано та надано учасникам процесу змогу на найближчому судовому засіданні надати відповідні процесуальні документи в паперовому вигляді [284].

Запровадження електронного судочинства та надання можливості реалізації права на справедливий суд через електронні інтернет - платформи є підтвердженням розвитку тенденції глобальної діджиталізації суспільства. Звертаючись до наукової юридичної літератури, можемо навести визначення електронного судочинства, яке пропонує Н. Ю. Голубєва в значенні «різних програмних продуктів, сервісів, що дозволяють публікувати, знайомитися із судовими актами, подавати процесуальні документи в електронному вигляді, формувати електронну справу та отримувати доступ до неї в електронному вигляді» [45, с.10]. О.В. Бринцев пропонує дефініцію електронного суду як «самостійної унікальної форми судового процесу, заснованого на новітніх ІТ, що забезпечують повний цикл розгляду судової справи в електронному форматі» [25, с.25]. Можемо узагальнити, що поняття охарактеризоване О.В. Бринцевим

визначає перспективну «ідеальну» електронну модель судового процесу, досягнення якої в Україні можливе в майбутньому з подальшим розвитком як технологічно-інформаційних ресурсів, так і вдосконаленням правового регулювання, а предметом поняття виокремленого Н.Ю. Голубєвою є вже реалізована на практиці «обмежена» концепція електронної форми судочинства в Україні, яка є інструментальним розширенням функціоналу вже існуючої моделі судового процесу.

Загалом інтерес наукової спільноти до проблематики запровадження та розвитку електронного правосуддя в Україні є доволі значним [379; 190; 104; 144; 43; 18; 120; 201; 121; 449; 196; 192; 474]. Основні тезиси, що відображені у науковому доробці зазначають потенційні позитивні зрушення у правосудді при запровадженні електронної процедури у вигляді зменшення бюрократичної складової при реалізації особи права на судовий захист, процесуальної економії, зменшення фінансових витрат на розгляд справи, спрощення процедуру документообігу в суді, забезпечення положень про розумність процесуальних строків та доступу до правосуддя, прозорості та гласності судочинства, які в кінцевому результаті забезпечують збільшення ефективності правосуддя. Серед негативних аспектів запровадження електронного судочинства вказують на технічну неготовність судової системи до реалізації електронних новацій, необхідності додаткового фінансування розвитку інформаційної інфраструктури в судах та запровадження підвищених стандартів захисту персональних даних, необхідності дублювання матеріалів і в електронному форматі і в паперовому вигляді, необхідність підвищення цифрової грамотності серед населення, в т.ч. і серед працівників судової системи та розвиток навичок роботи з конкретним програмним забезпечення задля уникнення делегування повноважень, потенційна вразливість електронної інформації до кібератак.

Концептуальне переосмислення не лише здійснення судочинства в електронному форматі, а і використання електронної інформації як джерела доказів відбулося в 2017 році, адже необхідність її інтерпретації під модель класичних видів засобів доказування, таких як письмові або речові докази

призводило, в кращому випадку, до втрати частини доказового матеріалу або до ігнорування суддями під час розгляду справи їх значення для встановлення обставин справи через відсутність їх нормативного закріплення. В жовтні 2017 року були прийняті зміни до процесуальних кодексів (в т.ч. і до ЦПК України), зокрема законодавець розширив докази новою змістовною категорію електронних доказів, та визначив її як інформацію в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини справи [271]. До них були віднесені електронні документи, сайти, електронні повідомлення, бази даних, метадані тощо. Фактично законодавець закріпив невичерпний перелік засобів доказування в електронній формі за допомогою яким може бути встановлено обставини справи. В цьому ж місяці було вдосконалено порядок правового регулювання використання електронного підпису, а саме визначено засади надання електронних довірчих послуг та організаційних засад здійснення електронної ідентифікації з прийняттям ЗУ «Про електронні довірчі послуги» («Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» в редакції від 01.12.2022р.) [292].

2018 році відбулося затвердження концепції розвитку Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (далі - ЄСІТС) [295], [298] на виконання вимог змін до процесуального законодавства [271]. Основна ідея ЄСІТС полягала в розробці нової електронної системи, яка б об’єднала в одному електронному ресурсі всі цифрові потужності (реєстри, системи е-документообігу, відеоконференцзв’язок, електронний суд, технічних можливостей фіксації судових засідань тощо). В червні 2018 року було розширено пілотний проєкт із запровадження підсистеми ЄСІТС «Електронний суд» до тестової експлуатації якою було доєднано 18 судів [285]. З січня 2019 року почалася тестова експлуатація 8 модулів ЄСІТС (було інтегровано Єдиний державний реєстр судових рішень, офіційний веб-ресурс «Судова влада України», підсистеми «Електронний суд», «Електронний кабінет», управління фінансово-господарськими процесами, модулі автоматизованого розподілу судових справ та судової статистики, єдиний контакт центр), а з березня 2019 року повинна була початися дослідна експлуатація зазначених модулів та передбачалось надання

електронній формі матеріалів судової справи статусу основної (після повного впровадження ЄСІТС). Система передбачає диференційований доступ до електронних ресурсів: для загального користування серед населення і для використання у роботі працівниками суду. Проте, напередодні 1 березня 2019 року юридична спільнота дійшла висновку щодо неготовності судової системи та технічної неспроможності самої системи до повноцінного функціонування в реаліях українського судочинства, тому Вищою радою правосуддя було прийнято рішення рекомендувати ДСА України відкликати запровадження дослідної експлуатації ЄСІТС. В липні 2019 року підсистема ЄСІТС «Електронний суд» нараховувала більше 22 600 користувачів та більше 19 900 заяв було надіслано через підсистему «Електронний кабінет». Із автоматично розподілених 9 800 справ щодо 36 % (3500) справ були прийняті судові рішення про залишення заяв без руху у зв'язку із неподанням їх в паперовому вигляді. Відповідною реакцією Вищої ради правосуддя у своєму рішенні була констатація неприпустимості відхилення електронних заяв виключно через їх електронну природу та рекомендовано приймати до розгляду заяви, які подані в електронному вигляді через ресурси ЄСІТС, адже до пілотних судів (станом на вересень 2019 року), які проводять тестову експлуатацію електронного суду віднесено всі місцеві та апеляційні суди [347]. В листопаді 2019 року було прийнято нову концепцію побудови ЄСІТС, у зв'язку із неможливістю реалізації попередньої та передбачено побудову нової архітектури ЄСІТС, зазначення нових термінів поетапного впровадження в 2020-2023 роках, зокрема, серед пріоритетних та першочергових завдань закладено реалізацію модуля відеоконференцзв'язку на базі ЄСІТС [134], [258].

На початку 2020 року світ охопила пандемія Covid-19, яка вимагала швидкої реакції світової спільноти для попередження випадків розповсюдження хвороби та стала потужним поштовхом щодо впровадження електронної (дистанційної) взаємодії з метою зменшення ризиків здоров'ю населення. Судочинство в багатьох країнах зазнало значного впливу через введення обмежень і заходів соціального дистанціювання. Введені карантинні заходи

привели до тимчасової зупинки або обмеження судової діяльності. Суди відкладали розгляд непріоритетних справ, а значний обсяг відтермінувань призвів до затримок розгляду справ, що впливало на доступ до правосуддя та дотримання процесуальних строків. Відбувався пошук шляхів до подальшої модернізації та адаптації систем правосуддя до нових «вірусних» умов:

- з метою забезпечення безпеки учасників судового процесу були введені технології дистанційного зв'язку для проведення дистанційних судових засідань;

- з метою адаптації до нових умов вводилися нові правила щодо безпеки під час проведення судових засідань та спеціальні режими роботи в умовах пандемії щодо обмеження доступу відвідувачів, які не є учасниками справи до приміщень судових установ;

- надання пріоритетного значення електронному документообігу та використання електронних судових систем, щоб зменшити фізичний контакт та прискорити обробку судових справ.

На території України карантинні обмеження були запроваджені урядом країни з 12 березня 2020 року [297]. Напередодні, 11 березня 2020 року, до громадськості звернувся Голова Ради суддів України із проханням утриматися учасників процесу від участі у судовому засіданні, якщо така участь не є обов'язковою, а також всіх інших осіб утримуватися від особистого візиту до суду, якщо у них наявні ознаки коронавірусної хвороби [169]. В кінці березня 2020 року були внесені зміни до процесуального законодавства, які дозволили судам обмежити доступ до судових засідань особам, які не є учасниками процесу (фактично здійснення вимушеного обмеження гласності судового процесу в умовах карантину), були продовжені на період карантину окремі процесуальні строки, а також надано можливість учасникам справи брати участь у судових засіданнях поза межами суду у форматі відеоконференцій під час карантину [278]. Зокрема, положення ч.1 ст. 212 ЦПК України дублювалися в ч. 3 ст. 212 ЦПК України із деталізацією «на період карантину». Фактично підсистема відеоконференцзв'язку ЄСІТС повинна була забезпечити такий порядок, але до цього моменту не була готова розпочати повноцінне функціонування. На початку

квітня 2020 року прийнято порядок, яким регламентувалося використання відеоконференцій поза межами суду [214]. Закріплювалася можливість використання системи відео-зв'язку «EasyCon», яка дозволяла ідентифікувати особу за кваліфікованим електронним підписом. Варто зазначити, що такий крок законодавцем був зроблений як екстрена міра у пошуку компромісу між збереженням життя та здоров'я працівників суду та учасників процесу і недопущення розповсюдження хвороби та продовження судочинства. Звертаючись до міжнародного досвіду, то судові інстанції Англії вже тривалий час використовують програмні застосунки BT MeetMe та Skype, а Румунія та США застосовують для дистанційної взаємодії в судах платформи YouTube та Zoom [426, с.289]. Ухвалами окремих судів (зокрема, Дніпропетровський окружний суд) в Україні були теж затверджені можливості використання платформи Zoom [426, с.289]. Варто погодитись із позиціями О. Запорожченко про те, що при використанні платформи ZOOM в судових засіданнях відсутня можливість ідентифікувати особу за допомогою КЕП (як це реалізовано в системі EasyCon), що залишає місце для сторони, яка незадоволена судовим рішенням оскаржити його з посиланням на неналежну процедуру ідентифікації особи як порушення процесуального законодавства судом [92]. В 2012 році була передбачена можливість відеоконференції між судом, в якому розглядалася справа та судом, який був територіально наближеним до учасника, який заявляв про право на участь в такому форматі, тобто фактично відбувався «телеміст» між судами. Новела формату відеоконференцій, які запроваджені у 2017 та додаткового регламентовані в 2020 - участь у судовому засіданні з будь-якого зручного для учасника місця (не приміщення суду) та використання власних технічних засобів. У 2012 року відповідальність за технічні ризики та якість зв'язку покладалася на судові установи, а в 2020 році – на учасника, який заявляє відповідне право.

В 2021 році на виконання стратегії розвитку судочинства на 2021 – 2023 роки [376] було віднайдене законодавче рішення щодо функціонування ЄСІТС: вирішено здійснювати поетапне впровадження її окремих модулів та відмова від

електронної форми матеріалів справи як основної з метою більш стабільної адаптації судової процедури до цифрових новацій [273]. З 05 жовтня 2021 року почали функціонувати підсистеми «Електронний кабінет» (доступ до системи ЄСІТС, отримання інформації щодо стану розгляду справи), «Електронний суд» (забезпечує документообіг між учасниками процесу та судом, надсилання позовних заяв, клопотань та інших процесуальних документів, сплату судового збору та ін.) та «Відеоконференцзв'язок» (можливість взяти онлайн участь у судовому засіданні) [299]. І.В. Андронов доцільно зазначає про непопулярність електронного порядку пред'явлення позову серед судів, головною причиною якого є «обов'язок судів за наявності такої можливості роздруковувати документи, що надійшли до суду в електронній формі, та приєднувати до матеріалів паперової справи. В умовах недостатнього фінансування судів такий обов'язок лягає на суддів важким тягарем» [6, с. 764]. Як зауважує Н.Ю. Голубєва: «…повноцінного електронного судочинства без електронної судової справи ми не отримаємо» [44, с. 760]. Питома вага обсягу інформації, яка надходить в суд в електронному форматі постійно збільшується і її дублювання на папері «виглядає вкрай марнотратно та несучасно» [44, с. 760].

Нова фаза військових дій, яка розпочалася 24.02.2022 року в Україні, продовжила з новим масштабом збройну агресію Російської Федерації на теренах нашої незалежної та суверенної держави, та була визнана Верховною Радою України як геноцид Українського народу [302]. Ці події вплинули, без винятку, на всі соціально-культурні, політико-економічні та правові реалії нашої держави. Зараз відбувається активний процес адаптації правової сфери до вимог воєнної реальності з метою максимально ефективного врегулювання суспільних відносин. Налагоджений процес здійснення правосуддя в Україні не може бути зупинений навіть за умови введення воєнного стану, адже деструктивні зміни та порушення прав та законних інтересів фізичних осіб, юридичних осіб та держави, які відбуваються при веденні бойових дій, потребують відповідної реакції з боку держави, порушені права повинні відновлюватись, зокрема і в рамках цивільного процесу. 24.02.2022 року Указом Президента України № 64/2022 був введений

воєнний стан на території України через збройну агресію та вторгнення РФ [269]. В умовах воєнного стану як особливого правового режиму можливе тимчасове (із зазначенням строку дії) обмеження прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Правосуддя – це основоположна категорія і кінцева мета у реалізації конституційного права кожної особи на судовий захист. В Конституції України закріплюється право на судовий захист (ст. 55), яке не може бути обмежене навіть в умовах воєнного стану (ст. 64) [133]. Правосуддя як виключна судова компетенція реалізується через спеціальну процесуальну форму при розгляді і вирішені справи. Незважаючи на динамічні зміни у налагодженій системі функціонування держави, система судових органів повинна виконувати основну покладену на неї функцію – здійснення правосуддя. В ст. 12^2 та ст. 26 ЗУ «Про правовий режим воєнного стану» закріплено положення щодо здійснення судочинства в період воєнного стану, а саме:

- суди діють виключно на підставі та в спосіб, які визначені законами України та Конституцією України;

- заборона обмежень повноваження судів, які визначені чинним законодавством України;

- повторно закріплене виключне повноваження судів на здійснення правосуддя;

- забороняється створювати надзвичайні та особливі суди;

- забороняється прискорення та скорочення будь-яких форм судочинства;

- передбачена в законний спосіб зміна територіальної підсудності справ у разі неможливості здійснення правосуддя, а також можливість зміни місцезнаходження судів [309].

Зміни до ст. 147 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів», які були внесені 03.03.2022 року визначили механізм зміни територіальної підсудності судових справ у разі неможливості здійснення правосуддя судом з об’єктивних причин (зокрема, воєнний стан та військові дії) [316]. Своїми розпорядженнями голова Верховного Суду вирішує питання про зміну територіальної підсудності, відповідну інформацію доводять до відома на офіційному сайті судового органу, а

на ДСА України покладено обов'язок складати та доводити до відома перелік судів, які тимчасово не працюють. З початком воєнного стану кількість звернень до судів в рамках всіх форм судочинства значно скоротилась, хоча приблизно через місяць від початку активних бойових дій статистика звернень має тенденцію до зростання. Як зазначає т.в.о. Голови ДСУ України О. Сальніков: «…судова система вистояла і закріпилася на рубежах, які забезпечили їй Збройні сили України, а громадяни отримали необхідний доступ до правосуддя» [112].

Цікавим аспектом є і той факт, що Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду дійшов позиції у своїй постанові від 14.04.2022 року у справі № 308/9708/19, що суд має право ігнорувати імунітет РФ в цивільних справах та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії РФ [222]. ЗУ «Про міжнародне приватне право» встановлюється судовий імунітет щодо іноземної держави за відсутності згоди компетентних органів відповідної держави на залучення її до участі у справі в національному суді іншої держави [305], але з 24.02.2022 року були розірвані дипломатичні відносини між Україною та РФ, тому направлення листів і запитів до посольства РФ в Україні із цієї дати неможливе з огляду на припинення його роботи в Україні. Деякі акти відображають існування певних меж у міжнародному праві щодо надання відповідного судового імунітету в цивільному процесі та передбачають, що держава не має права посилатися на імунітет у справах, пов’язаних із завданням шкоди здоров’ю чи життю, якщо така шкода повністю або частково завдана на території держави суду та якщо особа, яка завдала шкоду, у цей час перебувала на території держави суду, хоча вони і не ратифіковані Україною [87], [131].

У відповідь на вимоги часу прискорена адаптація системи правосуддя до сучасних воєнних умов життя створює додаткові особливості здійснення судочинства. У зв’язку з цим сформульовані наступні положення в роз’ясненнях Верховного Суду та підготовлених Радою суддів України рекомендаціях щодо роботи судів в умовах воєнного стану:

- за можливості відкладати або знімати справи з розгляду через неможливість прибуття учасниками справи на судове засідання у зв'язку із небезпекою для життя або аналогічної загрози для працівників суду;

- право учасників судового процесу подати заяву про відкладення розгляду справи у зв'язку з активними бойовими діями, а також право на розгляд справи у online-режимі (відеоконференції) на підставі відповідної заяви;

- пріоритетний розгляд невідкладних справ;

- необхідність брати на себе відповідальність у напрацюванні відповідної судової практики, виходячи із реалій воєнного часу;

- розгляд справ, які не є невідкладними, здійснюється лише за письмової згоди на це всіх учасників справи;

- керівництво судів обмежує особистий прийом громадян та допуск сторонніх осіб на судові засідання;

- для організації безпечних умов відвідувачів судів та учасників судових процесів обмежено доступ до деяких е-ресурсів, які дозволяють відстежувати стан розгляду справ;

- при визначенні графіку та умов роботи судів слід керуватися поточною обстановкою та оперативно реагувати на її зміну;

- запровадження воєнного стану є поважною причиною для поновлення процесуальних строків [328].

Напрацьований досвід під час пандемії Covid-19 тепер застосовується і еволюціонує під час воєнного стану, зокрема в аспекті поглиблення можливостей цифровізації під час доступу до правосуддя. Так, 11.03.2022 року в ДП «Центр судових сервісів» (адміністратор ЄСІТС) було запроваджено новий функціонал модулю відеоконференцзв'язку, який відповідає за значне спрощення процедури трансляцію судових засідань в online-режимі: секретарю судових засідань надано можливість заздалегідь проводити планування відеоконференцій (із можливістю обрання опції при початку відеоконференції її автоматичної трансляції на веборталі судової влади), а відповідним учасникам процесу розсилалося запрошення на офіційні електронні адреси із посиланням на конференцію. З

24.02.2022 року по 11.04.2022 року в такому форматі було проведено 9 300 судових засідань, а в «Електронному суді» за аналогічний період часу було зареєстровано 1 900 нових користувачів. З 08.04.2022 року почав працювати новий функціонал підсистеми ЄСІТС «Електронний кабінет», який надає можливість надсилати документи іншим учасникам перед відправкою до суду з отриманням підтвердження про доставлення.

13.03.2022 року Верховний Суд надав рекомендації працівникам судів на випадок захоплення населеного пункту чи суду або такої безпосередньої загрози. Серед таких рекомендацій за наявної можливості – вивезення судових справ та їх передача до суду, на який покладається відповідна територіальна підсудність, насамперед тих, що перебувають у провадженні, а за відсутності такої можливості – забезпечити зберігання справ у сейфах в приміщенні суду [357].

Чітко можна відстежити активізацію законотворчості в тенденції до адаптації судочинства під вимоги воєнного стану. З моменту введення воєнного стану була зареєстрована значна кількість законопроєктів, які впливають певним чином на умови судочинства. Декілька законопроєктів заслуговують на увагу, а саме №7315 та №7316 від 26.04.2022 року, які стосуються змін до процесуального законодавства України та ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» на період дії воєнного або надзвичайного стану. Зокрема, пропонувалося запровадження можливості доручення повноважень секретаря судового засідання іншими працівниками апарату суду, які мають відповідну освіту або виконувати свої професійні функції дистанційно, пропонується запровадити можливість додаткового сповіщення учасників судового процесу про розгляд справи будь-якими можливими відомими засобами комунікації (телефонограма, електронні та sms-повідомлення, мобільний додаток «Дія»), розширення сфери застосування письмового провадження при розгляді судових справ у судах всіх юрисдикцій на період дії воєнного чи надзвичайного стану, можливості проведення зборів суддів дистанційно у режимі відеоконференції, отримання через додаток «Дія» особою, що є стороною по справі у формі електронного документу судового рішення по

справі та/або виконавчого документу та інше [280], [281]. Законопроєкт №7315 було прийнято в липні 2022 року та запроваджено можливість дистанційних зборів суддів на період карантину та воєнного або надзвичайного стану, а також розширено можливість додаткового інформування та надсилання судових рішень в порталі «Дія» та ЄСІТС [279]. Законопроєкт №7316 було відкликано та видозмінено окремі положення після отримання рекомендацій експертів Європейсько комісії з ефективності правосуддя, наразі його суть втілена в законопроекті №8358 від 13.01.2023р. [282]. Вдосконалено порядок окремих процедур дистанційної взаємодії: через оголошення повітряних тривог працівники суду вимушені призупиняти здійснення свої функціональних обов'язків та знаходитися в укриттях, що зменшує ефективність роботи, а тому пропонується дозволити суддям вносити судові рішення та окремі думки до реєстру поза приміщеннями суду та в неробочий час, за умови дотримання контролю доступу до реєстру за допомогою КЕП. Доопрацьовано алгоритм додаткових сповіщень учасників судового процесу через месенджери, SMS - повідомлення, електронні пошти і не лише mail.gov.ua, а і ті, які зазначені в процесуальних документах, але з обов'язковим отриманням підтвердження від адресата. Законопроєкт №9090 від 10 березня 2023 року передбачає запровадження ряду новел у судочинстві:

1) надання можливості участі у форматі відеоконференції поза приміщеннями суду не тільки учасникам судового засідання, а і судді, секретарю судового засідання, свідку, експерту, перекладачу з власних технічних засобів;

2) у разі об'єктивної неможливості фіксації судового засідання в передбаченому законом порядку використання власних девайсів чи власноруч заповненого секретарем судового засідання протоколу. Рукописне заповнення протоколу виглядає вкрай архаїчно, проте запровадження альтернативи фіксування перебігу судового засідання в умовах можливих «блекаутів», які викликані обстрілами енергетичної інфраструктури є вимушеною мірою, а от покладання такої можливості на особисті технічні пристрої працівників може викликати технічні ризики;

3) у випадку проведення судового засідання виключно в дистанційному форматі поза приміщеннями суду пропонується складати і підписувати судове рішення виключно в електронній формі, без обмеження права особи звернутися за паперовою копією такого рішення [283].

У законодавчих ініціативах чітко відстежується тенденція до спрощення процедурних елементів в здійсненні судочинства у вигляді залучення цифрових ресурсів та запровадження альтернативних процедурних рішень з метою розширення можливостей доступу до правосуддя в період дії воєнного стану та ефективного функціонування судової системи із забезпеченням особистої безпеки учасників процесу, проте до кінця залишаються невизначеними порядки реалізації окремих процедур на практиці, які якщо і будуть прийняті у поточному вигляді – потребуватимуть додаткових роз'яснень.

Система судових органів виконує покладену на неї основну функцію – здійснення правосуддя, навіть в умовах воєнного стану, забезпечуючи право особи на судовий захист. Так, нормативно-правові засади судочинства залишаються непорушними юридичними конструкціями, навіть в умовах воєнного стану, і є чітко визначеними в законодавстві України. У процесі реалізації судочинства суди стикаються із рядом питань організаційного та процесуального характеру, пов'язаних із динамічною картиною бойових дій на певних територіях і неможливістю в повній мірі виконувати свої професійні обов'язки. Можна констатувати, що війна та активні бойові дії на території України не зупиняють процес цивільного судочинства та правосуддя загалом, хоча і накладають характерний відтиск на роботу судів [260].

Слід зауважити, що в лютому 2023 року закордонний досвід із запровадження дистанційного (віртуального) судочинства зробив крок вперед: адміністративним судом Колумбії було проведено судове засідання (в рамках експерименту) в метавсесвіті, в якому була змодельована з використання віртуальної реальності зала судових засідань, а учасники процесу, які взяли дистанційну участь у слуханні - були представлені у вигляді аватарів, зокрема, аватар судді мав всі необхідні атрибути здійснення правосуддя, такі як,

наприклад, суддівська мантія [160], [162]. Попри всю карикатурність процедури, зазначений експеримент продемонстрував можливі перспективи розвитку судової процедури у найближчому майбутньому. Здійснення судочинства має на меті вирішення спору або встановлення певного факту і основним показником позитивної динаміки розвитку є ефективність визначеної процедури у забезпеченні завдання, яке на нього покладається. Дистанційна взаємодія суб'єктів судового процесу дозволяє мінімізувати фінансові та часові витрати на організацію судового процесу, адже часто учасники процесу можуть знаходитися на великих відстанях один від одного, що дозволяє пришвидшити процедуру судочинства. Запровадження дистанційної взаємодії при застосуванні альтернативних способів вирішення спору, таких як «онлайн вирішення споживчих спорів», процедура якого застосовується в Європейському Союзі з 2016 року [105, с. 154], «дорожня карта правосуддя» - онлайн ресурс запроваджений в Нідерландах щодо для вирішення спору про розлучення та сплату аліментів [1, с. 382], електронна платформа вирішення спорів в Бельгії – Belmed, інформаційний ресурс комерційного посередництва в Англії – CMC, онлайн центри вирішення спорів у комерційних гігантів Ebay (США) та Alibaba (Китай), поява міжнародних платформ вирішення спорів онлайн таких як Demander Justice, Modria, Youstice [47, с. 5-7], демонструє готовність суспільства до пошуку сучасних ефективних процедур вирішення спору на рівні окремих ресурсів або інституцій через негнучкість, застарілу бюрократичну процедуру та завантаженість системи національних судів. Наявна процедура судочинства змушує позивача відмовлятися від захисту порушених або невизнаних прав щодо певної категорії справ, адже розгляд справ може тривати роками та вимагати залучення значних ресурсів, що не є спів розмірним із результатом від вирішення конфлікту. Реформування судочинства повинно відповідати вимогам сучасного суспільства, а тому застосування дистанційного судочинства повинно бути прерогативою подальших законодавчих змін.

Окремим перспективним напрямком реформування судочинства у форматі глобальної діджиталізації є застосування штучного інтелекту (далі - ШІ) в судовій

діяльності. В 2019 році Організацією економічного співробітництва і розвитку були розроблені та затверджені рекомендації щодо питань штучного інтелекту, до яких приєдналася і Україна [513]. В кінці 2020 року була прийнята концепція розвитку ШІ в Україні, яка закріпила загально-правничі засади та пріоритетні напрямки розвитку ШІ в нашій країні до 2030 року [317]. Згідно з цією Концепцією ШІ інтелект визначається як «організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань»[317]. Застосуванням ШІ пропонується вирішити ряд завдань, зокрема, в сфері публічного управління - вдосконалити процедуру цифрової ідентифікації та верифікації осіб, роботу державних реєстрів та баз даних, а в сфері правосуддя – модернізацію існуючих інструментів електронного судочинства, впровадження юридичної консультації населення через програми на основі ШІ, а також затверджено революційну ідею – здійснення правосуддя за взаємною згодою сторін за допомогою ШІ щодо справ незначної складності на основі законодавства та судових прецедентів. В жовтні 2023 року Міністерство цифрової трансформації України розробило дорожню карту концепції, за якою передбачено 2 етапи: перший етап являє собою підготовку до запровадження правового регулювання (триватиме приблизно до 2025 року) та другий етап - запровадження регуляторного процесу та імплементація закону Європейського Союзу про штучний інтелект [327], прийняття якого стоїть на порядку денному (в грудні 2023 року прийнято політичну угоду).

Згідно проєкту закону ЄС про ШІ розроблено класифікацію 4 рівнів ризику впровадження ШІ: 1) неприпустимий, 2) високий, 3) обмежений та 4) мінімальний, до кожної з яких буде запроваджено сукупність вимог. Серед неприпустимих ризиків (заборонені) - не допускається використання ШІ для

маніпулювання свідомістю людини та використання його для біометричної ідентифікації в режимі реального часу. Серед високих ризиків зазначено критично важливі сфери життя людини, зокрема, до яких увійшли оцінка достовірності доказів та допомога судовим органам у тлумаченні закону та застосуванні його до конкретної сукупності обставин. До даної категорії будуть висунуті найвищі вимоги до розробників: якісні набори даних для навчання ШІ, забезпечення можливості моніторингу процесу прийняття рішення ШІ, високий рівень надійності та точності обробки інформації та інше [331].

Варто відмітити, що в світі вже зафіксовані випадки використання ШІ в судовій практиці, які допомагали судді ухвалювати рішення. В Англії суддя Апеляційного суду використав ШІ (ChatGPT, розробником якого є компанія OpenAI) для узагальнення вже відомої йому галузі права з метою економії робочого часу, тобто використав ШІ як мовну модель узагальнення інформації для формування тексту судового рішення [50]. В Колумбії суддя використав ChatGPT для отримання відповідей на окремі юридичні питання щодо покриття страховими виплатами лікування особи хворої на аутизм, а відповіді, які сформульовані ШІ та проаналізовані суддею були зазначені в судовому рішенні [150]. ШІ як допоміжний інструмент може бути використаний суддею для формулювання окремих лексичних конструкцій та аналізу судової практики, проте текст повинен бути детально перевірений, адже недосконаліть відповідей сформульованих ШІ у поєднанні з випадками професійної недбалості може вартувати допущенню судових помилок, що є неприпустимим з огляду на важливість завдання, яке покладається на суд як гаранта, що забезпечує справедливість в державі та суспільстві.

Попри нормативну закріпленість вимоги об’єктивності в прийнятті рішень, суддя як і будь-яка людина, не позбавлена почуттів емпатії, в той час, як штучний інтелект керується лише правилами логіки та наукових методів, що може спонукати судову систему до його використання як одного з інструментів рекомендаційної оцінки доказів з метою підвищення рівня об'єктивності та справедливості судових рішень. Штучний інтелект може бути використаний як

інструмент для рекомендаційної оцінки електронних доказів на предмет наявності підробки даних. У випадку апеляційного розгляду справи при наявній великій розбіжності оцінки доказів між суддею та штучним інтелектом, а також відсутності достатньої аргументації прийняття відповідного рішення в мотивувальній частині спонукатиме суд вищої ланки до більш критичного аналізу судового рішення попередньої інстанції [264].

Вважаю позитивним широке впровадження ШІ як аналітичного інструменту із забезпеченням контролю з боку людини для швидкого пошуку та узагальнення інформації, зокрема, правових позицій та судової практики, аналізу проєкту судового рішення на предмет судових помилок, що допоможе підвищите ефективність та точність роботи судової системи, аналіз доказів (в першу чергу електронних) за допомогою ШІ на факт підробки даних – фактично запровадження попередньої автоматизованої судової експертизи доказів, що позитивно відобразиться на динаміці у забезпеченні використання достовірного доказового матеріалу, знизити ризики людського фактору при електронному документообігу та ухвалені рішень, запобігти фактам несанкціонованого втручання в роботу електронних систем та звільнити професійні людські ресурси для виконання більш складних завдань, адже ШІ не може в повній мірі конкурувати із суддею за якість у прийнятті судових рішень, що вимагає не лише «машинного» аналізу юридичної практики та законодавства, а і «професійно-чуттєвого» аналізу обставин кожної окремої судової справи підвищеної складності, якостями якого ШІ наділений бути не може в найближчій перспективі технічного розвитку.

Можна констатувати, що цивільне судочинство в Україні поступово адаптується до вимог цифрової ери. Цифрові технології можуть допомогти значно зменшити витрати часу та коштів на проведення судових засідань, сприяти підвищенню точності прийняття рішень через уніфіковану (шаблонізовану) процедуру за допомогою ШІ, підвищити якість та швидкість обробки даних, що зменшить кількість судових помилок у рішеннях, забезпечити більш широку можливість доступу до правосуддя та високу якість юридичних послуг, однак,

разом із перевагами виникають і певні проблеми і виклики, такі як потреба у посиленому захисті персональних даних, нерівномірна розвиненість ІТ-інфраструктури, недостатній рівень цифрової грамотності, недосконаліть законодавчого регулювання та інше. Розвиток технологій в судочинстві має великий потенціал для покращення роботи судів та забезпечення більш якісного та ефективного розгляду справ, тому важливо продовжувати роботу над цифровою адаптацією судової системи.

3.2. Збирання та подання до суду електронних повідомлень як доказів

Глобалізаційні процеси у світі потребують значного пришвидшення обміну інформації і це питання успішно вирішується за допомогою науково-технічного прогресу, зокрема, інтеграції цифрових технологій у комунікаційні процеси, адже на сучасному етапі розвитку людства головним економічним ресурсом є інформація. Сучасний обіг інформації в соціумі неможливо уявити без використання засобів електронної комунікації, одним із найпоширеніших форм (засобів) її передачі є електронне повідомлення: текстове sms-повідомлення на смартфоні, листування електронною поштою, онлайн-чати, повідомлення в соціальних мережах, голосові та відео- повідомлення в месенджерах. Стрімкий розвиток ІТ-сфери розширив можливості застосування електронних даних, в тому числі і в судочинстві. Електронні форми комунікації та електронний документообіг став потребувати нормативно-правового регулювання під час їх використання у процесі вирішення цивільних справ судом, а обсяги обміну електронними даними в суспільстві суттєво збільшили кількість їх використання як доказів у суді. Здавалося б, що надсилання електронних повідомлень — звична справа, але коли це стає об'єктом розгляду суду, процедури їх використання як доказової бази набувають особливого значення в контексті забезпечення доступності їх оригіналу, автентичності та цілісності даних як основи їх доказової сили. Судова система не може залишитися осторонь від цифрового революційного потоку і тому виникає питання про ефективну процедуру збирання

та фіксації відомостей, які містяться в електронних повідомленнях, що акумулюють більшість комунікативної електронної інформації в сучасному світі та подання їх до суду як джерела вагомих доказів у цивільному процесі. З огляду на вищезазначене постає необхідність дослідження порядку використання електронних повідомлень як доказів на етапі їх збору та подання до суду як початкових стадій судового доказування у цивільному судочинстві на підставі систематизації наявних науково-правових положень зазначеної проблематики, проаналізувавши які пропонується виробити авторські позиції з метою покращення судової процедури.

Особа для реалізації судового захисту невизнаного, оспорюваного або порушеного права повинна дотримуватись чіткої встановленої законодавством процесуальної процедури, тобто визначеної послідовності процесуальних дій. Виникнення процесуальних відносин між учасниками справи починається з початком реалізації права на судовий захист – зверненням зацікавленої особи або її представника із позовом до суду. Подача позовної заяви породжує обов'язок суду розглянути і вирішити її по суті, у випадку належного виконання вимог щодо процесуальної форми, дотримання строків позовної давності, а також порядку подання до суду. Зокрема, питання порядку подання до суду позовної заяви викликає основний інтерес в розрізі дисертаційного дослідження, оскільки для використання доказів у форматі електронного листування необхідно розуміння основних можливостей їх долучення до матеріалів справи та використання в ході судового розгляду з метою розробки матеріально-правової позиції. Серед вимог до структури позовної заяви, які закріплені ст. 175 ЦПК України зазначено про необхідність викладення в ній позовних вимог, обставин, якими обґрунтовуються такі вимоги, а також доказів, якими підтверджуються обставини справи, зокрема, в ч. 2 ст. 83 та ч. 5 ст. 177 ЦПК України закріплено обов'язок подання всіх наявних у позивача доказів разом із позовною заявою. Аналогічні вимоги закріплені і до відзиву відповідача на позов та пояснень третіх сторін, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору в ч. 3 ст. 83 та п.1 ч.5 ст.178 ЦПК України процесуальний порядок подання яких закріплено в ст.

191 та ст. 192 ЦПК України. Процесуальним наслідком невиконання зазначених вимог є неприйняття їх судом до розгляду, але у випадку доведення стороною неможливості подання їх з об'єктивних причин, які не залежали від її волі у встановлений законом строк – суд має право встановити додатковий термін для їх подання, за умови письмового повідомлення суду про конкретний доказ, причини неможливості подання у зазначений термін та всі залежні від сторони справи дії, які були виконані для його отримання. У разі зміни кола обставин, що підлягають доказуванню через подання зустрічного позову, зміни предмета чи підстав позову та необхідності подання додаткових доказів – судом встановлюється строк подання таких доказів (ч. 7 ст. 83 ЦПК України). Докази, які не поданні разом із позовом чи відзивом на нього можуть бути долучені до матеріалів справи під час судового засідання разом із відповідним клопотанням або ж через канцелярію суду чи відповідний модуль ЄСІТС (ч. 10 ст. 83 ЦПК України). Як зауважує К.Б. Дрогозюк, в новій редакції ЦПК України закріплено принцип «концентрації процесуального матеріалу» з метою недопущення «штучних процесуальних несподіванок» в процесі розгляду справи по суті, який передбачає подання всього масиву доказового матеріалу до суду на етапі ініціації судового спору (подання позовної заяви), а не розгляду справи по суті (як за попередньою редакцією ЦПК) [70, с.84]. На підставі чого Р. Ганенко констатує, що «вже на стадії підготовки позову позивач має визначити чіткий перелік доказів, якими будуть обґрунтовуватись заявлені позовні вимоги…» [39]. Вказаний новий підхід до подання доказів зазнав критики з боку деяких науковців-процесуалістів, які зазначили про нелогічність обмеження строків подання доказів за наявності подальшої стадії підготовчого провадження та наголошують на необхідності процесуального обмеження строку подання доказів разом із закінченням підготовчого провадження по справі [173, с.98].

Цивільним процесуальним законодавством визначено порядок подання позовної заяви та доказів безпосередньо у розпорядження суду (ч.1 ст. 83 ЦПК України). У рамках судової практики існують два основні способи подання процесуальних документів до суду: письмовий (матеріальний) та електронний

[296, с. 117]. Подання доказів під час судового засідання є додатковим способом, адже все одно проходить зазначені процедури подання.

1. Матеріальний спосіб передбачає подання документів, зокрема, доказів та їх копій на матеріальних носіях – в паперовому вигляді та електронному вигляді на фізичних портативних носіях електронної інформації (дисках, флеш-накопичувачах тощо) особисто учасником справи або їх представником через канцелярію суду чи надсиланням засобами поштового зв'язку. Прийняття, облік та зберігання портативних носіїв електронної інформації, які містять електронні копії електронних доказів відбувається згідно розділу V Інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України, який регулює відповідне поводження із речовими доказами [108]. Такий підхід щодо ототожнення речових доказів і носіїв збереження електронних доказів зазнає критики з боку О.Ю. Гусєва, який вказує на необхідність доповнення інструкції спеціальними положеннями щодо реєстрації електронних доказів, враховуючи їх специфічні особливості [64, с. 118]. Автор лише частково погоджується з таким умовиводом, оскільки диск та/або флеш-накопичував представляють собою носій електронної інформації та є предметом матеріального світу як і речовий доказ, тому впровадження окремих положень не є доцільним, проте варто підтримати думку про необхідність впровадити додатково процедуру ідентифікації технічного засобу або ж електронної інформації, яка на них зберігається. Наприклад, кожен флеш-накопичувач містить унікальний серійний номер, який дозволяє індивідуалізувати носій інформації, в той час як оптичний диск позбавлений визначеної можливості, але такий підхід дозволить лише індивідуалізувати технічний засіб, а не інформацію, яка на ньому зберігається, що є більш важливим в контексті використання електронних доказів. Як превентивний захід від випадкового або цілеспрямованого знищення інформації, яка зберігаються на портативних носіях, необхідно перед подачею до суду відповідні носії інформації убезпечити від видалення або перезапису файлів за допомогою відповідного програмного забезпечення. Розвиток комп’ютерних наук, однією з яких є криптографія, відкриває нові можливості для підвищення достовірності та стабільності

використання електронних доказів, зокрема, допоможе індивідуалізувати електронні докази (електронні дані), які зберігаються на портативних накопичувачах за допомогою окремих методів криптографії. Криптографія - це набір методів для забезпечення інформаційної безпеки. З її допомогою створюються та вдосконалюються методи захисту інформації від несанкціонованого доступу та змін, системи шифрування, електронні підписи, протоколи аутентифікації та інші засоби, що гарантують захист конфіденційності та надійність обміну інформацією в електронному середовищі між вірогідно недовіреними сторонами. Науковці визначають криптографію як науку про математичні методи забезпечення таких аспектів інформаційної безпеки, як конфіденційність, цілісність даних, автентифікація об’єктів і автентифікація походження даних [500, с. 4]. Основною метою криптографії є розробка та використання алгоритмів, в основі яких закладені математичні формули для шифрування та розшифрування даних з метою забезпечення безпеки комунікацій та зберігання інформації. Одним з важливих криптографічних методів, який відіграє фундаментальну роль в сучасній інформаційній безпеці [510, с.1], та використовується для забезпечення достовірності електронної інформації - є хеш-функції [515, с. 431; 514, с.2]. Хеш-функція - це математична операція, яка перетворює будь-які дані у фіксованої довжини хеш-код (хеш-суму або контрольну сума) [521, с. 461; 496, с. 3], який є унікальним для конкретних вхідних електронних даних відповідно до певного алгоритму функції. Для розрахунку контрольної суми існує безліч різних алгоритмів чи так званих хеш-функцій, найвідомішими з яких є CRC32, MD5, SHA-3, -256, -512, Argon2. Хеш-сума (контрольна сума) - це буквено-цифрове значення, яке отримується застосуванням хеш-функції до вхідних даних, таких як текстовий файл, аудіозапис, повідомлення чи інший файл, що служить унікальним цифровим "відбиток" цих даних. Особливістю контрольної суми є те, що її алгоритм завжди видає однакове значення при однакових вхідних даних. Якщо дані змінюються, навіть найменша зміна призводить до значущих змін у контрольній хеш-сумі. Хеш-суми використовуються для перевірки цілісності файлів, аутентифікації

даних та виявлення будь-яких змін в інформації. Також важливо відзначити, що контрольну суму неможливо використовувати для отримання початкових даних, тобто неможливо "розшифрувати" хеш-суму і отримати дані, які були захешовані на початку, а лише порівняти з іншою хеш-сумою для підтвердження цілісності даних. Зокрема, контрольна хеш-сума допоможе індивідуалізувати електронні докази, що розмішені на портативному носії та забезпечать підтвердження їх цілісності при зберіганні у суді, що є більш прогресивним стандартом зберігання такого виду доказів, враховуючи їх цифрову специфікацію. Пропонується закріпити для електронних доказів, які зберігаються на матеріальних портативних носіях внесення значення хеш-суми та алгоритму за допомогою якого були отримані відповідні значення при судовій реєстрації доказів в АСДС, адже кожен алгоритм формує власне значення хеш-суми для однієї і ті є ж електронної інформації. Такий метод забезпечення цілісності даних потребує змін як у програмному забезпеченні АСДС (доповнення полів в картці реєстрації доказів), так і доопрацювання нормативних положень, які регламентують процесуальну діяльність, в т.ч. інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України, зокрема пункт 4 розділу V, що підвищить рівень захисту електронних доказів від несанкціонованого доступу та їх змін [108]. Аналогічної процедури забезпечення цілісності електронної інформації, але в ході досудового розслідування кримінальних правопорушень, пропонує дотримуватися Д.М. Цехан і відповідні контрольні хєш-суми фіксувати в протоколі при копіюванні цифрових (електронних) доказів [428, с.258].

2. Електронний спосіб дозволяє сторонам здійснювати юридичні значимі дії в електронній формі через спеціалізовану судову платформу, в тому числі, передбачає обмін процесуальними документами через підсистему ЄСІТС – «Електронний суд», в якій докази можуть бути прикріплені у форматі електронних файлів (зображення, pdf-файли, відео та аудіофайли), розмір кожного з яких не перевищує 95.9 МБ [325]. Використання електронного способу подання документів до суду є надбанням науково-технічного прогресу людства та впроваджено не лише в України із відповідними змінами в 2017 в процесуальному

законодавстві, а і широко використовується в судових системах іноземних країн [144], [422, с.123]. В рамках цивільного судочинства України можливість подання доказів в електронний спосіб закріплена ч. 5 та ч. 6 ст. 43, ч. 10 ст. 83 та ч. 4 ст. 14 ЦПК України, а сама процедура регламентована Положенням про функціонування окремих підсистем ЄСІТС [299] та Інструкцією з використання підсистеми «Електронний кабінет» ЄСІТС [107]. Процедура подачі документів через «Електронний суд» передбачає свої процесуальні особливості, серед яких можемо визначити:

1) якщо позов, апеляційна чи касаційна скарга подані в електронний спосіб - письмові докази, у таких справах теж повинні подаватися виключно в електронній формі, за винятком, якщо судом надано дозвіл на подання їх в паперовому вигляді. В такому випадку до кінця не зрозумілий порядок подання електронних доказів насамперед у вигляді паперової копії електронного доказу, яка згідно ч. 3 ст. 100 ЦПК України не вважається письмовим доказом, проте істотно нічим не відрізняється за фізичними характеристиками (паперовий носій). Доцільно внести зміни до ч. 9 ст. 43 ЦПК України та закріпити на рівні з паперовими доказами таку вимогу і до електронних доказів.

2) у разі електронного способу подання зустрічного позову, заяв по суті справи, про зміну підстав або предмета позову, розміру позовних вимог, залучення третьої особи, апеляційної чи касаційної скарги, а також документів, які до них додаються – учасник, який подав відповідний процесуальний документ повинен забезпечити даними матеріалами інших учасників справи. Реалізація зазначеного процесуального обов’язку здійснюється шляхом надсилання до особистих електронних кабінетів ЄСІТС інших учасників справи, а у разі відсутності такого кабінету чи відомостей про його наявність – у паперовій формі засобами поштового зв’язку з вкладенням опису вмісту листа (ч. 7 ст. 43 ЦПК України). Слід зазначити, що 29 червня 2023 року було прийнято ЗУ № 3200-IX, яким внесені доповнення у ч. 6 ст. 14 ЦПК України та закріплено обов’язок реєстрації електронних кабінетів ЄСІТС з 19 жовтня 2023 року для визначеного кола суб’єктів: приватних та державних виконавців, адвокатів, нотаріусів,

судових експертів, органів державної влади та місцевого самоврядування, арбітражних керуючих, інших юридичних осіб, а всі інші особи реєструють е-кабінети в добровільному порядку [12; 85; 274]. ЗУ № 3424-IX від 19 жовтня 2023 року були внесені зміни до ЦПК України, згідно з якими відтерміновано строк обов'язкової реєстрації е-кабінетів для юридичних осіб приватної форми власності та встановлено з 21 лютого 2024 [276]. У випадку, якщо учасник справи не зареєстрував кабінет, всупереч вимозі закону, в т.ч., якщо інтереси такої особи представляє адвокат (ч. 6 ст. 14 ЦПК України), до нього застосовуються заходи процесуального примусу – суд надсилає судові повідомлення та виклики такому учаснику, в яких зазначає про необхідність реєстрації електронного кабінету в ЄСІТС, де учасник справи зможе ознайомитися з матеріалами судової справи, а учасник який мав обов'язок забезпечити іншого учасника своїми процесуальними документами – звільняється від такого обов'язку. У випадку, якщо особа, яка зобов'язана зареєструвати е-кабінет звертається до суду в матеріальний спосіб - вона зазначає негативних процесуальних наслідків у вигляді залишення процесуального документу без руху чи без розгляду або повернення його судом. Винятком з правил є неможливість реєстрації е-кабінету особою через свої релігійні переконання, але про таку обставину необхідно зазначити в окремій обґрунтованій письмовій заяві та подати до суду разом з основним процесуальним документом.

Окремим аспектом подання електронних доказів через Електронний суд є накладання на них КЕП, який є основним реквізитом такої форми подання, а в разі його відсутності виключає підстави вважати такий доказ оригінальним і відповідно належним доказом по справі. Такі правові позиції були сформульовані в ухвалі Великої Палати Верховного Суду від 14 лютого 2019 року у справі № 9901/43/19 та відображали збереження підходів практики Верховного Суду в 2018 році [397; 228; 218; 223]. 06 серпня 2019 року Верховний Суд прийняв постанову у справі № 2340/4648/18, якою відобразив зміну зазначеної парадигми та зазначив, що при електронній подачі процесуальних документів через підсистему Електронний кабінет їх скріплення електронним підписом є обов'язковим.

Оскільки реєстрація на даному ресурсі без електронного підпису неможлива, тому всі документи, що надійшли до суду саме через зазначений сервіс, уважаються такими, що подані з використанням власного електронного підпису [245].

Слід зазначити, що Рада суддів України у своєму рішенні від 05 серпня 2022 року рекомендувала всім учасникам судових проваджень при подачі значного обсягу процесуального матеріалу в електронному вигляді (від 30 друкованих сторінок і більше) – дублювали та надавати інформацію до суду в паперовому вигляді [473]. За загальним правилом, в рамках цивільного судочинства, на вимогу ч. 9 ст. 83 ЦПК України, у сторони спору, незалежно від його статусу, до подання доказів до суду виникає процесуальний обов'язок забезпечити інших учасників справи копіями відповідних доказів (крім речових доказів), які будуть використані при розгляді справи, а у випадку неотримання підтвердження про виконання зазначеного процесуального тягаря учасником - суд вправі не брати до уваги такі докази. Учасник звільняється від вказаного обов'язку, зокрема у випадку, якщо докази подані в електронній формі.

Логічно постає питання щодо тлумачення змісту поняття «форма доказу», яке законодавець вкладає в значення ст. 14, ст. 43 та ст. 83 ЦПК України. Проаналізувавши вищезазначені положення в розрізі питання конструкції та форми судових доказів, Л.М. Токарчук дійшла висновку, що законодавець вкладає в них вузький зміст форми доказів: два способи подання до суду електронних та паперових доказів у електронній чи паперовій формі [386, с. 51-52]. Варто зазначити, що в своїй більшості науковці-процесуалісти в широкому розумінні значення форми доказів констатують їх тотожність із засобами доказування, які визначені у ч. 2 ст. 76 ЦПК України. Таку позицію підтримують у свої працях Т.І. Лежух [148, с.100], Т.В. Руда [358, с.11] і К.А. Рудько [360, с.114]. Паперовий доказ може бути поданий у формі оригіналу або матеріальної (паперової) копії через канцелярію суду або у формі сканованої копії (електронної копії) як електронний файл через систему ЄСІТС. Порядок подачі електронних доказів також передбачає матеріальний спосіб подання як у формі паперової копії, так і електронної копії на матеріальному носії (флеш-накопичувачі). Електронна

форма передбачає подання оригіналу електронного доказу або її електронної копії через систему ЄСІТС. До паперових копій як електронних так і паперових доказів висуваються нормативні вимоги їх засвідчення з метою надання їм юридичної та доказової сили та передбачають наступні способи залежно від уповноважених суб'єктів:

1) нотаріуси або уповноважені посадові особи органів державної влади (місцевого самоврядування), а за кордоном - консульські установи наділені компетенцією на засвідчення вірності копії згідно ст. 75 ЗУ «Про нотаріат» [308]. В нотаріальній практиці процедура накладення посвідчувального напису про вірність копії регламентована правилами ведення нотаріального діловодства [80].

2) фізичною особою, яка надає відповідні копії доказів – особа на паперовій копії ставить відмітку «Згідно з оригіналом», власноручний підпис та ПІБ, а також дату засвідчення кожного аркушу копії. Варто зазначити, що законодавством такий порядок не регламентовано і склався завдяки усталеній практиці.

3) адвокатом у справах, які він веде відповідно до п. 9 ч.1 ст. 20 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [266].

Електронні копії доказів повинні бути засвідченні накладанням кваліфікованого електронного підпису особою, яка надає відповідні копії доказів. Наразі процедура засвідчення копії електронних доказів уповноваженими суб'єктами не передбачена [371, с.50], [185, с. 175], а необхідність надання відповідних повноважень, в першу чергу, нотаріусам та розширення можливості нанесення засвідчувального напису в електронній формі та відповідних змін у нормативному регулюванні довгий час є актуальною проблемою, на які наголошують в юридичних наукових колах [183, с.621], [378, с. 216], [389, с. 44], [362, с. 145]. Спроба законодавчого врегулювання нотаріального посвідчення копій електронних доказів відбулася в 2018 році: законопроєктом №8281 від 17.04.2018 р. пропонувалося замінити в ч. 3 ст. 100 ЦПК слова «посвідчених у порядку передбаченому законом» на «посвідчених у нотаріальному порядку», однак законодавча ініціатива не була підтримана [286]. Як зазначає І.В. Казачук -

засвідчувати електронне листування пропонується у формі нотаріального протоколу, додатком до якого є друкований примірник електронного листування [114, с. 95].

В свою чергу у постанові Верховного Суду зазначено, що учасник справи на обґрунтування своїх заперечень або вимог вправі подати електронні докази у формі: оригіналу, електронної або паперової копії [242]. Загалом питання розмежування оригіналів та копій електронних доказів досі залишається дискусійним серед науковців, основною причиною чого К.Б. Дрогозюк визначає відсутність чітко визначеної позиції в законодавстві, що може призвести до зловживання процесуальними правами учасниками справи [76, с. 99].

Н. Зозуля, досліджуючи питання розмежування копій та оригіналу електронного документа, зазначає про наукові позиції, які аргументують думку, що «оригінал» і «копія» в традиційному розумінні цих слів до електронного документа не можуть застосовуватись, як і до електронних доказів в цілому [103]. А.Ю. Каламайко зазначає про неможливість використання терміну «оригінал» електронного доказу, оскільки всі електронні копії електронного доказу ідентичні з оригіналом [116, с. 62]. Варто підтримати раціональний підхід О.Ю. Гусєва, який одним із варіантів визначення оригіналу електронного доказу запропонував вважати електронне (цифрове) представлення даних, яке може бути використане для створення копії [62, с.105]. Науковець такий умовивід зробив на підставі аналізу положень закладених у визначенні «оригіналу» в тлумачному словнику, Державному стандарті у галузі електронних відображень та Сучасному міжнародному стандарті у сфері електронного документообігу (ISO 12651-1:2012), де визначено оригінал як основу для відтворення та копіювання (отримання дублікатів) [370, с.744], [78], [502]. Ю.С. Павлова констатує відсутність в класичному розумінні копій у електронних доказів, адже при перенесені з одного носія на інший не втрачається чи не змінюється його юридична сила [186, с. 107]. М.В. Селіванов зазначає, що питання наявності матеріального носія має значення для визначення оригіналу письмових доказів, адже виконує функцію захисту від внесення до них змін, в той час як для

електронних файлів виконує функцію лише [місця] зберігання інформації, а в файловій системі поняття «оригінал» взагалі позбавлене сенсу, оскільки будь-які «копії» одного і того ж електронного документа (файлу) завжди будуть абсолютно автентичні, адже містимуть різну атрибутивну інформацію незалежно від вмісту файлу [364]. Н.О. Пронь зазначає про існування позиції серед науковців, згідно якої оригіналом електронного документа є електронний примірник, який відповідає встановленим законодавством вимогам і створений раніше за часом порівняно з іншими, а всі інші примірники – його копії [320, с. 360]. Логічно допустити, що це є застарілим ототожненням із нормами наявними у Національному стандарті із діловодства та архівної справи (ДСТУ 2732:2004), в якому під оригіналом документа розуміється примірник, який першим набуває юридичної сили [79]. Проте такий підхід наразі суперечить положенням, які закріплені в законодавстві, що регулює електронний документообіг, відповідно до якого оригіналом електронного документа визначено електронний примірник з наявністю обов'язкових реквізитів, зокрема, основним атрибутом яких є накладання КЕП, чим і завершується створення електронного документа [290], [292]. Панівне ототожнення електронного доказу з електронним документом, хоча і є юридично привабливою конструкцією через сталу довготривалу практику використання останніх, передування закріплення правового статусу електронного документа до появи електронних доказів та наявність надійних засобів підтвердженням автентичності документа у вигляді КЕП, але на мою думку є хибною догмою права, адже переважна більшість оригіналів електронних доказів функціонує без накладання КЕП, що не зменшує потенційної можливість таких засобів доказування містити інформацію по суті справи, хоча і потребує більш складної та індивідуалізованої процедури виокремлення та трансформації інформації, яка матиме доказову силу.

Правові висновки, які сформовані Верховним Судом в рамках господарських справ визначають оригінал електронного доказу як «первинну інформацію в електронній (цифровій) формі, яка містить дані про обставини, що мають значення для справи, та яка є основою для відтворення і копіювання» [233].

Окремі науковці, зокрема Н.М. Грабар, зазначаються, що оригіналом електронного повідомлення слід вважати «інформацію на відповідному акаунті або пристрої, на якому вона була створена або отримана» [53, с. 141; 176]. Однак, для правильного розуміння що собою являє оригінал електронного повідомлення необхідно визначитися із принципом його функціонування. Комунікаційні застосунки, які використовують інтернет як електронний канал зв'язку (сайти, переважна більшість месенджерів, електронна пошта), як зазначає В.А. Висоцький, побудовані за принципом «клієнт-серверної архітектури», де «клієнт» є комп'ютером або іншим технічним пристроєм, який використовується для надсилання запиту на виконання певної дії чи отримання інформації, а «сервер» – більш потужний комп’ютер чи інше обладнання, яке вирішує поставлені користувачем завдання з використанням комп'ютерних кодів, а також виконує сервісні функції, зокрема надає доступ до інформації, яка на ньому зберігається [35, с. 233]. Інформація в електронному вигляді, яка розміщена в мережі інтернет розташовується на серверах власників відповідних електронних ресурсів, які забезпечують розміщення та збереження визначеного масиву інформації. Клієнт – це програмне забезпечення, яке дозволяє використовувати послуги, що забезпечуються сервером, зокрема, отримання доступу до повідомлень, які на ньому зберігаються, а алгоритм отримання таких даних в галузі інформаційних технологій прийнято називати протоколом. При передачі електронних повідомлень використовуються такі протоколи як SMTP (відправлення) та POP3 (отримання) [462, с. 30-31]. При використанні електронних комунікаційних засобів, оригінали можуть бути збережені на серверах, які належать або управляються відповідними власниками сервісів, платформ чи сайтів, а у окремих випадках на портативних носіях інформації, які належать сторонам комунікації (SMS/MMS, голосова пошта чи повідомлення в окремих месенджерах, які використовують для збереження вмісту внутрішню пам’ять технічних засобів користувачів, а не сервери), а надавачі послуг чи мобільні оператори лише зберігають відомості про факт надсилання повідомлення (автора, час та дату) та не зберігають їх вміст [458], [455]. Тому акаунт (іншими словами обліковий запис

в електронній системі), визначений Н.М. Грабар як «місце збереження або створення» електронного повідомлення виконує функцію лише клієнтського програмного забезпечення, що надає доступ до місця збереження оригіналу інформації – серверу і самостійно не виконує ролі носія інформації [53]. Пропоную вважати оригіналом електронного повідомлення – першоджерело інформаційного вмісту, яке було надіслано за допомогою електронних засобів зв'язку та включає в себе відомості (метадані) про автора, дату та час їх створення і зберігаються на серверах, які належать або контролюються надавачами (провайдерами) електронних послуг чи на портативних носіях інформації сторін комунікації та слугує джерелом для відтворення його копій [257].

У більшості випадків користувачам надається віддалений доступ до середовищ зберігання оригіналів електронних повідомлень - серверів, тому про подачу та долучення до матеріалів справи оригіналів електронних повідомлень, які передавалися за допомогою поштових сервісів, сайтів чи переважної більшості месенджерів мова не ведеться. Як правильно зазначає А.С. Штефан у витребуванні та наданні жорсткого диску сервера як оригіналу доказу - інформації з електронних ресурсів (веб-сайтів та сторінок) на етапі пред’явлення позову «немає достатніх підстав та реальної потреби» [465, с.79]. Має місце можливість подачі портативних технічних засобів (смартфонів), на яких зберігаються оригінали окремих видів електронних повідомлень (SMS/MMS). Зазначений підхід є вкрай нераціональним в цивільному процесі, адже ініціюється стороною, яка за допомогою електронних повідомлень аргументує свою правову позицію по справі та зацікавлена у збереженні оригіналу повідомлення, на відміну від кримінального процесу, коли відбувається санкціоноване вилучення технічних засобів у підозрюваного з метою дослідження та збереженням доказів та їх подальше подання до суду [151, с. 121], [124, с.57-58], [32, с.43-46]. В рамках цивільного процесу більш доцільне подання до суду електронної або паперової копії електронного повідомлення, а при необхідності в рамках судового розгляду провести безпосереднє їх дослідження шляхом огляду судом оригіналів повідомлень через технічні засоби, які захищені від несанкціонованого доступу та

потребують попередньої авторизації власником технічного пристрою та каналу електронної комунікації. Необхідно зазначити, що деякі поштові сервіси (наприклад, gmail.com) надають можливість після авторизації користувача завантажити «оригінал» повідомлення представленого у вигляді програмного коду, з повним набором метаданих та вмісту повідомлення, але для сприйняття інформації в наявному вигляді необхідні спеціальні технічні знання, а тому потребує залучення спеціаліста для їх інтерпретації в зрозумілу для сприйняття учасниками справи форму. Подання вказаної форми «оригіналу» повідомлення є фактично можливою, але процесуально неефективною для використання, оскільки, програмний код повідомлення отриманий від поштового ресурсу не захищений від зміни після його завантаження. Концепція «оригіналу електронного доказу» містить в своїй основі ідею незмінності та забезпечення цілісності першоджерела при їх подачі до суду, яка на даному етапі розвитку електронного листування технічно не реалізована.

Слід відразу визначити, що законодавець зауважив у ч. 3 ст. 100 ЦПК України, що паперова копія електронного доказу не є письмовим доказом. В деяких інструкціях державних органів, які регламентують документування управлінської інформації та положеннях законодавства, що регулює електронний документообіг містяться визначення паперових копій електронних документів, які за аналогією в повній мірі узгоджуються і з електронними повідомленнями – така копія являє собою візуальне відтворення та подання електронного повідомлення у паперовому форматі, які посвідчені у передбачений законом спосіб [290], [109]. Існує два основні способи відтворення паперових копій електронного повідомлення:

1) характерний виключно для поштових ресурсів - можливість друку повідомлень, після обрання конкретних повідомлень чи ланцюжка листування та обрання необхідної опції «друк», повідомлення будуть структуровані у форматі електронного документа з розширенням файлу «pdf» та міститимуть необхідну загальну інформацію про автора (поштову адресу, ім’я), час та дату

отримання/надсилання повідомлення, тему повідомлення, текстовий зміст та при наявності додатки із зазначенням розміру файлів.

2) скріншот (від англ. screenshot - "екранний знімок") - статичне візуальне відображення вмісту екрану в конкретний момент часу. Процедура здійснюється за допомогою програмних засобів або вбудованих опцій операційної системи, які фіксують графічний вміст екрану і зберігають його у форматі файлу статичного зображення. Це універсальний засіб фіксації змісту електронних повідомлень у форматі графічного зображення особою, що подає доказ до суду та містить інформацію із вмістом електронних повідомлень, датою, часом надсилання та автора повідомлення, а метадані графічного зображення (скріншоту) можуть містити додаткову інформацію про процедуру фіксацію змісту (час, місце, технічний пристрій і т.д.). Практика використання скріншотів як засобів фіксації електронних повідомлень в юридичній практиці збільшується з кожним роком, проте парадигма судової практики не завжди одностайна у підходах їх оцінки [453], [387], [130]. Фотофіксація за допомогою сторонніх технічних засобів зустрічається в судовій практиці набагато рідше, проте такий спосіб фіксації неможливо виключати.

Найбільш ефективно в такий спосіб подавати повідомлення із текстовим вмістом, і в окремих випадках із прикріпленими графічними зображеннями (різновид мультимедійного повідомлення). В такий спосіб можливо зафіксувати лише факт надсилання повідомлення, що містять контент у вигляді звуки, відео чи іншого динамічного мультимедійного формату (голосові та мультимедійні повідомлення), але фіксація інформаційного наповнення повідомлення потребуватиме додаткових процедур – надсилання окремих електронних файлів чи відеозаписів екрану. Окремі науковці-процесуалісти підтримують думку, що термін «паперова копія електронного доказу» не є коректним, оскільки копія виготовлена в такий спосіб не ідентична оригіналу [103]. Більше того, електронна інформація виведена на дисплей, яка є джерелом формування паперової копії не є ідентичною навіть тій, яка знаходиться на електронному (комунікаційному) ресурсі, адже є лише візуальним результатом функціонування мови розмітки

ресурсу та містить розгалуженіше дерево інформації порівняно з яким взаємодіє особа при використанні електронного ресурсу. Попри таку «розбіжність» паперової копії з оригіналом, у більшості випадків інформація, які відображається на екрані у момент фіксації є достатньою для відображення інформаційного наповнення електронних повідомлень та встановлення фактичних обставин справи.

Основною відмінністю електронної копії від паперової - збереження оригінального вмісту повідомлення у електронній (цифровій) формі.

В технологічному плані електронною копією електронного повідомлення можна вважати копію, яка створюється власне середовищем електронної комунікації, проте і в такому випадку наявні декілька варіацій копій. Чи може вважатися електронною копією повідомлення, яке пересилається під час процесу листування та має відповідну відмітку «переслане повідомлення» (електронна пошта) або іншим чином графічно чи стилістично виокремлено в масиві електронного листування (соціальні мережі / месенджери), що дає уявлення користувачу про ознайомлення лише з посиланням на першоджерело (його дублікатом)? Так, це буде варіацією електронної копії повідомлення, але її функціонування обмежене застосунком комунікації і відповідно вилучення її з масиву листування як електронної копії неможливе.

Іншим технологічним варіантом електронної копії є її архівна копія (резервна копія), яка створюється месенджерами в автоматичному режимі (якщо задані відповідні параметри) або в довільний момент користувачем – застосунок створює архів листування в месенджері, який може бути збережений окремим файлом. На базі електронних поштових агентів реалізована можливість завантаження окремих повідомлень (резервних копій) у вигляді електронних файлів у форматі, який підтримується електронною поштою, наприклад, EML або MSG. Такий вид копій може вважатися істинною електронною копією електронного повідомлення в технологічному аспекті, адже, може зберігається окремо від застосунку комунікації (оригінал електронного повідомлення функціонує виключно всередині комунікаційного застосунку) та створюється в

автоматичному режимі без можливості внесення змін користувачем, що забезпечує цілісність та автентичність повідомлень. Однак, доступ для ознайомлення із змістом архівної копії електронного повідомлення потребує авторизації користувача у застосунку, що є способом забезпечення конфіденційності спілкування. Необхідність авторизації для ознайомлення із змістом повідомлень фактично ускладнює подачу такої електронної копії до суду.

Наразі судова практика склалася таким чином, що під електронною копією прийнято вважати файл, який був створений користувачем (стороною справи) з метою фіксації змісту повідомлення як у порядку створення паперової копії (скріншот чи електронний файл створений електронною поштою у форматі pdf), але завірений у порядку, що відповідає електронним документам – за допомогою КЕП особи, яка надає відповідний доказ до суду. К.Б. Дрогозюк зауважує, що використання скріншоту в доказовій діяльності, хоча і є доволі дискусійним питанням, все ж складаються судові прецеденти, коли «суддя на власний розсуд перевіряє та оцінює скріншот сторінки у мережі «Інтернет»» [69, с. 688]. Слід зазначити, що в електронному форматі методи фіксації змісту електронних повідомлень дещо ширші. Зокрема, публічні електронні повідомлення, які розміщені на веб-сайтах, як зазначає С.А. Чванкін, можуть закріплені у форматі html-документа, на який накладено КЕП особи, що надає відповідний доказ або його представника [446, с.174], голосові та мультимедійні електронні повідомлення можуть бути зафіксовані за допомогою вбудованої функції запису екрану на смартфоні або стороннього програмного забезпечення на ПК та інших пристроях та збережені у форматі відео-файлу. В рамках цивільного судочинства спосіб фіксації у формі відеозапису огляду інформації прямо не передбачений, однак, схожий механізм застосовується при вирішенні господарських спорів та розтлумачено у Постанові Пленуму Вищого господарського суду № 12 від 17.10.2012 року, де зазначено, що засобом доказування може бути відеозапис процесу дослідження заінтересованою особою сайта, стосовно якого є відомості порушення авторських та суміжних прав [287]. Окремі науковці зазначають про ненадійність використання відеозапису як засобу фіксації огляду сайту чи іншої

інформації в електронному вигляді, адже у разі зміни чи видалення спірної інформації – огляд оригіналу електронного доказу судом покаже інше змістовне наповнення [73, с. 80]. Варто частково погодитись із таким висновком, але такий спосіб має можливість фіксації динамічної інформації та суттєво не відрізняється від виготовлення паперової копії електронного доказу, який активно використовується в судовій практиці та має схожі ризики. В окремих застосунках голосові та мультимедійні повідомлення можуть бути вилучені (збережені) з масиву листування як окремі файли (відео, аудіо, анімації, тощо) без прив'язки до метаданих повідомлення, якщо значення для вирішення справи матиме лише їх інформаційне наповнення, у протилежному випадку є необхідність, окрім, подачі електронного файлу із інформаційним наповненням додаткового зафіксувати наявність повідомлення у застосунку та разом з попереднім файлом надіслати файл, що засвідчує даний факт. Такий електронний файл можливо подати як доказ матеріальним шляхом на портативному носії інформації, так в електронний спосіб через ЄСІТС. Процедура створення такої копії-фіксації є вразливішою до змін, адже створена особою, яка в окремих випадках зацікавлена у видозмінені (фальсифікації) інформації та у спосіб, коли комунікаційний застосунок не гарантує цілісності повідомлень, як у випадку резервного копіювання. У разі відсутності заперечень іншою стороною така копія визначається судом з високим відсотком вірогідності як оригінальна, а у разі наявності заперечень потребує дослідження оригіналу повідомлення.

Спроби узагальнення та впровадження єдиної дефініції оригіналу та копії для всіх електронних доказів на основі їх спільної ознаки – електронної форми є хибним підходом, адже кожен з електронних доказів має власну функціональну природу, що обумовлюється його призначенням. Спроби напрацювання дефініцій здійснюють у переважній більшості на основі тих конкретних різновидів електронних доказів, які визначено в ст.100 ЦПК України, але закріплений законодавцем перелік не є вичерпним, що може створити у майбутньому колізію процесуальних норм та звуження кола засобів доказування. На противагу чому мною вбачається доцільним у питанні визначення оригіналу та копії електронного

доказу використання індивідуалізованого підходу з врахуванням функціональних особливостей кожного з його різновидів. Основним критерієм відмежування оригіналу та копії електронного повідомлення автор визначаю середовище його функціонування. Оригінал завжди функціонує в комунікаційному осередку та містить метадані, які надаються засобом електронного зв'язку незалежно від користувача, а копія – вилучена з масиву листування та збережена разом із оригінальними метаданими як окремий файл за допомогою електронного засобу комунікації в якому функціонує оригінал.

Варто підтримати думку, що основним реквізитом притаманним всім електронним доказам (в т.ч. і електронним повідомленням), який обумовлений його електронною формою - оптимально вважати метадані на противагу КЕП, який характерний в більшості випадків лише електронним документам. Позицію про метадані як особливі реквізити всіх електронних доказів підтримують широке коло науковців, серед яких можемо зазначити Ю.С. Павлову [182, с.7], А.Ю. Каламайко [116, с. 98], О.Ю. Гусєва [62 с.102]. Метадані – це вмонтована в тіло цифрових даних інформація про самі дані. Серед особливостей можна зазначити їх латентний (прихований) характер, адже метадані не відображаються на екрані дисплея, що унеможливлює їх фіксацію і відтворення в паперовій формі [507, с. 33]. Відповідно паперова копія електронного повідомлення та електронна «копія-фіксація дисплею», процес створення яких подібний - за допомогою сторонніх програмних засобів і відрізняються лише по своїй вихідній формі: електронній або фізичній (паперовій). Зазначені копії є способом фіксації інформаційного змісту та не можуть вважатися традиційними копіями доказу, адже частина автентичних метаданих за таких умов не будуть збережені, а такі копії не будуть повністю ідентичні оригіналу. На думку автора такий вид копій існує лише в період становлення та формування інституту електронних засобів доказування та буде витіснений з юридичної практики з розвитком інформаційних технологій, які забезпечать формування електронних копій подібних функціональною природою до резервних копій, але із можливістю ознайомлення учасників судового процесу без додаткової авторизації. А.В. Кожевнікова констатує «доки не буде

врегульоване на законодавчому рівні питання щодо порядку засвідчення копії електронного доказу, належним і допустимим буде електронний доказ у формі візуального вираження на папері» [127, с. 130].

Питання збирання електронних повідомлень з метою їх використання як джерела доказів є синонімом фіксації їх змісту, адже основною проблемою та складністю використання електронних повідомлень як доказу є забезпечення доступності та збереження оригіналу. Інколи, засоби комунікації надають імперативну можливість (без погодження з іншим(-и) суб'єктом(-ами) листування) видалити листування одному із суб'єктів не тільки на своїх пристроях або сторінках, а й в інших суб'єктів листування, при тому відновити матеріали листування неможливо, що є найскладнішим випадком на теперішній час при застосуванні даного листування як джерела доказів. Тому нерідко одна із сторін справи видаляє листування з метою знищення оригіналу доказу, адже при наявності обґрунтованого сумніву в учасників процесу щодо достовірності зазначених повідомлень та неможливості надати оригінал доказу суд може не прийняти до уваги копії доказів, які були надані. Деякі месенджери видаляють повідомлення повністю без слідів відправлення\отримання у відправника та отримувача (Telegram), деякі залишають слід відправлення\отримання (фіксується точна дата та час), але видаляють зміст е-повідомлень (Viber, Messenger), поштові агенти (поштові скриньки та соціальні мережі) та смс-сповіщення на мобільних пристроях здебільшого надають можливість видалення тільки в однієї сторони контенту повідомлень і залишають повністю зміст та відмітки часу в іншої сторони.

Задля протидії знищенню оригіналу електронного доказу, за необхідності, відбувається фіксація їх змісту за допомогою спеціальних юридичних та технічних процедур на етапі збирання доказів:

1) забезпечення доказу судом - позивач може подати клопотання до суду щодо здійснення огляду судом оригіналу електронного доказу за їх місцезнаходженням, в даному випадку електронного листування, як до подання позовної заяви так і після такого. У випадку огляду судом

електронного листування до подання позову мінімізується ризик знищення або заміни змісту електронного листування потенційним відповідачем. Суди неохоче задовольняють відповідні клопотання, посилаючись недостатню обґрунтованість огляду доказом судом та вказують на можливість самостійної фіксації доказів стороною спору – одним із прикладів відповідного судового рішення можна зазначити ухвалу Ленінського районного суду м. Харкова від 04 червня 2021 року у справі № 642/65/21 [405]. Суди неодностайні в таких підходах, а тому наявна і протилежна судова практика, в якій відповідні клопотання про огляд електронних доказів за їх місцезнаходженням були задоволені, як приклад - ухвала Дніпровського районного суду м. Києва від 25.08.2020 року у справі 755/11468/20 [402]. І.В. Андронов зазначає, що у разі наявності складнощів із збиранням певних доказів суд лише сприяє особам у їх збиранні, проте не здійснює їх забезпечення. Підставою звернення до суду з клопотанням про забезпечення електронних доказів є необхідність в оперативному закріпленні доказового матеріалу та наявність обґрунтованих побоювань у сторони про неможливість здійснення відповідних процесуальних дій у майбутньому (одним із варіантів наводиться можливе видалення інформації з мережі інтернет) [5, с.2-3].

2) фіксації електронних повідомлень із залученням незалежного суб’єкта, який немає власної юридичної зацікавленості:

- через проведення судових експертиз (експертних досліджень) щодо змісту листування, ідентифікації авторства повідомлень та встановлення інших обставин, що будуть мати значення при вирішенні справи; Важливим є зазначити про доцільність проведення позасудового експертного дослідження на замовлення майбутнього позивача на етапі збирання доказів, адже з моменту подачі позову значно збільшується вірогідність знищення оригіналу електронних повідомлень та ускладнення проведення можливих майбутніх судових експертиз. Тобто це превентивний захід, який діє на випередження та направлений на забезпечення майбутніх доказів у справі. На етапі збору доказів по справі та в контексті фіксації змісту електронних повідомлень - одним із найдоцільніших є

проведення експертних досліджень за спеціальністю 10.17 – Дослідження телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів. Серед основним питань, яке вирішуються в ході дослідження – чи мав місце факт доступу та використання телекомунікаційної системи? Чи мав місце факт передачі чи отримання інформації через телекомунікаційну мережу? А також інші питання пов'язані із передачею тексту, зображень, звуків та іншого типу інформації через електрозв'язок [84]. Варто зазначити, що в рамках досудового розслідування (кримінальний процес) збирання доказів в електронному вигляді відбувається в передбаченому нормативному порядку із залученням спеціалістів-криміналістів або співробітників кіберполіції, які здійснюють фіксацію інформації про факти кримінально-протиправної діяльності, якщо вони зафіксовані в електронному вигляді [32]. Як правильно зазначає Д.М. Цехан, при неможливості вилучення або надання до суду носіїв оригінальної електронної інформації здійснюється її копіювання, а тому особливо постає питання про збереження її цілісності. На практиці криміналістами використовуються програмні засоби копіювання носіїв цифрової інформації такі як «EnCase», «FTK», «SMART», «DD», «NED», а цілісність виготовленої копії підтверджується значеннями контрольних сум яких зафіксувати в протоколі [428, с.258-259]. Залучення спеціалістів при вилученні доказової інформації та використання відповідних техніко-програмних стандартів, які забезпечують цілісність інформації при її копіюванні дає змогу під час судового розгляду справи з високою долею ймовірності судді встановити достовірність доказу, навіть за умови знищення оригіналу.

- через звернення до адвоката, який може здійснювати самостійний збір доказів та фіксувати їх у акті відповідно до професійного права закріпленого ст. 20 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [266]. В акті огляду електронного листування адвокат має можливість зафіксувати зміст електронних повідомлень та долучити до акту фотографії (роздруковані скріншоти або збережені в електронному вигляді) або відеозаписи, які підтверджують наявність зазначеної в акті інформації на момент їх фіксації;

- через залучення свідків, які фіксують огляд електронного доказу в протоколі і в майбутньому зможуть надати свідчення під час їх виклику в ході судового засідання щодо підтвердження або спростування фактів, що зазначені у протоколі. Відповідне право закріплено ст. 90 та ст. 92 ЦПК України.

- залучення Центру компетенції адресного простору мережі інтернет який діє в структурі Консорціуму «Український центр підтримки номерів і адрес», який забезпечує адміністрування адресного простору в мережі інтернет з метою надання звітів щодо фіксації змісту веб-сторінки у визначений стороною справи час, наприклад, якщо на веб-сторінці було розміщено загальнодоступне (публічне) електронне повідомлення) або фіксації відео та аудіо матеріалів, зокрема відеозапис всіх дій користувача на екрані монітора у «віддаленому браузері», тобто незалежний суб'єкт може зафіксувати електронне листування через дистанційний доступ до комунікаційного застосунку (для приватних та публічно-приватних електронних повідомлень). Згідно затвердженого порядку замовлення звітів реалізується через особистий кабінет на електронному ресурсі https://web-fix.org/ [211]. Зокрема, такий спосіб фіксації є доволі ефективним з огляду на широку позитивну динаміку використання таких звітів в рамках цивільного судочинства як належних та допустимих доказів [408], [332],[333], [410], [346].

Т. Лежух та Ю.С. Павлова виокремлюють одним із способів фіксації електронних доказів, зокрема, який можна застосувати і до електронного листування – отримання довідки – log-файлу від провайдера [147, с. 14], [184, с. 79]. Даний спосіб фіксації полягає у витребуванні log-файлу від хостинг-провайдера у розпорядженні якого знаходиться сервер комунікаційного застосунку та на якому зберігається оригінал електронного повідомлення або ж від інтернет-провайдера чи мобільного провайдера, який забезпечує доступ до інтернету у сторони справи та фіксує вхідні та вихідні дані, однак не фіксує їх змісту. Log-файли за своєю суттю схожі на журнали-хронології подій комунікаційного застосунку. В них зафіксована інформація про всі виконані операції з комунікаційним застосунком (в тому числі і видалення користувачем

повідомлень), ір-адресу відправника і отримувача, дату та час відправлення, а також можливі помилки з доставкою повідомлень. Провайдери виступають незалежними суб'єктами у розпорядженні яких знаходяться сервери та мають можливість надати засвідчені ними файли, що можуть бути використані як докази по справі. Складність отримання відомостей від хостинг-провайдера полягає у тому, що переважна більшість серверів популярних комунікаційних застосунків знаходиться за межами України, що призводить до довготривалої бюрократичної процедури у збиток оперативності отримання запитуваної інформації, а інколи і відмови провайдерів у її надані навіть за ухвалою суду про витребування доказів. В окремих випадках низька оперативність способу може бути виправдана результатом по справі, тому можливість використання зазначеного способу необхідно враховувати при вироблені позиції у справі та зборі доказів.

К.Б. Дрогозюк зазначала про альтернативний спосіб фіксації змісту електронних доказів через отримання протоколу огляду нотаріусом електронних доказів [73, с.79]. Оскільки, порядок такого огляду законодавством України не передбачено, науковиця зазначала про можливість звернення до нотаріусів Республіки Білорусь, які виконують відповідну процесуальну дію із забезпечення письмових доказів, в тому числі інформація розміщена в мережі інтернет та зафіксована в такий спосіб розглядається згідно із законодавством країни, як письмовий доказ. Адже в рамках Угоди між країнами Співдружності Незалежних Держав «Про порядок вирішення спорів, пов'язаних зі здійсненням господарської діяльності», яку Україна підписала 20 березня 1992 року - відповідний протокол огляду інформації нотаріусом визнавався на території України без будь-якого спеціального посвідчення [310]. Однак, слід зауважити, що 12 січня 2023 року Верховна Рада України прийняла закон, яким постановила про вихід України із вищезазначеної угоди, тому вказаний спосіб нотаріальної фіксації втратив свою актуальність [270]. Необхідно підтримати позиції якими аргументується доцільність розширення повноважень нотаріусів у частині посвідчення копій електронних доказів в Україні та внесення доповнень до ЗУ «Про нотаріат» [308].

3) сторона спору самостійно здійснює збір доказів та фіксацію змісту електронного листування, яке може відбуватися у такі способи:

- використання ресурсу www.web.archive.org (Internet Archive: Wayback Machine), який виконує функцію архівації мережі Інтернет як в автоматичному режимі, так і на вимогу користувача – за допомогою опції «save page now» та зберігає автономні копії електронних ресурсів (сайтів) із зазначенням часу їх створення. Серед обмежень – ресурс може зафіксувати інформацію лише на відкритих ресурсах (публічні повідомлення), в той час, як для акаунтів в соціальних мережах доступ до яких обмежено політикою конфіденційності ресурсу – зробити копію, яка буде відображати повну інформацію ресурсу – неможливо (приватні та приватно-публічні повідомлення); Наявні і жорсткі обмеження щодо розміру файлів, які будуть зафіксовані та збережені – для відео - 12 МВ, аудіо – 15 МВ, текст – 40 МВ. Парадигма використання зазначеного способу поступово змінюється: спочатку суди відмовляли у клопотанні долучення до матеріалів справи інформації зафіксованої за допомогою Internet Archive: Wayback Machine самостійно стороною справи [351] і тільки у разі надання такої інформації судовим експертом вважали допустим доказом [361]. Пізніше суди почали визнавати такі докази допустимими, навіть за умови самостійного збору та фіксації стороною справи без залучення експертів [336], [334], [246], [249]. М.В. Жушман зазначає про ще один прогресивний інтернет-ресурс – WHOIS, який допоможе в автоматичному режимі встановити дані щодо власника домену, перевірити доступність сторінки, зафіксувати інформацію на сайті у вигляді скріншотів, які адаптовані у формат А4 та має змогу сформувати протокол автоматизованого огляду сторінки. Визначений ресурс також дозволяє зафіксувати факт та зміст листування в усіх месенджерах, вилучити та посвідчити окремі голосові та відео повідомлення. Адаптованим під використання на смартфонах з аналогічним функціоналом щодо фіксації змісту у вигляді скріншотів є програмний застосунок ShotApp, який може сформувати протокол огляду, що може бути використаний як письмовий доказ [89, с.116]. Використання зазначених електронних ресурсів вбачається

позитивним, адже вимагає мінімальних навичок інформаційної грамотності користувача, а відповідна фіксація електронної інформації здійснюється незалежним «суб'єктом», що в сукупності є ефективним засобом формування доказової бази. Аналогічна практика з використанням додаткового програмного забезпечення з метою фіксації електронних повідомлень активно зазначається і в юридичній практиці США. Так, зокрема, зазначається про доцільність використання таких засобів як Decipher Text Message, iExplorer, SMS backup +, Text to Email, MightyText, Legal Text Collector [524].

- створення резервної копії, яке може слугувати для відновлення оригіналу електронного листування, навіть за умови його імперативного видалення з месенджерів однією із сторін листування приватних та приватно-публічних повідомлень в месенджері, але важливим нюансом є створення резервної копії до видалення повідомлення. Такий спосіб фіксації є одним із самих надійних та оперативних на даний момент функціонування месенджерів як основного джерела комунікації. При створенні резервної копії - дані зберігаються як автономні файли, а повідомлення можуть бути зафіксовані як в повному обсязі, разом із збереженням медіаконтенту, так і лише текстова інформація в залежності від налаштувань, які встановлюються індивідуально користувачами. Копії можуть створюватись у вказаний інтервали автоматично (1 раз на день, тиждень, місяць чи рік), так і в довільний момент на вимогу користувача. У разі неможливості відновлення листування із резервної копії (у випадку її пошкодження), копія може виступити об'єктом експертного дослідження. Одним із різновидів фіксації повідомлень схожим за функціоналом з резервною копією реалізовано в месенджері Telegram - чат «збережене» (вбудований діалог в месенджері, який унікальний для кожного користувача) [209]. Повідомлення, які користувач пересилає в зазначений діалог будуть збережені, навіть, за умови видалення повідомлень іншим користувачем для двох сторін. А.С. Штефан зазначає, про те що норми цивільного процесуального законодавства «не вказують безпосередньо на можливість використання відомостей з таких архівних копій» [466, с.181]. Дійсно,

це може стати перешкодою для визнання їх допустимості судом при поданні в такій формі «електронних копій», але в рази доцільніше їх зберігати в особистому розпорядженні до потенційного моменту видалення повідомлень іншою стороною з метою умисного знищення доказів, а за необхідності використати як джерело відновлення оригіналу інформації до моменту дослідження судом.

Визначені способи неможливо однаково ефективно використати для фіксації кожного із видів доказів залежно від передачі (пошта, месенджер, сайт, мобільний пристрій), контенту (текст, звук, медіафайли) та рівнем конфіденційності (публічні, приватно-публічні та публічні) е-повідомлень, тому доцільно їх обирати індивідуально, спираючись на процесуальні особливості розгляду конкретної справи.

3.3. Дослідження та оцінка електронних повідомлень як доказів

У світлі стрімкого технологічного прогресу та наростаючої цифрової взаємодії, вміст електронних доказів стає ключовим джерелом інформації для встановлення фактичних обставин при розгляді справ та прийняття обґрунтованих судових рішень. З кожним новим кроком у цифровому просторі важливість ретельного дослідження електронних доказів набуває значного впливу на судову практику. Сучасне суспільство вступає в еру, коли велика частина взаємодії, комунікації та фіксація подій відбувається через електронні канали зв'язку, тому за останній час практика використання електронних доказів стала невід'ємною складовою судового процесу. З ростом кількості справ, в яких основні докази інкорпоровані у електронний формат, виникає необхідність у стандартизованому підході до оцінювання електронних повідомлень як різновиду електронних доказів. При встановленні обставин справи за допомогою електронних повідомлень як джерела доказів суди стикаються з новими процесуальними викликами, адже процес дослідження вимагає не лише глибокого розуміння правових аспектів, пов'язаних із аналізом електронної інформації, а й високого рівня технічної компетентності для об'єктивного виокремлення достовірної

інформації та сприйняття обставин справи суддею. Недопустимість відмови судами у дослідженні наданої стороною справи доказової інформації, яка потенційно може впливати на судове рішення та відповідно відсутність належної правової оцінки виключно через її електронну форму неодноразово констатувалося як на міжнародному рівні, так і віддзеркалювалося в підходах національних судів України. Важливо розуміти, що дослідження та справедлива оцінка електронних повідомлень як доказів є визначальним фактором у забезпеченні справедливого, ефективного та сучасного судочинства, яке відповідає викликам сучасного цифрового світу.

В підрозділі 2.1 даної дисертаційної роботи автором було визначено, що дослідження та оцінка судових доказів є складовими елементами процесу доказування. Встановлення їх характерних особливостей щодо електронного повідомлення як джерела доказів в цивільному процесі, перш за все, потребує визначення категоріального апарату та основних процесуально-визначених правил, на яких базується процес дослідження та оцінки судових доказів. Т. Кучер процес дослідження доказів визначає як «комплекс дій суду та осіб, які беруть участь у справі із ознайомлення, вивчення та перевірки засобів доказування задля пізнання їх змісту та форми, достовірності та достатності відносно підтвердження або спростування вимог чи заперечень осіб, які беруть участь у справі, або набуття іншого значення для вирішення справи» [143, с. 37]. М. Й. Штефан наводить визначення дослідження доказів в якому звужує коло суб'єктів дослідження лише до суду та визначає як «безпосереднє сприйняття і вивчення складом суду в судовому засіданні інформації про фактичні обставини, представленої сторонами й іншими особами, які беруть участь у справі, за допомогою передбачених у законі засобів доказування…, а процес дослідження полягає у поєднанні емпіричної і логічної діяльності суду, спрямованої на пізнання фактичних даних, їх змісту і достовірності, процесу їх формування, збереження і забезпечення» [471, с.281]. В свою чергу вчений оцінку доказів визначає як «розумову діяльність суб'єктів доказування, що ґрунтується на законах логіки і процесуального права», яка формується з початкових етапів

доказування і в повному обсязі визначається судом в нарадчій кімнаті та впроваджується в мотивувальну частину судового рішення [471, с.282-283]. Науковці С.С. Бичкова та Р.Є. Еннан погоджуються у позиціях, в яких розмежування дослідження та оцінки судових доказів здійснюється за специфікою діяльності суду та учасників цивільного процесу та визначають дослідження доказів як «процесуальну діяльність … щодо безпосереднього сприйняття і вивчення в судових засіданнях фактичних даних, якими сторони обґрунтовують свої вимоги чи заперечення», а оцінку доказів характеризують як «розумову діяльність …, що ґрунтується на законах логіки та правових нормах і спрямовані на формування у суб'єктів доказування власної думки щодо достовірності обставин …» [430, с. 221], [435, с.141]. Є.І. Фурса підтримує вищезазначене поняття дослідження доказів [434, с. 393], проте разом з С.В. Васильєвим критикують твердження, що оцінка доказів є виключно розумовою діяльність та констатують, що розумова діяльність поєднується і з процесуальною також. Однак, Є.І. Фурса суб'єктом такої діяльності вказує лише суд [434, с.409], а С.В. Васильєв до них включає ще і осіб, які беруть участь у справі [28, с.167]. Тлумачення, які є максимально наближеними до нормативних положень, що характеризують оцінку доказів та закріплені в ч. 2 ст. 89 ЦПК України, в своїх працях зазначають В.О. Єрмолаєва та С.І. Царенко - «оцінкою доказів є визначення належності, допустимості, достовірності кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності» [437, с.128], [438, с.114].

Попри наявну полеміку серед науковців у категоріальному апараті, більшість з них погоджуються, що дослідження та оцінка судових доказів логічно та процесуально тісно взаємопов'язані як складові єдиного процесу судового пізнання на основі якого і формується уявлення про фактичні обставини справи та їх правову кваліфікацію. Попередня оцінка доказів відбувається вже під час дослідження доказів у вигляді сприйняття, вивчення (аналізу) доказового матеріалу та формуванні уявлень і оціночних міркувань, на підставі яких учасники справи заявляють клопотання, висловлюють свої доводи та заперечення

на противагу іншим учасникам процесу, що є відображенням засади змагальності судового процесу та затвердженні процесуальних рішень у вигляді ухвал про прийняття чи відмову у прийнятті доказів судом. Остаточна оцінка, яка має юридичну силу та правові наслідки здійснюється виключно судом у нарадчій кімнаті та відображається як вольовий акт в мотивувальній частині судового рішення.

Цивільним процесуальним законодавством встановлено правила оцінки доказів судом. Так, зокрема, в ст. 89 ЦПК України закріплюють наступні правила оцінки доказів:

- Суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням. Внутрішнє переконання судді науковці-процесуалісти розглядають як «внутрішнє психологічне ставлення судді до обставин справи» і на підставі чого у суду формується уявлення про правильне вирішення спору [430, с. 222], «стан свідомості судді, що відображає результат розумової суб'єктивної діяльності судді в процесі судочинства щодо оцінки доказів з метою достовірного встановлення фактичних обставин … результат якої втілюється в судовому рішенні» [77, с. 253]. Слід зауважити, що ЦПК України також визначає, що формування суддівського внутрішнього переконання повинно ґрунтуватися на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Даний процес науковці визначили як критерій формування переконання, що відповідає «процесу пізнання інформації, представлених чи отриманих суддею доказів (інформації)» [364, с.56]. Як справедливо зазначається в юридичній літературі, окрім дослідження наявних доказів, суддівське переконання формується і під впливом різних інших чинників: життєвого досвіду, громадської думки, виховання [430, с. 222], які фактично інша категорія вчених узагальнює як «індивідуальні знання набуті суддею до акту оцінки доказів», а також емоційного стану судді під час дослідження доказів, усвідомлення суддею своєї незалежності [452, с.118-119]. Д.Д. Луспеник зазначає, що ознаки неупередженого та справедливого судді можуть бути присутні лише тоді, коли «суддя не ангажований економічними та політичними інтересами … груп

населення чи державною владою», яке досягається на стадії наділення судді повноваженнями за допомогою нормативно-закріплених кваліфікаційних вимог у вигляді заборон на зайняття підприємницькою та політичною діяльністю [156, с.394]. Кодекс суддівської етики містить широкий спектр вимог щодо поведінки судді як під час виконання службових функцій, так і поза ними. Зокрема, суддя повинен уникати незаконного впливу на його діяльність та не використовувати службове становище у власних інтересах (ст. 2), забезпечувати справедливий розгляд справи, виходячи виключно з власної оцінки доказів та розуміння закону, не зважаючи на зовнішній вплив чи критику (ст. 6), уникати поза процесуальних відносин з учасниками справи (ст. 14), враховувати, що соціальні взаємовідносини не повинні впливати на ухвалення судових рішень (ст. 19), а у разі чинників, які унеможливлюють об'єктивний розгляд справи суддя повинен заявити самовідвід (ст. 15) [126]. Суддя, як незалежний та об'єктивний арбітр судового процесу, зобов'язаний приймати рішення на підставі власного професійно-життєвого досвіду, знань процесуального і матеріального права та об'єктивного аналізу доказів, які трансформувати у юридичні факти справи. Внутрішнє переконання судді відображає його аналіз сукупності доказів та власну оцінку їхньої переконливості (вагомості), яке повинно базуватися на об'єктивних критеріях оцінки доказів, а не на особистих уподобаннях. Одним із складних моментів використання електронних доказів після їх нормативного закріплення виступав недостатній рівень цифрової грамотності окремих учасників судового процесу, що провокувало ряд процесуальних проблем та може становити виклик для ефективного використання електронних доказів у судочинстві. Деякі судді можуть мати обмежені знання або досвід у використанні сучасних цифрових технологій та електронних засобів комунікації, що може ускладнювати їхню здатність адекватно та об’єктивно оцінювати електронні докази на предмет допустимості та достовірності, через недостатнє розуміння їх технічних аспектів, пов'язаних із метаданими чи методами захисту електронних даних. Відповідно судді можуть мати труднощі у вирішенні спірних питань, пов'язаних з використанням електронних повідомлень, без відповідних знань та навичок у

цифровій сфері, а тому потребуватиме залучення експертів та спеціалістів, що певним чином здорожуватиме судову процедуру та знижувати ефективність використання електронних доказів порівняно з іншими засобами доказування. Процесуальною гарантією об'єктивної оцінки доказів для учасників справи є передбачена можливість згідно ст. 36 ЦПК України для відводу (самовідводу) судді, у разі наявних сумнівів у об'єктивності та неупередженості судді в конкретній справі, а також право на апеляційне та/або касаційне оскарження судового рішення, в порядку якого проводиться контрольна оцінка доказів. Як зазначається вченими «розбіжність точки зору судді, який діяв добросовісно на основі внутрішнього переконання, з точки зору вищестоящого суду, уповноваженого на перегляд рішення цього судді … не тільки не дає підстав для притягнення судді до відповідальності, а навпаки є протизаконним та порушує принцип незалежності судді» [157, с.304]. Саме тому в ч. 2. ст. 106 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» закріплено притягнення судді до відповідальності лише на підставі «умисного порушення норм права чи неналежного ставлення до службових обов'язків» [316]. С.В. Подкопаєв зазначає, що таким чином законодавець прагне забезпечити внутрішню свободу суддів при прийнятті рішень по справі, здійснивши розмежування між судовою помилкою (не тягне за собою відповідальність) та проступками (дисциплінарна відповідальність) [202, с.68].

- Жодні докази не мають для суду заздалегідь встановленої сили. Фактично зазначене законодавче положення відображає один із фундаментальних принципів правосуддя, відомий як принцип свободи оцінки доказів та полягає в тому, що кожен доказ повинен бути ретельно проаналізований і оцінений суддею з урахуванням контексту справи та його відповідності вимогам, які закріплені щодо доказів. «Кожен доказ повинен бути оцінений за його властивостями, за значущістю фактичних даних, при цьому жоден доказ не може мати перевагу над іншими до того, як суд оцінить всі докази», зазначає С.С. Бичкова [430, с. 222]. Визначене правило підкреслює важливість об'єктивного підходу до оцінки доказів

та недопущення будь-яких упереджень, які можуть вплинути на прийняття судового рішення.

Суд оцінює належність (ст. 77 ЦПК), допустимість (ст. 78 ЦПК), достовірність (ст. 79 ЦПК) кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності (ст. 80 ЦПК) - визначені властивості доказів є основоположними критеріями їх оцінки. Як логічно зазначає В. Левківська: «Критеріями оцінки є стандарти, правила й процедури, за якими відбувається вирішення питання щодо можливості застосовувати той чи інший юридичний факт у якості доказу в цивільному судочинстві» [146, с.343].

Належними доказами визнаються ті, що стосуються предмета доказування, а сторонам справи надається можливість обґрунтувати належність доказів для підтвердження своїх позицій по справі. Даний критерій запроваджено з метою процесуальної економії та недопущення відволікання та розпорошування уваги суду при дослідженні доказів, які не мають стосунку до предмета доказування, а тому суд має право не брати до розгляду докази що визнані неналежними. В більшості випадків електронне повідомлення не існує як відокремлена інформаційна одиниця, а інтегроване в загальний масив листування, в якому наявна стороння інформація. Тому при виокремлені конкретних повідомлень стороною справи з масиву листування необхідно керуватися принципом релевантності електронного повідомлення - повинно містити інформацію, яка стосується питань, що розглядаються судом.

Достовірні докази відображають дійсні обставини цивільної справи, тобто повинні бути правдивим відображенням дійсності, а оцінка визначеного критерію є перевіркою доброякісності джерел їх отримання. Так, згідно ч. 4 ст. 100 ЦПК України, якщо до суду подано копію електронного доказу, а сторона ставить під сумнів відповідність поданої копії – суд вправі витребувати оригінал такого доказу, а у разі ненадання оригіналу суд не бере до уваги наданий доказ. В такий спосіб відбувається перевірка доказу на предмет його фальсифікації (підробки) шляхом дослідження оригіналу. Альтернативою оцінки достовірності доказу на предмет фальсифікації – є постановлення ухвали щодо призначення судової

експертизи, вид якої залежить від характеру та змісту інформації, що ставить під сумнів учасниками процесу.

Допустимими доказами визнаються ті, які отримання без порушення порядку встановленого законодавством. Так, під доказами у справі розуміються отримані в передбаченому законом порядку відомості про факти, на основі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін та інших обставин, що мають значення для правильного розгляду і вирішення справи. Як джерела цих відомостей можуть виступати показання свідків, висновки експертів, письмові, речові та електронні докази. Фактично законодавцем в ч. 2 ст. 76 ЦПК наведено вичерпний перелік засобів доказування і електронні докази в 2017 році стали новелою в судовій доказовій діяльності, серед електронних доказів законодавець визначив і текстові, голосові та мультимедійні повідомлення (електронні повідомлення) в ст. 100 ЦПК України. Відповідно в ст. 100 та ст. 101 ЦПК України регламентовано процесуальний порядок використання такого виду засобів доказування. Окремим складним аспектом використання приватного електронного листування як допустимого доказу є наявне законодавче обмеження його використання як доказу, адже дослідження та оцінка такого засобу доказування судом допускається виключно за згодою сторін комунікації (ст. 236 ЦПК України).

Достатність як критерій оцінки доказів означає, що докази у своїй сукупності дають змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які входять до предмета доказування. Фактично критерій достатності досягається при наявному за своїм внутрішнім переконанням висновку суду про можливість на підставі аналізу досліджених фактичних даних вирішити судову справу. Взаємний зв'язок доказів як критерій оцінки не визначено окремою статтею ЦПК України, однак він логічно інтегрований в зміст критерію достатності: тоді як окремий доказ не може дати достатніх підстав встановлення всіх фактичних обставин для вирішення справи, в сукупності з іншими докази, які опосередковано поєднані між собою - забезпечують достатність доказу. Як приклад: копія електронного повідомлення, достовірність якої ставить під сумнів

не відповідає критерію достатності, однак у взаємозв’язку із висновком експерта, що підтверджує автентичність даних, що міститься у повідомлені - може з більшою долею вірогідності вважатися достатнім доказом. Взаємний зв'язок доказів у їх сукупності визначається важливістю взаємодії між ними для повного розуміння обставин справи. Кожен доказ в контексті інших доповнює та підтримує висновки, зроблені на їх основі. Взаємодія доказів може забезпечувати цілісне уявлення про події та факти, які розглядаються у справі. Врахування цього взаємного зв'язку дозволяє суду оцінити докази об'єктивно та ухвалити обґрунтоване рішення на підставі повного обсягу інформації.

В.О. Кучер процес доказування ототожнює із пізнанням істини, процесуальним засобом якого є докази. Пізнання в свою чергу визначається як «відображення у свідомості людини навколишньої об’єктивної дійсності», а істинним знанням є таке, що правильно відображає цю дійсність [436, с.172-173]. З моєї позиції процес судового пізнання в повній мірі реалізується лише на стадії дослідження та оцінки доказів. Разом з тим варто погодитися із В.О. Кучером, що суд не лише пізнає дійсність (які мною ототожнюються із процесом дослідження (пізнання) доказів як підтвердження або спростування фактичних обставин), «а і у закріпленому законом порядку встановлює факти, з якими закон пов’язує виникнення, зміну, припинення правовідносин» – тобто здійснює оцінку доказів [436, с.173]. На підставі проведеного аналізу можу зробити висновок, що дослідження доказів являє собою процес судового пізнання у порядку регламентованому процесуальним законодавством з метою отримання фактичних даних (встановлення фактичних обставин) із засобів доказування, яке завершується разом з їх правовою оцінкою на основі критеріїв належності, достовірності, допустимості та достатності. Процес дослідження та оцінки електронних повідомлень як різновиду електронних доказів в цивільному процесі становить основний науковий інтерес в розрізі дисертаційного дослідження, а відтак мною зосереджується увага на характерних процесуальних особливостях та складних питаннях використання визначеного джерела доказів, відмінних від інших засобів доказування.

Процесуальний порядок дослідження доказів регламентовано Параграфом 3 Глави 6 ЦПК України. Згідно ст. 229 ЦПК України на суд покладено обов'язок безпосереднього дослідження доказів у справі, а саме ознайомитися з електронними доказами шляхом їх огляду в ході судового засідання, а також такі докази можуть бути надані учасникам справи за їх клопотанням. Виключно докази, які були предметом дослідження суду можуть бути покладені в основу ухваленого рішення. Ст. 237 ЦПК України деталізовано процедуру дослідження речових та електронних доказів та зазначено, що під час огляду електронних доказів учасники справи можуть звернути увагу суду на певні обставини пов'язані з оглядом доказів із подальшим внесенням зазначених заяв до протоколу судового засідання. Якщо було складено протокол огляду судом електронних повідомлень в рамках забезпечення доказів, такі протоколи можуть бути за клопотанням учасників оголошенні в судовому засіданні, а самі учасники можуть дати пояснення з приводу їх змісту. Дослідження текстових електронних повідомлень як різновиду електронних письмових документів згідно ч. 4 ст. 237 ЦПК України проводиться в порядку передбаченому для письмових доказів (ст. 235 ЦПК України) та передбачає оголошення їх в судовому засіданні за клопотанням учасників справи. Загалом процес дослідження доказів відбувається в ході судового засідання через безпосереднє сприйняття інформації суб'єктами пізнання, однак, зважаючи на особливості функціонування інформації в електронному вигляді та відповідно однією з характерних ознак електронних доказів, на якій наголошує коло науковців – необхідність використання технічних засобів для її сприйняття людиною, а відповідно і під час дослідження в судовому порядку [470, с.67; 450, с.135-136; 428, с.256; 119, с.128; 172, с.77]. Тому дослідження оригіналів чи електронних копій електронного повідомлення потребує відповідної технічної можливості. С.О. Кравцов зазначає про технічну неготовність деяких судів до безпосереднього дослідження електронних доказів в оригінальній формі за допомогою технічних засобів [138, с.221]. Про неврегульованість процесуальних питань пов'язаних із технічним забезпеченням огляду електронних доказів зазначається також іншими науковцями, якими

пропонується учасникам справи у випадку технічної неготовності суду до огляду доказів забезпечити доступ до мережі інтернет самостійно [93, с.107]. О.Ю. Гусєв зауважує, що неврегульованість процесуальних питань разом з технічною неготовністю судів до запровадження електронних доказів не повинні покладатися на учасників справи так як є «надмірним та необґрунтованим тягарем у доказуванні» [64, с.120]. Голосові та мультимедійні повідомлення повинні бути досліджені в порядку огляду аудіо та/або відеозаписів, процедура якого визначена ст. 238 ЦПК України та передбачає можливість відтворення аудіо та/або відеозаписів повністю або в певній частині під час судового засідання або в іншому приміщенні спеціально обладнаному для визначеної процесуальної дії із занесення до протоколу судового засідання часу демонстрації та особливостей досліджуваних матеріалів, після чого суд заслуховує пояснення учасників справи. Дослідження приватних електронних повідомлень (між 2 особами) – має певні процесуальні особливості. Так, згідно ст. 236 ЦПК України зміст приватних повідомлень може бути досліджений у відкритому судовому засіданні або оголошений за клопотанням учасника справи лише за згодою осіб, визначених ЦК України. Адже на міжнародному рівні згідно ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.) та ст. 8 Європейської конвенції з прав людини (1950 р.), норми яких імплементовані на національному рівні в ст. 31 Конституції України - особі гарантовано таємницю листування [86; 167; 133]. Дана норма деталізована в ст. 306 ЦК України та визначено, що суб'єктами надання згоди використання особистої кореспонденції виступають особа, яка направила відповідний лист та адресат, а у випадку їх смерті - їхніх дітей, вдови (вдівця), а якщо їх немає, - батьків, братів та сестер (ст. 303 ЦК України). Особиста кореспонденція може бути долучена до матеріалів справи тільки, якщо містить докази, які мають значення для вирішення справи та не підлягають розголошенню [433]. Однак, таке обмеження повинно стосуватися саме приватного листування, а не ділової чи іншої кореспонденції. Р.В. Пожоджук зазначає, що « право на недоторканність приватного життя є одним із основоположних прав людини та може бути порушено виключно у чітко

визначених законом випадках і за наявності конкретних умов» [203, с. 98]. Рішенням Конституційного Суду України визначено позицію, що особистим життям фізичної особи є її поведінка у сфері особистісних, сімейних, побутових, інтимних, товариських, професійних, ділових та інших стосунків поза межами суспільної діяльності [342]. С.А. Чванкін погоджується із визначеною характеристикою і зазначає, що «поняття «приватне життя» в принципі не виключає відносини професійного або ділового характеру» та констатує, що наявність закріпленого права на повагу до приватного життя особи ускладнює процес використання у судовому процесі доказів, які таку інформацію містять [444]. Цікавою вбачається позиція М.А. Островської, яка зауважує, що зазначене обмеження повинно стосуватися саме приватної комунікації фізичної особи як гарантії її особистих немайнових прав, а не ділового обміну листами, як наприклад, законного способу укладення договору, що спричиняло б неможливість доведення оферти та акцепту в судовому порядку [181, с.109]. Також через системний аналіз нормативних гарантій таємниці кореспонденції М.А. Островська дійшла висновку, що згода сторін комунікації не потрібна для подачі клопотання про приєднання цих доказів до матеріалів справи, адже відповідні обмеження стосуються тільки оголошення та дослідження судом приватної кореспонденції. За правильної тактики необхідного ефекту можна досягнути і поверхнево прокоментував зміст листування через оголошення клопотання [181, с. 110-111]. Виходячи з аналізу матеріалів судової практики, можна констатувати, що суди в цілому не дотримуються принципу приватності комунікації і відповідних процесуальних обмежень при використанні приватних електронних повідомлень та приймають їх як належний та допустимий докази без згоди авторів, вірогідно дотримуючись принципу диспозитивності судочинства та презюмують конклюдентну (мовчазну) згоду сторін на використання такого джерела доказів [340; 345].

Як мною було зазначено, учасники справи мають право подати до суду на підтвердження своїх вимог і заперечень електронні докази в оригіналі або їх копії, які засвідчені в порядку, передбаченому законом. У випадку якщо учасник подає

копію електронного доказу на нього покладається обов’язок зазначити про наявність в нього чи інших учасників справи оригіналу доказу. Відповідно об'єктом судового пізнання може бути оригінал електронного повідомлення або його паперова чи електронна копія.

Паперові копії електронних повідомлень (зустрічається розмовний термін «роздруківка» навіть в процесуальних документах) є одним із найпоширеніших способів подання до суду електронного листування. Такий вид комунікації використовувався ще до запровадження категорії «електронні докази» в національному цивільному процесуальному праві та відповідний формат був спробою підлаштовувати під вимоги найбільш споріднених за ознакою (подання у паперовій формі) та процесуально закріплених засобів доказування (на виконання вимоги допустимості) - письмових доказів. Пізніше для ліквідації відповідного асоціативного ряду, законодавець разом із запровадженням процесуальної категорії «електронний доказ» передбачив положення у ст. 100 ЦПК, що паперова копія електронного доказу не вважається паперовим доказом. Однак, судові прецеденти долучення до матеріалів справи роздруківок електронного листування як належних та допустимих доказів є доволі різнобічними. Особливо виокремлюється питання подання скріншоту як доказу, адже часто в судовій практиці трапляються випадки використання скріншоту як функції за допомогою якої формуються паперові та електронні копії текстових або мультимедійних повідомлень, вмістом яких є статичні медіафайлами. Окремі науковці, такі як К.Б. Дрогозюк [72, с. 74], М.В. Жушман [89, с.117], Я.Л. Коломієць [129, с. 176] дотримуються позиції, що скріншот виступає як самостійний різновид електронних доказів. Л. Тарасенко зазначає, що скріншот є засобом доказування невизначеної правової природи, а його компоненти підлягають самостійному дослідженню та оцінці судом (повідомлення, документи, фото тощо) [377, с.138]. В окремих позиціях висвітлюється думка, що скріншот є «формою фіксації електронного доказу» [454]. В даній роботі скріншот розглядається через призму предмета дисертаційного дослідження як елемент фіксації змісту електронних повідомлень. З метою покращення динаміки використання скріншотів

науковцями пропонується зазначати в них інформацію про дату і час знімка, адресу та назву електронного ресурсу, на якому було виконано скріншот, переклад інформації, яка зазначена іноземною мовою на українську, ПІБ та підпис особи (рукописний або КЕП), яка виконала скріншот [72, с.74], [321, с.119]. Такі правові рекомендації випливають із положень, які були закріплені в Постанові Верховного Суду у справі № 923/1379/20 від 13 жовтня 2021 року та в разі наявності вищезазначених «реквізитів» така роздруківка підлягає оцінці судом нарівні з іншими доказами [221]. Поширеною є судова практика прийняття в якості доказів скріншотів листування саме в месенджерах для підтвердження фактів (обставин), що входять до предмету доказування. Так, належними доказами обміну повідомленнями між учасниками справи визнавалися скріншоти з месенджеру Viber та через Skype [236; 227], а в окремих випадках суди приймають в якості доказів скріншоти обміну повідомленнями із месенджера Viber, де розміщено фото особи - учасника справи [239]. Здійснюючи аналіз наявної судової практики можна віднайти і діаметрально протилежні по суті позиції Верховного Суду, які закріплюють положення про невідповідність роздруківок електронного листування вимогам до електронного документа і через відсутність електронного підпису – неможливість ідентифікації відправника електронних повідомлень, адже зміст цих повідомлень не захищений від внесення змін і тому не може вважатися доказом в розумінні ст. 5 ЗУ «Про електронні документи та електронний документообіг» [215], [235], [226]. В електронному документі інформація зафіксована у вигляді електронних даних та повинна містити обов’язкові реквізити, а саме електронний підпис, який є ідентифікатором автора цього документу. Варто підтримати думку В.С. Петренка про те, що законодавство України чітко регламентує використання електронного листування за допомогою електронного підпису, проте такий обмін повідомленнями характерний для державних органів (державних виконавців, податкових органів, судів) і тому суди визнають електронне листування з використанням електронного підпису таким доказом, що відповідає вимогам достатності, допустимості, достовірності та належності [195, с.49]. У сучасних реаліях під час

повсякденного електронного листування між фізичними особами через свою непопулярність застосування електронного підпису стає рудиментом та винятком з правил, що викликає складнощі у використанні такого доказу у суді. К.Б. Дрогозюк зазначає, що наявність прогалини у праві пов'язаною із засвідченням копій електронного листування призводить до можливості неправильного розуміння норми суддями і як наслідок електронні повідомлення «неправомірно не приєднуються, і, навпаки, … приєднуються всупереч закону» до матеріалів справи [72, с. 71]. С.А. Чванкін дотримується позиції, що до електронних повідомлень не висуваються аналогічних вимог як до електронних документів, а юридична сила електронного повідомлення не залежить від скріплення його оригіналу КЕП [447, с.51]. Пізніше динаміка використання копій електронних повідомлень почала змінюватися і наразі суди почали констатувати, що тільки у разі наявності обґрунтованих сумнівів в учасника справи або суду щодо відповідності копії до оригіналу електронного доказу, чи достовірності отриманих даних чи сумнівів у добровільності їх визнання стороною судового розгляду і неможливості подання та дослідження оригіналу електронного доказу, суд може не взяти до уваги такий доказ, тому подання копії електронного доказу не робить такий доказ автоматично недопустимим. Такі правові наслідки матиме лише неподання оригіналу на вимогу суду [242], [231], [241]. Д.О. Московчук пропонує обмежити актуальні позиції судової практики, за якої направлене електронною поштою повідомлення та не скріплене КЕП відправника «може розглядатися як достовірний доказ лише в разі, якщо відправник не заперечує факту відправлення» [170, с.12]. Не можу погодитись с таким твердженням, оскільки не визначаю КЕП як обов'язковий реквізит електронних повідомлень, адже припускаю, що запровадження такої презумпції в свою чергу негативно відобразиться на динаміці використання такого джерела доказів та суттєво порушить баланс змагальності цивільного процесу.

Дослідження електронних копій в більшій мірі залежить від типу інформації, яку зафіксовано та способу фіксації, який використав учасник справи. Так, до скріншотів, які були надані в електронному вигляді висуваються

аналогічні вимоги як до їх паперових копій та досліджуються в порядку визначеному для паперових доказів згідно ч. 4 ст. 237 ЦПК України, а на суд покладено обов'язок роздрукувати надані докази в електронній формі. Аналогічна процедура застосовується і до інших «копій-фіксацій», наприклад, сформованих комунікаційними застосунками у форматі pdf-документа, який може бути інтерпретований в паперову форму. Водночас з тим Я.Л. Коломієць зазначає про необхідність дослідження скріншотів безпосередньо в оригінальному вигляді, адже в електронній формі скріншоти містять унікальні метадані, що можуть мати значення при їх дослідженні судом (розширення, час створення, роздільна здатність та ін.) [129, с.173-175]. Варто погодитися із Д.О. Московчуком, який адаптує вказаний підхід та зазначає про можливість разом із паперовою копією подавати і роздруковану інформацію про метадані, які містить оригінал електронного доказу, що сприятиме «більш повному відображенню фактичних даних» та «зручності сприйняття їх судом» [170, с. 11]. Окремі електронні файли, які не можуть бути інтерпретовані в матеріальну форму, наприклад html-документи, потребують використання технічних пристроїв для їх дослідження. Електронні повідомлення, які вилучені з масиву листування і містять динамічну інформацію (голосові та мультимедійні повідомлення) – їх дослідження проводиться в порядку передбаченому для аудіо- та відеозаписів згідно ст. 238 ЦПК України. Дослідження відеозапису огляду (запис екрану) електронного листування прямо цивільним процесуальним законодавством не передбачено, що може стати перешкодою у визначені критерію допустимості такого доказу, однак, допускається його використання в рамках розгляду господарських справ [287]. Відповідний процесуальний порядок дослідження в рамках цивільного судочинства А.С. Штефан пропонує внормувати постановою Пленуму Верховного Суду [465, с.84], що сприятиме побудові єдиної судової практики в їх оцінці.

Дослідження електронних повідомлень, оригінали яких зберігаються на технічних пристроях, що знаходяться в розпорядженні сторін справи, тобто SMS/MMS, голосові повідомлення, що використовують внутрішню пам'ять

технічних пристроїв учасників справи для збереження вмісту повідомлень здійснюється безпосередньо в ході судового засідання. Ст. 101 ЦПК України передбачено, що копії та оригінали електронних доказів зберігаються в матеріалах справи. Повернення матеріальних носіїв, на яких збережено оригінал доказу (електронного повідомлення) здійснюється в порядку визначеному ч. 2 ст. 101 ЦПК України - за клопотанням учасника справи, який надав вказаний технічний носій після їх дослідження у разі відсутності шкоди для розгляду справи чи після набрання законної сили рішення суду, а в матеріалах справи залишається засвідчена суддею копія електронного повідомлення або витяг з нього. Подання оригіналів електронних повідомлень як і будь-якої інформації в електронному вигляді до суду, яка зберігається на серверах надавачів комунікаційних послуг є неможливим або процесуально неефективним, адже в переважній більшості сервери розташовані за межами України, що призводить до складної бюрократичної процедури, тому дослідження таких джерел доказів відбувається через технічні засоби шляхом огляду місця їх знаходження, в порядку передбаченому ст. 85 ЦПК України. В постанові Верховного Суду від 30 жовтня 2019 р. зазначається, що веб-сторінки фізично не можуть надаватися суду, однак, вони можуть містити відомості про обставини, які мають значення для справи, тому суд може провести їх огляд і дослідження у місці їх знаходження (на відповідному Інтернет-ресурсі за вказаним стороною справи посиланням) з фіксацією таких процесуальних дій в протоколі [244]. У визначеній правовій позиції Верховний Суд відобразив підхід не лише до веб-сторінок, а і до інших видів електронних доказів. За аналогією відповідна процесуальна дія полягає в огляді судом загальнодоступних (доступних невизначеному колу осіб) оригіналів електронних повідомлень в комунікаційному застосунку, який використовує для його функціонування підключення до мережі інтернет (сайт, месенджер, е-пошта) або портативний носій інформації (технічний пристрій), який використовується для збереження повідомлень (SMS/MMS), якщо сторона його не долучала до матеріалів справи та здійснення фіксації відповідних дій в протоколі огляду. У порядку визначеному ст. 85 ЦПК України - за необхідності чи за клопотанням

учасників справи під час огляду можуть бути залучені перекладачі, спеціалісти (експерти), свідки, а також здійснено аудіо- чи відео-фіксацію технічними засобами, а у разі потреби спеціальних знань для фіксації змісту повідомлень можуть бути залучені спеціалісти. Учасники справи повинні бути попереджені про час, місце і дату проведення огляду, однак їх відсутність не перешкоджає здійсненню процесуальної дії. Однак, зазначений підхід неможливо використати при необхідності огляду приватних та приватно-публічних електронних повідомлень, доступ до яких обмежено параметрами конфіденційності комунікаційного застосунку, адже без необхідної авторизації зміст інформації буде недоступним. А.С. Штефан зазначає про можливість виклику до суду як свідка чи спеціаліста адміністратора веб-ресурсу, який має повний доступ до інформації, яка на ньому розміщена з метою його дослідження, якщо такий доступ обмежений іншим користувачам [465, с.79]. Можливо погодитись з таким порядком, тільки якщо веб-ресурс належить українському сегменту доменних імен «.ua», адміністратором якого виступає ОП «Український мережевий інформаційний центр» відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.07.2003 року №447-р «Про адміністрування домену «.UA» [267]. В іншому випадку, якщо веб-ресурс знаходиться в розпорядженні іноземних кампаній – визначена процесуальна дія буде неефективною через складність її реалізації на практиці та є можливою в одиничних випадках. Сама ж А.С. Штефан зазначає, що відсутність випадків витребування доказів судом «від власника зарубіжного сайту», а «у судових рішеннях зазвичай вказується, що цей сайт не адмініструється в Україні» [465, с.83]. Більш доцільним вважається прогресивний підхід Л.М. Токарчук, яка пропонує у разі необхідності огляду веб-сторінок з обмеженим доступом, якщо відповідна інформація доступна учаснику справи і недоступна широкому колу осіб, включно із складом суду - провести авторизацію під час судового засідання з метою отримання доступу до електронного ресурсу та можливості дослідження змісту електронних доказів [386, с. 54].

Цікавим також є закордонний досвід унормування правових позицій пов'язаних із використанням електронних доказів. Цивільне процесуальне

законодавство окремих країн світу, таких як Фінляндія, Греція, Іспанія, Нідерланди, містить норми, якими допускається використання будь-яких форм доказів – «актів», але не проводять їх диференціацію на окремі види. Законодавство Фінляндії конкретизує, що такі докази можуть бути «як в традиційній, так і в електронній формі». Іспанія допускає, що серед доказів можуть бути «механічні засоби відтворення слів, зображень та звуків». Єдиною перешкодою для використання доказів в Нідерландах зазначається «пряму заборону законом», а в Греції вимогою допустимості доказів виступає їх «суттєве значення для вирішення справи» [366]. Цивільне процесуальне законодавство Німеччини не містить категорії «електронні докази», однак містить поняття «електронний документ», основним реквізитом якого виступає електронний підпис, а також різновидом електронного документа визнаються «обставини, викладені у електронному повідомленні із зареєстрованого фізичною особою облікового запису «De-Mail»…» (персоналізована електронна пошта) [97]. Адже процедура ідентифікація особи при реєстрації облікового запису дає достатньо підстав вважати, що таке повідомлення направлене саме особою, яка зазначена автором. Електронний документ, який скріплений електронним підписом законодавство ФРН відносить до письмових доказів. Наявність електронного підпису на документі розглядається «як доказ primafacie (тобто як мінімальний стандарт достовірності доказу, необхідний для визнання факту доведеним) достовірності, скріпленої ним інформації та того факту, що автором документа є власник ключа» [102]. Разом з тим сумніви щодо суті електронного документа може заявляти виключно особа, яка наклала електронний підпис [97]. Слід зауважити, що в судочинстві Німеччини застосовується принцип вільної оцінки доказів, а тому цікавим є підхід за якого електронний документ у якому відсутній електронний підпис визнається як допустимий доказ, однак відноситься до речових доказів. Аналогічний підхід використовується і в цивільному процесі Австрії [102]. Аналізуючи цивільне процесуальне законодавство Франції, Великої Британії та Сполучених Штатів Америки можна дійти висновку, що інформація, яка зафіксована в електронному вигляді (електронні докази) відносить до

категорії письмових доказів. Франція тлумачить письмові докази як «послідовність літер, символів, фігур або інших знаків, наділених певним сенсом, незалежно від форми їх закріплення та передання», Англія відносить до них «відомості, що містяться в документах, які видані комп'ютером» [366], а США – «записи, які складаються з літер, слів або цифр чи їх еквівалентів, виконаних», зокрема, «електронним записом» [97]. Цікавим є і той факт, що станом ще на 2005 рік електронні повідомлення становили 70% від письмових доказів, які досліджувалися судами США [114, с.96]. Слід акцентувати увагу, що стиль спілкування в соціумі динамічно змінюється, особливо в приватній сфері. При комунікації люди все частіше використовують емодзі та смайли для опису свого психо-емоційного стану або на заміну звичних тверджень погодження чи заперечення подій чи фактів, що не може не відобразитися на характері доказового матеріалу в судах. Так, професор школи права Університету Сант-Клер Е. Голдман, провів статистичний аналіз судової практики, з якого вбачається, що в період з 2004 до 2019 року суди США більше 170 разів надавали правову оцінку емодзі при розгляді справ, а з 2015 року зазначена тенденція стабільно збільшується [497]. Однак, такі судові прецеденти характерні не лише для США. В 2017 році суд Ізраїля розглядаючи позов про стягнення коштів на користь орендодавця з потенційних орендарів, які після огляду квартири надіслали електронне повідомлення, яке складалося з низки емодзі визнав таке повідомлення як доказ на підтвердження наміру про оренду житла [506]. В 2021 році суд Канади виніс рішення, згідно якого зобов'язав фермера виплатити 61 000 $ за невиконання умов договору про поставку льону. Доказом виступало електронне листування, в якому викладалися умови договору, а смайл «палець вгору» було розцінено як погодження такого договору з боку фермера. Суд мотивувався тим, що визначення цього смайла в словнику зазначається як вираження згоди при цифровій комунікації. Хоча електронний підпис є класичним способом підтвердженням з боку особи, однак при електронній комунікації можуть бути застосовані і сучасні методи, одним з яких виступають саме емодзі та смайли [528]. В іншій справі «Р проти Міллс» Верховним Судом

Канади було встановлено, що електронне листування і скріншот як спосіб подання такого листування є допустимим доказом [516]. В США електронне повідомлення неодноразово використовувалося як доказ в суді, зокрема, і в рамках кримінального процесу: в справі проти Мішель Картер було встановлено, що обвинувачена довела до самогубства свого хлопця, а як докази були використані зокрема і текстові електронні повідомлення в яких фігурував подібний контекст, в справі проти New England Patriots, зокрема їх співробітника Джимі Макнеллі, якого звинувачували у шахрайстві під час спортивних змагань (корегував тиск м'ячів і повідомляв про це одну з команд за допомогою текстових повідомлень), а самі повідомлення були використанні як найважливіший доказ при доведенні причетності [485]. Поширеною є судова практика використання електронних повідомлень і в міжнародних інстанціях. Так, ЄСПЛ в справі «Ейнарссон проти Ісландії» щодо захисту честі та гідності дослідив публічні електронні повідомлення у вигляді допису в Instagram, коментарів та повідомлень при репостах та надав їм відповідну оцінку, в якій визнав такі докази належними та допустимими [486]. В інших справах, які розглядалися ЄСПЛ такі як «П. та С. проти Польщі» (2012) [487], «Еон проти Франції» (2013) [488], «Шуман проти Польщі» (2014 року) [489] суд взяв до уваги електронні докази, якими сторони обґрунтовували свої позиції.

В рамках цивільного судочинства України часто центральним питанням у дослідженні електронного листування під час судового розгляду справи є ідентифікація автора електронних повідомлень. Під ідентифікацією варто розуміти процес визначення тотожності суб'єкта листування до конкретної особи за допомогою визначених законодавством спеціальних експертиз, правових та логічних процедур. Універсальних способів ідентифікації (визначення) автора електронних повідомлень, окрім використання електронного підпису на даному етапі законодавчого розвитку не передбачено.

Способами ідентифікації власника акаунта електронної пошти, з якої здійснювався обмін електронними листами, Д.М. Моісеєнко зазначає: 1) за адресою електронної пошти (у випадку зазначення в нікнеймі ім'я особи), 2) запит

до власника ресурсу, на якому розміщається поштовий сервіс, 3) показання свідків, 4) письмові докази, в яких власне власником зазначалася електронна пошта, що є предметом дослідження, 5) визнання особою належності їй електронної пошти [168, с.58]. Зокрема, характеризуючи зазначені способи можна зазначити, що пункти 1 та 2 позбавлені сенсу з огляду на той факт, що будь-яка особа може зареєструвати електронну пошту з довільним нікнеймом, написаним виключно латинським алфавітом та арабськими цифрами, за умови, що такий нікнейм ще не використовується іншою особою, аналогічні як і дані (ПІБ) при реєстрації особами може вказувати такі, які не відповідають дійсності і відповідно власники поштового сервісу не матимуть достовірної інформації щодо власника поштової скриньки. Єдиним виключенням є зазначення номеру телефону до якого прив'язана електронна скринька, що вимагатиме встановлення його володільця окремо. Вбачається за доцільне запровадити поступове присвоєння офіційних електронних адрес фізичним особам в Україні, адже такий механізм значно спростив би процес доказування. Відповідний законопроєкт №3860 від 16.07.2020 року був зареєстрований і передбачав, зокрема, і для фізичних осіб впровадження офіційної електронної адреси, можливість використання якої буде присвоюватися громадянам при отриманні паспорта або зміні даних у паспорті. Електронна адреса мала б складатися із індивідуального податкового номера особи та доменного імені (заборонено використання доменних імен в сегментів адрес «ru»), які розділені символом @. Однак фізичні особи могли б отримувати офіційну електронну адресу тільки за власним бажанням, на відміну від юридичних осіб, через Єдиний портал державних послуг «Дія», але пізніше цей законопроект було відхилено [272]. Наразі в постанові Верховного Суду від 07.07.2022 року у справі № 120/4298/21-а (в рамках адміністративного судочинства) було роз'яснено, що офіційною електронною адресою є та, яка зазначена в Електронному кабінеті ЄСІТС або вказана в одному з державних реєстрів [219]. Тому окремим пунктом або в доповнення до пункту 4, можна зазначати витяги з державних реєстрів (в паперовій або електронній формі), з яких вбачається висновок про зв'язок конкретного користувача з електронною

скринькою. Відповідно можливе використання фактів повідомлення стороною власної електронної адреси в документах, реєстрах чи інших офіційних джерелах (наприклад офіційному сайті чи сторінці) значно спрощує процес доведення доказової позиції в суді. Пункти 3 та 5 є логічні й зрозумілі та додаткового тлумачення не потребують.

Більший рівень юридичної складності має встановлення реального власника сторінки в соціальній мережі (сайті) або акаунта в месенджері, адже досить поширені сторінки-фейки, на яких розміщено свідомо помилкова персональна інформація. Доведення такого факту відбувається сторонами виходячи з контексту самого листування («доктрина листа у відповідь»). За відсутності належного обсягу листування або наповнення сторінки з якого можна дійти до реального висновку про приналежність сторінки конкретній особі, судами здебільшого констатується, що «у соціальних мережах може зареєструватися будь-яка людина під будь-яким іменем», а надані електронні докази з посиланням на відповідні сторінки в соціальних мережах визнаються недопустимими та неналежними доказами, адже «перевірити таку інформацію неможливо» [240]. З категоричною заявою про неможливість перевірки особи, якій належить сторінка чи акаунт в месенджері важко погодитися. Переважна більшість соціальних мереж та месенджерів, які вже стабільно переходять у формат кросплатформених комунікаційних ресурсів (Facebook, Twitter (X), Instagram, Telegram, Viber, WhatsApp, LinkedIn та ін.) – широкого розповсюдження набуває процедура верифікації акаунтів. Відповідно до цієї процедури адміністратори інтернет-ресурсів на підставі фотографій документів (рідше фото особи з документами в руках) ідентифікують фізичну чи юридичну особу, а після встановлення тотожності даних в документах та інформації на сторінці чи акаунті – з’являється відповідна мітка (як правило у вигляді галочки), що свідчить про верифікацію (справжність) сторінки. Як зазначається в іноземних наукових дослідженнях процедура верифікації була запроваджена через загрози масового створення фейків з метою поширення неправдивої інформації або «переманювання підписників» та стала «привілеєм» відомих осіб та брендів. Наразі процедура

верифікації доступна обмеженому колу осіб, а критерієм відбору надання права на верифікацію виступає кількість користувачів, які слідкують за новинами сторінки («підписники»), після проходження якої біля імені (нікнейму) сторінки з'являється відповідний логотип (більшість соціальних мереж та месенджерів використовують символ «Blue Check»), що підтверджує її справжність. Крім того, існуючий метод діє лише для певних категорій, і його процедури є досить складними та тривалими у часі для перевірки та автентифікації звичайних осіб, які використовують сторінки для особистої комунікації [519, с.2]. Я.Л. Коломієць наголошує, що після проходження процедури верифікації сторони спору «вже не зможуть стверджувати, що це не їх сторінка», однак неможливо відкидати факт компрометації сторінки [129, с.175]. В наукових колах наголошується на важливості запровадження і інших процедур верифікації користувачів, адже використання «Blue Check» наразі не застосовується до широкого кола осіб або використовується на платній основі, а ті, що стали загальновживаними (CAPTCHA, краудсорсинг, соціальна топологія) не забезпечують належного рівня підтвердження достовірності інформації, яка поширюється на сторінках соціальних мереж [509, с. 1].

Дослідження та оцінка судом електронних повідомлень з месенджерів або SMS/MMS в окремих випадках потребує встановлення факту володіння особою конкретного номеру телефону до якого прив'язаний комунікаційний застосунок з якого відбувалося листування, що є об'єктом судового пізнання. С.А. Чванкін зазначає з певними зауваженнями про можливість встановлення власника номера телефону за допомогою вказаних Д.М. Моісеєнко способів ідентифікації власника електронної пошти [447, с.52]. Як правило суди не визнають достовірними докази, в яких факт приналежності номеру телефону конкретній особі обґрунтовується відповідним підписом контакта в телефоні співрозмовника, адже за аналогією з нікнеймами електронних скриньок, дана інформація може бути зафіксована будь-якою особою в довільному порядку без відповідного підтвердження [335]. Проте в рамках судової практики ефективно застосовується встановлення власника номеру телефона за допомогою письмових та електронних доказів, в яких така

інформація зазначена безпосередньо власником номеру чи третіми особами. Як приклад, можна навести судове рішення по справі № 337/4935/17 від 04.02.2020р., в якому власника номеру телефона було встановлено за допомогою письмового доказу - через співпадіння номеру телефону у паперовій копії листування з месенджера WhatsApp та в контактній інформації відповідача у відзиві на позовну заяву [344]. В рішенні № 369/6876/19 від 02.03.2020р. при дослідженні листування в месенджері Viber власників номерів було встановлено за допомогою електронного доказу - через інформацію опубліковану на офіційному сайті територіальної громади, на якому були зазначені у відкритому доступі персональні дані та контактні телефони депутатів, що співпадали з номерами, з яких відбувалося листування в месенджері [340]. Слід погодитися з С.А. Чванкіним, що на відміну від запиту інформації про володільця поштової скриньки у власників поштового сервісу – витребування інформації від оператора мобільного зв'язку має сенс, адже власника номера телефону може бути встановлено, якщо така послуга надається виключно на договірній основі, а зазначена персональна інформація під час укладання договору про надання послуг мобільного зв'язку підтверджується відповідними офіційними документами, що посвідчують особу – власника номера телефону [447, с.52]. З огляду на окремі судові рішення [343], [349], [350], [341], можна дійти висновку, що встановлення власника номеру телефону може стати проблемою, якщо такі послуги надаються на позадоговірній основі, адже як зазначає С.А. Чванкін «оператор не зможе надати інформацію про особу, якій належить зазначений номер телефону, ні на адвокатський запит, ні на запит суду» [447, с.51]. Обов'язкова авторизація користувачів у операторів мобільного зв'язку за паспортними даними допомогла б спростити процес їх ідентифікації. Більше ніж 150 країн в світі використовують реєстрацію SIM-карток за документом, що посвідчує особу, а саме такі провідні країни світу як Німеччина, Норвегія, Швейцарія, Польща, Франція, Бельгія, Австралія та ін. Такий механізм, на рівні з офіційними електронними адресами в Україні, значно б прискорив та уніфікував процес доказової діяльності, спрямований на ідентифікацію автора електронних

листів, відправлених через sms-повідомлення та месенджери. Наразі в Україні дозволена лише добровільна фіксація особи за паспортними даними до конкретного мобільного номеру. Застосування такого механізму можливе за допомогою особистого кабінету на сайті оператора мобільного зв’язку та електронної заяви з накладанням електронного підпису або за особистою письмовою заявою в центрах обслуговування користувачів. 11 серпня 2021 року Комітет ВРУ з питань цифрової трансформації запропонував для обговорення (пізніше було відкликано) законопроєкт щодо ідентифікації користувачів електронних комунікаційних послуг, який передбачав надання вищезазначених послуг, в тому числі і послуг мобільного зв’язку, лише при умові обов’язкового здійснення авторизації у постачальника електронних комунікаційних послуг [319]. Як аргумент у необхідності запровадження такого механізму наводилося твердження, що фактично така процедура вже проведена банківськими та іншими фінансовими установами, а ідентифікація клієнтів за паспортними даними у операторів мобільного зв'язку є лише формальністю. При відкритті карткових рахунків або здійсненні іншої фінансової діяльності, в цілях безпеки та авторизації клієнтів, відбувається їх «прив'язка» до конкретного «фінансового» номеру телефону після встановлення особи на підставі документів. Складність отримання інформації про володільця фінансового номера полягає в тому, що вона становить банківську таємницю, збереження якої гарантовано відповідно до ст. 60 ЗУ «Про банки і банківську діяльність» та її отримання іншою фізичною чи юридичною особою або на адвокатський запит не допускається [268]. Відповідно до ст. 62 вищезазначеного закону, єдина можливість отримання інформації, що становить банківську таємницю – за рішенням суду (зокрема і в рамках витребування доказів). Ухвалою № 617/389/21 від 19.08.2021 року по справі про визнання недійсним кредитного договору суд вирішив питання витребування у фінансової установи (ТОВ «Українське бюро кредитних історій») актуальної інформації про фінансовий номер особи та на підставі яких документів її було встановлено [392]. Аналогічно в справі № 466/1639/22 було витребувано в АТ

«Ідея Банк» інформацію про використання особою певного номеру телефону [411].

В певних випадках складність використання електронних повідомлень в судовому процесі викликана тим фактором, що особа не заперечує приналежність їй номеру телефону, однак заперечує факт надсилання нею окремих повідомлень з даного номеру [348]. С.А. Чванкін з цього приводу зазначає, що «суди повинні скептично ставитись до таких тверджень», а у разі доведення факту приналежності номеру конкретній особі надсилання повідомлень цією особою «повинно презюмуватись» [447, с.52]. Слід підтримати таку рекомендацію та встановити, що тягар доказування такої обставини повинен лягати на сторону, яка заперечує авторство відповідного повідомлення. В межах розгляду господарських справ постановами Верховного Суду в 2022 році було закріплено презумпцію цілісності електронного доказу, принцип самоідентифікації автора та доктрина листа у відповідь, які є процесуально ефективними і в рамках цивільного судочинства [224], [217].

Першим аспектом є презумпція цілісності (достовірності) електронних доказів – тобто доказ вважається достовірним допоки інша сторона цього не спростує. Тобто тягар доказування щодо недостовірності електронного повідомлення покладається на сторону, яка про це заявляє, а не на ту, яка надає відповідний електронний доказ. Дана презумпція особливо практична у випадку використання повідомлень, в яких відсутня можливість однією із сторін імперативно видаляти листи у всіх сторін комунікації (електронна пошта, листування особистими повідомленнями на сайтах, SMS/MMS повідомлення). О.Ю. Гусєв зазначає про негативний наслідок запровадження доказової презумпції – несправедливий перерозподіл обов'язків доказування. Адже аналогічну складність має як підтвердження даних в цифровій (електронній) формі, так і їх спростування і «якщо процесуальний закон стає на сторону одного з учасників справи і презюмує достовірність поданих ним електронних доказів, то інші учасники опиняються в дуже незручному [процесуальному] становищі» [63, с.67]. Але варто зауважити, що при використанні електронних доказів у вигляді

листів з месенджерів можливість для зловживання процесуальними правами збільшується, особливо в опонента до тієї сторони, яка надала відповідні копії електронних доказів. У випадку імперативного видалення листів або корегування змісту повідомлень після надсилання, відсутності резервних копій для відновлення «достовірних» першоджерел листів або інших заходів забезпечення та відповідно неможливості огляду оригіналів повідомлень за їх місцезнаходженням – суд не бере до уваги такі докази. Вбачається за необхідне в таких випадках використовувати процесуальне право на забезпечення доказів судом шляхом їх огляду для фіксації змісту (до моменту видалення), а невідповідність між наданими скріншотами (паперовими копіями) та змістом оригіналів або їх відсутність може бути самостійною підставою для проведення судової експертизи. Водночас судова експертиза може виступати способом доказування і недостовірності поданого електронного доказу [484, с.21]

Другий аспект полягає у використанні в рамках ділового, комерційного чи особистого листування між фізичними особами принципу «самоідентифікації автора» повідомлень. Цей принцип відкидає презюмованість обов'язкового використання КЕПу в такому виді листування, а автором електронного листа закріплюється той, «хто зазначений як відправник електронного листа чи хто підписав від свого імені текст самого повідомлення» [217]. Тобто тягар доведення такої обставини лягає на сторону, яка презюмується як автор повідомлення, але заперечує факт надсилання такого листа.

Третій аспект – «доктрина листа у відповідь» обґрунтовується в постанові Верховного Суду наступним чином: «якщо доведено, що … повідомлення було відправлено певній особі, то повідомлення, яке є відповіддю, вважатиметься автентичним без додаткових доказів. Адже малоймовірно, що хтось окрім цієї особи, може отримати та відповісти на повідомлення з урахуванням його змісту, обговорюваних деталей» [217]. Справедливо, що весь обсяг доказування не повинен покладатися на сторону, яка ініціювала використання електронних повідомлень як доказів. Лише усної заяви щодо заперечення надсилання листів,

які містять відповіді із врахуванням попереднього контексту листування та повідомлення фактів, що відомі лише певній особі є об'єктивно недостатньо.

Сучасні технології, якими забезпечуються конфіденційність електронного листування створили необхідний багаторівневий захист інформації, який допускає відповідні презумпції. Визначені підходи при дослідженні електронних повідомлень необхідно застосовувати у тісній взаємодії, адже кожен з визначених аспектів лише презюмує єдиний принцип – автентичності повідомлення, допоки не доведено зворотне та розвивають неможливість застосування концепції «негативного доказу», яка вважається порушенням принципу змагальності судочинства [234].

Головним інструментарієм при необхідності досліджень на предмет ідентифікації автора електронних повідомлень на теперішньому етапі розвитку юридичної науки можуть виступати судові експертизи, які призначаються, зокрема, в порядку забезпечення судом доказів. ЗУ «Про судову експертизу» дає визначення поняття «судової експертизи» як дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об’єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [315]. Експерт як основний суб’єкт здійснення експертизи – це фахівець, який має високу кваліфікацію та спеціальні знання в певній галузі та несе персональну відповідальність за наданий висновок за результатами проведеної експертизи. Згідно зі ст. 102 ЦПК України висновок експерта визначається як «докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені в результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, поставлені експерту, складений у порядку, визначеному законодавством», який надається експертом в письмовій формі та приєднується до матеріалів справи [439]. В свою чергу А.С. Штефан зазначає, що висновок експерта є самостійним засобом доказування, сформований в результаті проведеного дослідження на замовлення учасника справи або на підставі ухвали суду про призначення експертизи [469, с.28]. Разом з тим, згідно ст. 110 ЦПК України висновок експерта не має заздалегідь встановленої сили (як і інші засоби доказування) та оцінюється на рівні з іншими доказами, проте відхилення

висновку експерта судом повинно бути обов'язково обґрунтовано в мотивувальній частині судового рішення. Експертиза може призначатися за ухвалою суду, за сукупністю підстав, визначених в ст. 103 ЦПК України, зокрема у разі якщо без відповідного висновку неможливо встановити відповідні обставини справи, а сторонами не надавався висновок з відповідних питань або їх правильність викликає сумніви. Експертна установа обирається в такому випадку за взаємною згодою сторін, а у разі відсутності згоди – за рішенням суду. ЦПК України в ст. 106 також передбачив проведення експертизи і на замовлення учасників справи. Існують поняття «судова експертиза» та «експертне дослідження», які за змістом (проведення дослідження) та результатом діяльності (надання письмового висновку експерта) тотожні, але відрізняються процесуальним статусом та підставами виникнення. Судова експертиза може бути проведена як на замовлення учасника справи на договірній основі, так і на підставі ухвали суду про призначення експертизи (за ініціативи суду самостійно або за клопотанням сторін справи), а експертне дослідження має позасудовий комерційно-договірний статус. Експерт несе кримінальну відповідальність за достовірність проведеної судової експертизи, в той час як при проведенні позасудового експертного дослідження така відповідальність не передбачена [111]. Перед проведенням експертизи необхідно з'ясувати коло питань, відповідь на які повинен надати експерт та визначитись із видом дослідження (експертизи). Загальні питання та порядок щодо призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень врегульовані Інструкцією та Науково-методичними рекомендаціями [111], [251]. Процесуальний порядок дослідження висновку експерта визначається ст. 239 ЦПК України – висновок експерта оголошується за клопотанням учасника справи. Для роз'яснення та доповнення висновка експерта можуть ставитися питання – першою ставить питання сторона, яка ініціювала проведення експертизи, а у разі призначення експертизи за клопотанням обох сторін – першим ставить питання позивач та його представник. Суд має право з'ясувати суть відповідей експерта, а після опитування сторонами справи може ставити власні питання по суті проведеного дослідження. Надані роз'яснення та

відповіді експерта викладаються письмово, підписуються експертом та приєднуються до матеріалів справи разом із висновком експерта [439].

Залежно від типу інформації, зафіксованій в електронних повідомленнях автора можна ідентифікувати за допомогою наступних судових експертиз:

- автора текстових повідомлень допоможе встановити лінгвістична експертиза писемного мовлення, яка допоможе у встановленні авторства тексту електронного повідомлення, підвидом такої експертизи є зокрема почеркознавча і авторознавча експертиза за методикою дослідження цифрового письма, що за сукупність характерних ознак може надати експертну оцінку таким діям: чи виконано цифровий запис конкретною особою, одним або різними особами виконано кілька різних записів, встановленням факту дописки, а також встановлення відносної давності виконання цифрових записів;

- автора голосових повідомлень у разі заперечень іншими учасниками, або сумнівів про факт належності голосу стороні судового процесу, або факт фальсифікації доказу та монтажу звукозапису - можна ідентифікувати лише за допомогою призначеної експертизи відеозвукозапису (фоноскопічної), яка встановлює тотожність особи до фізичних параметрів голосу на звукозаписі, а також підтверджує або спростовує факт фальсифікації цього доказу, а також лінгвістичної експертизи усного мовлення, яка ідентифікує особу за матеріалом на звукозаписі за лінгвістичними параметрами усного мовлення та має можливість дати оцінку щодо характеру висловлювань та тлумачення їх змісту, наявність закликів щодо певних дій. Розповсюдженими є випадки необхідності використання фоноскопічної експертизи в рамках цивільного процесу. Так, в залежності від процесуального статусу сторін, які заявляють відповідні докази та зазначають про приналежність голосу зафіксованому на аудіозаписі конкретній особі стикаються з тим, що суди при їх попередній оцінці доходять інколи протилежних по суті висновків, чим обґрунтовують доцільність проведення такої експертизи. Так, у справі №712/8320/15-к колегія суддів дійшла висновку, що немає достатніх підстав вважати, що голос належить конкретній особі, адже клопотання про проведення фоноскопічної експертизи не було [396]. У справі

№553/1268/15-ц суд долучив до матеріалів справи як доказ аудіозапис через відсутність достатніх підстав, що ставлять під сумнів допустимість такого доказу, адже іншою стороною не було заявлено клопотання про призначення фонетичної (фоноскопічної) експертизи, яка б спростувала достовірність такого доказу [216]. В будь-якій із наведених судових справ проведення експертизи було б виправданим та було б співрозмірним в залежності від мети, яку намагаються досягти учасники справи;

- для ідентифікації автора мультимедійних можна застосовувати як засоби визначені для ідентифікації автора текстових і голосових повідомлень, так і характерні саме для статичної та динамічної графічної інформації – фото- та відеоматеріалів, адже як було з'ясовано «мультимедіа», представляє собою комбінування різних форм представлення інформації – текстової, графічної і звукової. Фототехнічна експертиза (експертиза фотографії) допоможе з'ясувати факт наявності ознак монтажу на фото, а також час та місце їх виготовлення та за наявності – змінення цих файлів графічними редакторами. Наприклад, якщо особа надіслала фотознімок у вигляді «селфі» і необхідно порівняти метадані, збережені на фото (час та місце зйомки) з часом отримання такого повідомлення. Для дослідження відеоматеріалів, наприклад популярних серед окремих груп населення (молоді) електронних повідомлень у відеоформаті - застосовують експертизу відеозвукозапису, яка допоможе вирішити питання на предмет наявності на відео монтажу, наприклад, за допомогою розповсюдженої технології «deep fake», яка за допомогою штучного інтелекту синтезує зображення та/або моделює схожі зразки голосу особи. Звук на відео може бути самостійним матеріалом для проведення аналогічних експертних дій як і з голосовими повідомленнями. Серед питань, які можуть бути вирішені експертом - автентичність запису, відмежування оригіналу від копії відео-звукозапису, технічний пристрій за допомогою якого відбувалася фіксація, про безперервність запису та інше [262, с.158].

Не слід звужувати потенційні можливості судових експертиз щодо електронних повідомлень тільки як інструменту ідентифікації їх автора. Адже

методики досліджень, які використовують при проведенні криміналістичних експертиз можуть бути ефективно використані і проведенні аналогічних досліджень (експертиз) у цивільному процесі з метою встановлення певних обставин, які мають значення для справи, але обґрунтування доцільності їх проведення повинно базуватися на умовах, що такі обставини не можуть бути встановлені в інший спосіб. Залежно від конфіденційності інформації для публічних повідомлень можливо отримання звіту щодо факту розміщення зазначених повідомлень на інформаційних ресурсах та їх фіксації експертними установами, навіть за умови їх видалення, а для приватних повідомлень та приватно-публічних повідомлень (доступ дозволено за реферальним посиланням або обраним користувачам) лише фіксація їх змісту, якщо повідомлення доступні на момент проведення відповідних експертних дій особі, що звертається до експертної установи. В рамках справ щодо захисту честі, гідності та ділової репутації можна ефективно використати семантико-текстуальну експертизу писемного мовлення, яка може надати експерту відповідь на питання чи міститься в інформації, що публічно поширювалася негативна оцінка особи [407]. Залежно від способу передачі повідомлень в окремих випадках має доцільність проведення телекомунікаційної експертизи та комп'ютерно-технічної експертизи, які дадуть змогу встановити факти та способи передачі (отримання) інформації в електронному середовищі та шляхи маршрутизації зазначених даних (ip-адреса), встановлення факту доступу до інформаційних ресурсів під час листування, ідентифікації технічних засобів та мережевих ресурсів, з яких здійснювалося листування, встановити закономірності формування та руху електронної інформації та ін. Суддя США Герберт Б. Діксон молодший зазначає: «з розвитком технологій звичайні люди можуть створювати підроблені тексти, які виглядають переконливо справжніми. Програмне забезпечення легко знайти в Інтернеті для створення фальшивих текстових потоків і скріншотів текстових потоків або для вставлення підроблених повідомлень у справжній текстовий потік. У міру розвитку технологій створювати підроблені тексти стане легше, а виявити їх буде складніше» [493, с. 38]. Логічно постає питання про необхідність введення більш

жорстких стандартів автентифікації повідомлень, включаючи потребу в їх обов'язковому експертному посвідчені. Однак запровадження більш суворих стандартів щодо електронних доказів може становити загрозу порушення встановленого балансу між необхідністю забезпечити точність доказів і бажанням не перешкоджати доступу до правосуддя.

На сучасному етапі розвитку юридичних процедур проведення судової експертизи є одним із небагатьох універсальних механізмів, які можуть бути застосовані до електронних повідомлень як доказів, однак здорожує судову процедуру. Особливістю використання експертизи у дослідженні електронних повідомлень полягає в індивідуальному та комплексному підході до кожного окремого випадку та необхідністю враховувати процесуальні особливості застосування такого джерела електронних доказів як електронні повідомлення [251].

Серед основного кола проблем, які спровокували різні підходи в оцінці електронних повідомлень як доказів можна зазначити часту зміну векторів правових висновків Верховного Суду, які виступають орієнтирами судової практики. Слід акцентувати увагу, що лише в 2023 році Верховним Судом було зроблено прогресивний відступ від попередніх правових висновків, щодо неможливості використання електронного листування як належного та допустимого доказу у зв’язку відсутністю посвідчення КЕП, адже такий підхід суперечить усталеній практиці електронного листування за допомогою електронної пошти, месенджерів та інших засобів електронного зв’язку. Так, було зроблено висновок, що поняття електронного доказу ширше за поняття електронного доказу, а електронним доказом визначено «будь-яку інформацію в цифровій формі, що має значення для справи» та не вимагається її обов’язкове посвідчення електронним підписом. Водночас з тим, акцентуючи увагу, що електронні повідомлення є різновидом електронних доказів, на які вимога накладання електронного підпису також не поширюється. Зазначається також, що електронна копія повинна бути обов'язково посвідчена КЕП, адже процесуальне законодавство містить на це пряму вказівку, а для паперових копії електронного

доказу така вимога відсутня, а тому можуть бути посвідчені і в порядку передбаченому для паперових доказів [398].

Проаналізовані матеріали судової практики дають змогу дійти висновку, що основною формою застосування електронного листування як доказу, незалежно від способу їх поширення наразі є роздруківки текстових повідомлень, що є паперовою копією електронного доказу. В той же час голосові та мультимедійні повідомлення певним чином залишаються поза увагою учасників правозастосовчої діяльності через складність їх використання в суді як доказової бази. Основними перепонами, за яким суди не приймають до уваги такий вид електронних доказів є поєднання декількох факторів - наявність обґрунтованого сумніву в учасника справи щодо достовірності доказу і неможливість дослідження оригіналу електронного повідомлення (за їх місцезнаходженням). В окремих випадках неможливість оцінки і дослідження електронних повідомлень в суді може зумовлюватися наданою особам конституційної гарантії - таємниці кореспонденції. Однак, суди презююмують мовчазну згоду осіб, якщо відповідних заперечень щодо дослідження електронних повідомлень ні однією із сторін не заявляється. Надійним способом ідентифікації автора електронних доказів законодавець передбачив застосування електронного підпису, проте при обміні електронними повідомленнями між фізичними особами він практично не застосовується через неможливість його функціонування в неспеціалізованих системах обміну інформацією. Тому необхідність встановлення автора повідомлень вимагає індивідуального підходу до кожного типу електронних повідомлень в залежності від комунікаційного застосунку, в якому функціонує повідомлення. Альтернативою універсального забезпечення електронних повідомлень як доказу виступають судові експертизи (комп'ютерно-технічна, відеозвукозапису, лінвістична, авторознавча, експертиза фотографії та ін.), які можуть комбінуватися між собою для забезпечення різних юридичних фактів (зокрема достовірності доказу та ідентифікації автора повідомлень) в залежності від типу інформації, що містять повідомлення. Способом уніфікації та спрощення ідентифікації авторів електронних повідомлень як доказу, в т.ч. в

цивільному процесі, можуть виступити спеціальні нормативно-правові акти, які регулювали б авторизацію користувачів при використанні мобільного зв'язку та електронних адрес фізичними особами за паспортами або іншими документами. Дослідження електронних повідомлень в оригіналі або їх електронні копії вимагає необхідної технічної можливості (комп'ютерної техніки та доступу до інтернету). Забезпечення зазначених технічних питань завжди є актуальною проблемою в рамках судової системи, зважаючи на дефіцит державних коштів у питанні належного технічного оснащення судів, а також варто зважати на потенційні складнощі щодо дослідження електронних доказів пов'язані з активними бойовими діями на території України і як наслідок можливі перебої електроенергії та відсутність доступу до інтернету. При оцінці електронного листування необхідно враховувати напрацюваний судовою практикою досвід – застосовувати принцип самоідентифікації автора, доктрини листа у відповідь, презумпцію достовірності електронних доказів та недопущення застосування концепції «негативного доказу, що є характерними в першу чергу для розгляду справ в рамках господарського судочинства, однак через подібність процесуального регулювання повинні презюмуватися і в рамках цивільного процесу. Наразі через відсутність універсальних механізмів для ефективного забезпечення електронного повідомлення як доказу необхідно застосовувати весь комплекс правових процедур, що робить цей вид доказів складнішим у використанні, порівняно з іншими засобами доказування. Учасникам справи, які використовуються електронні повідомлення як доказ необхідно зважати на питання вразливості електронної інформації і забезпечити належну фіксації доказів ще на етапі їх збирання (в першу чергу створенням резервних копій, які можуть слугувати джерелом відновлення оригіналів), а для створення максимально вигідної доказової позиції використовувати і інші засоби доказування, що підтверджують обставини, на які учасник посилається як на обґрунтування своїх заперечень або вимог. Сформована новація процесуального законодавства в Україні у вигляді електронних доказів та загальна діджиталізація держави заклала основи для формування цього інституту в системі судочинства,

який поки ще не в достатній мірі відповідає вимогам сучасних тенденцій функціонування суспільства та забезпечення захисту прав та свобод за допомогою визначеного джерела доказів. Для забезпечення єдності судової практики у питанні оцінки та дослідження як електронних повідомлень, так і електронних доказів в цілому необхідно внормовувати процесуальні питання та правові позиції постановами Верховного Суду.

ВИСНОВКИ

В дисертаційній роботі виконано науково-теоретичне дослідження особливостей використання електронного повідомлення як різновиду електронного доказу в цивільному процесуальному праві України та містяться науково-обґрунтовані результати дослідної роботи, що дають можливість зробити наступні висновки:

1. Електронне повідомлення як доказ в цивільному судочинстві – це засіб електронної комунікації у вигляді цифрового запису, що передається засобами електрозв'язку (відповідно до протоколу) та містить дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, на яких ґрунтуються вимоги чи заперечення учасника по суті справи, яка вирішується судом. Характерними ознаками електронного повідомлення як доказу є: 1) містить інформацію про обставини справи, 2) має електронну (цифрову) форму, 3) передається за допомогою технічних засобів зв'язку, які законодавець деталізує «інформаційно-телекомунікаційною системою», а технічна сфера за допомогою «протоколу зв'язку». В 2017 році система судових доказів була розширена новою категорією – електронними доказами. В рамках цивільного судочинства відповідно ч. 1 ст. 100 ЦПК України було закріплено можливість використання електронних (текстових, голосових та мультимедійних) повідомлень як різновиду електронних доказів.

2. Процес еволюції електронного повідомлення від комунікаційного застосунку до засобу доказування в цивільному процесі становить 4 основні етапи: 1 етап - створення прототипу електронної пошти як засобу обміну текстовими повідомленнями; 2 етап - функціональний розвиток електронного листування, який тісно взаємопов'язаний з розвитком мобільного зв'язку та мережі інтернет як засобів електронної комунікації; 3 етап – адаптація електронних повідомлень під формат письмових та речових доказів; 4 етап - повноцінне закріплення електронних повідомлень як різновиду електронних доказів.

3. Електронні повідомлення як докази в цивільному процесі можна класифікувати за такими критеріями: 1) за типом інформації електронні повідомлення: текстові, голосові, мультимедійні; 2) за рівнем конфіденційності електронних повідомлень: приватні, приватно-публічні, публічні (загальнодоступні); 3) за способом передачі (сервісу) електронних повідомлень: мобільний (сотовий) зв'язок, месенджер, електронна пошта, сайт.

4. Адаптація судової процедури до цифрової реальності відбувалася поетапно:

1) впровадження окремих електронних новацій - Єдиний державний реєстр судових рішень (2005), автоматизована системи документообігу в судах (2011), обмін процесуальними документами через електронну пошту та відеоконференції між судами (2012), судове інформування учасників справи через SMS (2013);

2) системно-концептуальний підхід до електронного судочинства та доказів – впровадження електронних доказів (2017) та концепція розвитку ЄСІТС (2018);

3) форсована адаптація судочинства під умови карантину та воєнного стану - внесення змін до процесуального законодавства у зв'язку із світовою пандемією Covid-19 (2020) та введенням воєнного стану на території України (2022), в результаті чого почали функціонувати окремі модулі ЄСІТС (Електронний кабінет, Електронний суд, Відеоконференцзв'язок) та відбулося запровадження окремих вимушених положень (оголошення перерви у судовому засідання під час повітряної тривоги, зміна територіальної підсудності, делегування повноважень між працівниками суду, пріоритетний розгляд невідкладних справ тощо).

5. Штучний інтелект як перспективний допоміжний інструмент в роботі судді в цивільному судочинстві може бути використаний для автоматизації окремих процесів: моніторингу судової практики, перевірки достовірності електронних доказів, як мовного інструменту для формулювання окремих положень текстів судових рішень із обов'язковим контролем з боку відповідних посадових осіб суду тощо.

6. Суд оцінює докази, які не мають для нього заздалегідь встановленої сили, за своїм внутрішнім переконанням на відповідність критеріям належності, достовірності, допустимості, достатності та їх взаємозв'язку між собою. Необхідно запровадити у цивільному судочинстві України «баланс ймовірностей» як стандарт доказування, який полягає у доведені того, що факт скоріше був, а ніж не був, а суб'єктивна впевненість може бути виміряна як така, що дорівнює 51 % і вище, що досить чітко доповнює «внутрішнє переконання судді» як єдиний спосіб оцінки доказів в цивільному судочинстві.

7. Обставини, інформація про які поширена у публічних електронних повідомленнях, які доступні широкому (невизначеному) колу осіб та поширювалися через сайти з високим ступенем довіри або на сторінках, що пройшли процедуру верифікації, варто віднести до обставин, які можуть бути визнані судом загальновідомими обставинами та у зв'язку з цим не потребують доказування.

8. Фіксація електронних повідомлень як доказів може здійснюватися такими суб'єктами:

а) судом в рамках процедури забезпечення доказів шляхом їх огляду за місцезнаходженням (комунікаційні сервіси);

б) незалежним суб'єктом:

- проведення судової експертизи на замовлення майбутнього позивача (висновок експерта);

- протокол огляду листування адвокатом та додатки до нього у вигляді фото та/або відео фіксації або із залученням свідків, які здійснюють огляд електронних повідомлень та в процесі розгляду справи можуть бути викликані до суду та дати показання;

- звіт-фіксація здійснений Центром компетенції адресного простору мережі інтернет, який діє в структурі Консорціуму «Український центр підтримки номерів і адрес» та забезпечує адміністрування українського сегмента інтернет-простору. Надає послуги фіксації змісту загальнодоступної інформації

(автоматично) або через дистанційний доступ наданий замовником послуги для фіксації обмежено-доступної інформації;

- отримання довідки (log-файлу) від провайдерів (хостингу, інтернету та мобільного зв'язку);

- нотаріусом (підтримано пропозиції науковців щодо надання відповідних повноважень нотаріусам шляхом внесення доповнень до ЗУ «Про нотаріат»);

в) самостійно учасником справи:

- із використанням інтернет-ресурсів (Wayback Machine, WHOIS) або програмного забезпечення (ShotApp, iExplorer, SMS backup +, Decipher Text Message, Text to Email, MightyText, Legal Text Collector), які мають різні можливості фіксації повідомлень та повинні бути використані із врахуванням типу інформації, що потребує збереження;

- створення резервної копії, яка може слугувати джерелом відновлення видаленого оригіналу повідомлення за умови їх завчасного створення.

9. Електронні повідомлення як доказ подаються в розпорядження суду на матеріальному носії електронної інформації до канцелярії суду чи засобами поштового зв'язку або через підсистему ЄСІТС «Електронний суд». Формами подання електронних повідомлень до суду є паперова копія (виключно матеріальний спосіб) та електронна копія (матеріальний або електронний спосіб). У необхідних випадках до суду подається оригінал повідомлення, який зберігається на портативному носії інформації (наприклад, смартфоні).

10. Найпоширенішим способом формування копії статичного електронного повідомлення (текстового) виступає скріншот, в той час як копії динамічних форматів електронних повідомлень (голосові та мультимедійні) пропонується створювати за допомогою відеозапису екрана. Паперова копія електронного повідомлення посвідчується в порядку встановленому ДСТУ 4163:2020 для копій документів, а електронна копія засвідчується із використанням електронного підпису в порядку передбаченому ЗУ «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги».

11. Дослідження паперових копій текстових повідомлень здійснюється в порядку передбаченому ст. 235 ЦПК України для письмових доказів. При поданні паперової копії електронного повідомлення слід подавати в паперовій формі і зміст метаданих, що містить оригінал повідомлення. Електронні копії динамічних форм електронних повідомлень (голосові та мультимедійні) потребують використання технічного обладнання для їх сприйняття людиною, а тому їх дослідження здійснюються в порядку передбаченому ст. 238 ЦПК України як для аудіо та відеозаписів. Дослідження оригіналів передбачає їх огляд за місцезнаходженням в мережі інтернет або комунікаційному сервісу в порядку визначеному ст. 85 ЦПК України. У разі дослідження оригіналів приватних або приватно-публічних повідомлень, доступ до яких обмежений параметрами конфіденційності, необхідно здійснити попередню авторизацію в комунікаційному сервісі.

12. Пріоритетне доказове значення має оригінал електронного повідомлення при розгляді справи порівняно із його копіями у разі оспорювання достовірності доказу. Оригіналом електронного повідомлення як доказу слід вважати «першоджерело інформаційного вмісту, яке було надіслано за допомогою електронних засобів зв'язку та включає в себе відомості (метадані) про автора, дату та час їх створення і зберігаються на серверах, які належать або контролюються надавачами (провайдерами) електронних послуг чи на портативних носіях інформації сторін комунікації та слугує джерелом для відтворення його копій».

13. Окремі найбільш поширені процесуальні питання, які мають значення для встановлення обставин цивільної справи (зокрема, автентичність повідомлень, способи передачі інформації, наявність в повідомленнях негативної оцінки особи, факт доступу до комунікаційних сервісів), вирішуються за допомогою призначення судових експертиз: лінгвістичної експертизи писемного мовлення, експертизи відео-звукозапису (фоноскопічна), лінгвістичної експертизи усного мовлення, фототехнічної експертизи, семантико-текстуальної експертизи

писемного мовлення, телекомунікаційної експертизи, комп’ютерно-технічної експертизи.

14. Особливе доказове значення має встановлення судом автора електронних повідомлень. Цей факт може бути встановлено за допомогою безпосереднього визнання особою, яка зазначається автором повідомлення, показань свідків, письмових та електронних доказів. Власним методом ідентифікації автора для сайтів та месенджерів є наявність верифікації акаунта («Blue Check»). В окремих випадках ідентифікації автора електронних повідомлень може бути проведена на підставі інформації, яка надана відповідно до ухвали суду про витребування доказів від банківських установ та операторів мобільного зв'язку. У разі ідентифікації власника номера телефону - надсилання листів із комунікаційного застосунку повинно презюмуватися, а тягар доказування зворотного покладатися на особу, яка заперечує такий факт. Відсутність посвідчення електронних повідомлень електронним підписом не повинна презюмуватися судом як недостовірність доказів, а навпаки, наявність електронного підпису в повідомлені повинна оцінюватися як автоматичне встановлення автора повідомлення, яке не вимагає додаткових доказів.

15. Необхідно впровадити в цивільному судочинстві:

- презумпцію достовірності (цілісності) електронних доказів, яка полягає в тому, що доказ вважається достовірним допоки інша сторона цього не спростує;

- принцип «самоідентифікації автора» повідомлень, яким відкидається обов'язковість використання електронного підпису в рамках ділового чи особистого листування між фізичними особами, а автором є той, хто автоматично зазначається як відправник електронного повідомлення чи від кого підписаний текст повідомлення;

- доктрину листа у відповідь, яка виражена у тезі: якщо можна підтвердити, що повідомлення було надіслане конкретній особі, то відповідь на нього презюмується автентичною без додаткових доказів, що випливає з малоймовірності того, що інша особа здатна отримати повідомлення та відповісти на нього з урахуванням контексту.

16. Процедуру подання електронних доказів слід вдосконалити шляхом застосування методу криптографічного шифрування, що передбачає вказування хєш-сум та алгоритму шифрування при судовій реєстрації доказів в АСДС. Програмне забезпечення АСДС потребує доопрацювання у частині доповнення полів в картці реєстрації доказів та положення пункту 4 розділу V Інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України, яка регламентує документообіг в суді.

17. Пропонується ч. 1. ст. 100 ЦПК України викласти в наступній редакції: «Електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи, медіа-файли, веб-сайти, електронні повідомлення, бази даних та інші дані в електронній формі, які містять метадані. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам’яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет).»

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України: навчальний посібник / Верба-Сидор О. Б., Воробель У. Б., Грабар Н. М., Дутко А. О., Юркевич Ю. М.; за ред. канд. юрид. наук, доц. О. Б. Верби-Сидор. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 416 с.

2. Андрієвська Л. О., Міцкевич В. О., Пащенко Ю. О. Електронні докази: вдале нововведення чи дефект законодавства. Часопис цивілістики. 2019. Вип. 35. С. 65-69.

3. Андрійцьо В. Д. Доказування обставин цивільної справи: право чи обов'язок? Теорія і практика правознавства. 2013. Вип. 2. С. 1-7.

4. Андрійцьо В.Д. Ознаки опосердкованого логічного пізнання в цивільному судочинстві. Теорія і практика правознавства. 2013. Вип. 1. С. 1-7.

5. Андронов І. В. Забезпечення доказів у цивільній справі шляхом огляду веб-сторінки в мережі інтернет. Інформаційні технології у судочинстві: матер. всеукр. наук.-практ. конф., яка проводиться в рамках тижня цивільного процесу (Одеса, 18 квітня 2017 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Голубєвої Н.Ю. Одеса : Фенікс, 2017. С. 18-21.

6. Андронов І. В. Пред'явлення позову в електронній формі в цивільному судочинстві. Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття»: у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за заг.ред. С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2.С. 762-764.

7. Андронов І. В. Суддівський розсуд при ухваленні судових рішень як інструмент протидії зловживанню процесуальними правами. Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії : матер. круглого столу (м. Одеса, 27 лист. 2015 р.) / уклад.: І. В. Андронов, Н. В. Волкова, Р. Ф. Гонгало ; НУ ОЮА, Каф. цив. проц. Одеса : Фенікс, 2015. С. 26-29.

8. Андронов І.В. Судові рішення в цивільному процесі України: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 435 с.

9. Андронов І.В. Юридична сила судових доказів у цивільному процесі. Новели цивільного процесуального законодавства: докази та доказування: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.) / Уклад.: Стоянова Т.А., Островська Л.А, Сатановська О.В.; за загальною редакцією д.ю.н., професора Н.Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс, 2020. С. 12-15.

10. Апалькова І. С. Електронне листування як доказ у цивільному судочинстві України. Новели цивільного процесуального законодавства: докази та доказування : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.)/ Уклад.: Стоянова Т. А., Островська Л.А Сатановська О. В.; за загальною редакцією д.ю.н., професора Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2020. С. 25-28.

11. Ахтирська Н.М. Поняття методології судового пізнання та витоки її формування. Держава і право. 2011. Вип. 53. С. 506-511.

12. Баконіна О. Для кого реєстрація електронного кабінету в ЄСІТС з 19 жовтня буде обов'язковою? Ліга Закон: Юрліга. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/222333_dlya-kogo-restratsya-elektronnogo-kabnetu-v-sts-z-19-zhovtnya-bude-obovyazkovoyu .

13. Баранов О.А. Правове регулювання ЗМІ, що використовують Інтернет-технології. Правова інформатика. 2012. № 2. С. 28–37.

14. Бачинін В .А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: підручник для юрид. спец-тей вищих навч. закладів. К.: Видавничий дім «Ін-Юре», 2003. 472 с.

15. Безлюдько І.О., Бичкова С.С., Бобрик В.І. та ін. Цивільне процесуальне право України: Навчальний посібник. / За заг. ред. С.С. Бичкової. К.: Атіка. 2006. 384 с.

16. Безродний Є.Ф., Ковальчук Г.К., Масний О.С. Світова класична думка про державу і право: навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 1999. 400 с.

17. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : монографія. К. : Атіка, 2011. 420 с.

18. Білоус В. В. Інноваційні напрямки інформатизації судочинства. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. 2011. Вип. 11. С. 97-106.

19. Бірта Г.О., Бургу Г.О. Методологія і організація наукових досліджень: навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2014. 142 с.

20. Богуш В. М., Кривуца В. Г., Кудін А. М. Інформаційна безпека: Термінологічний навчальний довідник / за ред. Кривуци В. Г. Київ. 2004. 508 с.

21. Бонтаб В.В. Принципи цивільного процесуального права у новітніх умовах сьогодення: науково-правовий аспект. Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право". 2014. №2(10). С. 1-15.

22. Бортнік О.Г. Ефективність цивільного судочинства та процесуальна активність суду. Юридичний науковий електронний журнал.2015. №5. С.57-60.

23. Брижко В. М. До гносеології категорії «інформація». Інформація і право. 2011. № 2 (2). С. 13–20.

24. Брижко В. М., Пилипчук В.Г. Приватність, конфіденційність та безпека персональних даних. Інформація і право. 2020. № 1(32). С.33-46;

25. Бринцев О. В. «Електронний суд» в Україні. Досвід та перспективи : монографія. Х.: Право, 2016. 72 с.

26. Бусакевич А. В., Привиденцев О. Г. Докази і доказування в цивільному процесуальному праві України: відповідність міжнародним стандартам. Міжнародний науковий журнал "Інтернаука". Серія: "Юридичні науки". 2021. №6. С.75-82.

27. Бут І.О. Використання стандарту доказування «баланс ймовірностей» у судовій практиці. Часопис Київського університету права. 2020. №4. С. 227-233.

28. Васильєв С.В. Цивільний процес України. Навч. посібн. 2-е видання. Х.: Еспада, 2010. 456 с.

29. Васильєв С.В. Цивільний процес: Навчальний посібник. Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. 480 с.

30. Великий тлумачний словник сучасної мови. URL: https://slovnyk.me/dict/vts/%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82

31. Вернидубов І., Белікова С. Електронні докази: поняття, особливості та проблеми щодо їх дослідження судом. Evropsky politicky a pravni diskurz. 2018. Vol. 5. Iss 2. С. 299–305.

32. Використання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях : метод. реком. / М. В. Гуцалюк, В. Д. Гавловський, В. Г. Хахановський та ін.; за заг. ред. О. В. Корнейка. Вид. 2-ге, доп. Київ : Вид-во Нац. акад. внутр. справ, 2020. 104 с.

33. Висновок № 7 (2005) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи з питання "Правосуддя та суспільство" . URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_7_2005.pdf .

34. Висновок №14 (2011) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя та інформаційних технологій. URL: http://www.court.gov.ua/userfiles/visn_14.doc .

35. Висоцький В.А. Поняття клієнт-сервісної архітектури. Розвиток освіти, науки та бізнесу: результати 2020: тези доп. міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 3-4 грудня 2020 р. Дніпро, 2020. Т.1. С. 233 – 234

36. Волкова Н.В. Суб'єкти доказування у справах про захист прав та інтересів дитини в цивільному судочинстві. Підприємництво, господарство і право. 2020. №9. С.19-23.

37. Волкова Н.В. Щодо впровадження електронного документу як електронного доказу у цивільне судочинство України. Інформаційні технології у судочинстві: матер. всеукр. наук.-практ. конф., яка проводиться в рамках тижня цивільного процесу (Одеса, 18 квітня 2017 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Голубєвої Н.Ю. Одеса : Фенікс, 2017. С. 31-34.

38. Воробієнко П.П., Нікітюк Л.А., Резніченко П.І. Телекомунікаційні та інформаційні мережі : Підручник для вищих навчальних закладів. К.: САММІТ-Книга, 2010. 708 с.

39. Ганенко Р. Подання доказів за новим Цивільним процесуальним кодексом. Сайт «Адвокатське бюро "Романа Ганенка". URL http://advokat-ganenko.com.ua/?p=1199 .

40. Гетманцев М. Електронні докази в цивільному процесі: практика застосування новел законодавства. Підприємництво, господарство і право. 2019. Вип. 2. С. 111–114.

41. Гетманцев О., Гетманцев М., Осіпова І. Процесуальні особливості доказування в масових (групових) позовах у цивільному судочинстві. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 11. С. 13–23.

42. Гетманцев О.В. Переконливість як необхідна властивість доказу та її вплив на процес збирання доказів у цивільному судочинстві. Свобода, безпека та незалежність: правовий вимір: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, Національний авіаційний університет, 24 лютого 2023 р. С. 443-445.

43. Головченко О. Електронне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку. Вісник Державної судової адміністрації України. 2010. № 1 (14). С. 23-25.

44. Голубєва Н. Ю. Деякі пропозиції щодо вдосконалення норм ЦПК, що реалізують електронне судочинство в Україні. Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття»: у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 759-762.

45. Голубєва Н. Ю. Електронне судочинство: міжнародний досвід : монографія. Одеса : Фенікс, 2020. 204 с.

46. Голубєва Н. Ю. Електронні докази в цивільному процесі Англії та Уельсу. Новели цивільного процесуального законодавства: докази та доказування: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.)/ Уклад.: Стоянова Т. А., Островська Л.А Сатановська О. В.; за загальною редакцією д.ю.н., професора Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2020. С. 5-12.

47. Голубєва Н. Ю. Онлайн вирішення спорів (odr): переваги та недоліки. Альтернативні способи вирішення цивільних спорів : матеріали круглого столу (Одеса, 29 березня 2021 р.) / за заг. ред. д.ю.н., професора Н. Ю. Голубєвої ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2021. С. 5-9.

48. Голубєва Н.Ю. Поняття та система принципів цивільного процесуального права. Актуальні проблеми держави і права. 2010. № 53. С. 103-114

49. Гонгало Р. Ф. Зловживання цивільними процесуальними правами в контексті тлумачення окремих складових принципу диспозитивності. Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії : матер. круглого столу (м. Одеса, 27 лист. 2015 р.) / уклад.: І. В. Андронов, Н. В. Волкова, Р. Ф. Гонгало ; НУ ОЮА, Каф. цив. проц. Одеса : Фенікс, 2015. С. 29-31

50. Горлач П. У Великій Британії вперше використали ChatGPT, щоб написати судове рішення. Сайт «Суспільне: Культура». URL: https://suspilne.media/culture/576001-u-velikij-britanii-vperse-vikoristali-chatgpt-sob-napisati-sudove-risenna/.

51. Городовенко В. Змагальність як вихідний принцип судової влади. Вісник академії правових наук України. 2012. № 2. С. 202-215.

52. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991р. №1798- XII. Відомості Верховної Ради.1992. № 6. ст.56

53. Грабар Н.М. Окремі питання збирання та фіксації електронних доказів у цивільному процесі. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. №4. С.139-141.

54. Грабовська О. Місце доказування у системі цивільного процесуального права. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2011. №89. С. 13-17.

55. Грабовська О. Змагальна модель цивільного судочинства: поняття та юридична природа. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2012. Вип. 90. С. 54-59.

56. Грабовська О.О. Доказування у цивільному процесі України: проблеми теорії і практики: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2016. 504 с.

57. Грабовська О.О. Зміст предмета доказування у цивільному процесі. Jurnalul juridic national: teorie şi practică. 2015. № 3/1(13). С. 38-41

58. Грабовська О.О. Теоретико-правові проблеми доказування у цивільному процесі України: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.03. Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2019. 563 с.

59. Грабовська О.О. Теоретичні та практичні проблеми доказування у цивільному процесі України. Монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 471 с.

60. Гудима М.М., Рудько Д.І. Преюдиційність судових актів як інституту цивільного процесуального права. Право і суспільство. 2017. № 5(2). С. 52-56.

61. Гура М.В. Право інтелектуальної власності в Інтернеті. Правова охорона інтернет-сайту в Україні. Український юрист. 2004. № 10 (22). С. 34–35.

62. Гусєв О. Ю. Проблеми визначення оригіналу електронного доказу в цивільному процесі України. Проблеми законності. 2019. Вип. 147. С. 97–109

63. Гусєв О. Ю. Правові презумпції та оцінка достовірності електронних доказів у цивільному процесі. Правова держава. 2019. № 35. С. 61-71.

64. Гусєв О. Ю. Подання електронних доказів до суду в цивільному судочинстві: проблеми та перспективи. Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право. 2018. № 3. С. 117-121.

65. Гусєв О.Ю. До питання про місце електронних доказів у системі доказів. Право і суспільство. 2018. № 4 (ч.2). С.67-70.

66. Гусєв О.Ю. Класифікація електронних доказів у цивільному процесі України. Підприємництво, господарство і право. 2018. №8. С. 18-22.

67. Гусєв О.Ю. Поняття та види електронних доказів у цивільному процесі. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2016. №1(13). С.1-12.

68. Доказування та докази в цивільному судочинстві: навчально-методичний посібник / Н. Ю. Голубєва, І. В. Андронов, Н. В. Волкова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 68 с.

69. Дрогозюк К. Б. Screenshot як один із засобів доказування у цивільному процесі України. Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). У 2-х т. Т. 2 / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім "Гельветика", 2017. С. 687-689.

70. Дрогозюк К. Б. Процесуальний порядок подання доказів за чинним Цивільним процесуальним кодексом України. Новели цивільного процесуального кодексу України: матеріали "круглого столу" (м. Одеса, 26 берез. 2018 р.) / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої; Нац. ун-т "Одес. юрид. акад.". Одеса : Фенікс, 2018. С. 84-86.

71. Дрогозюк К. Б. Факти, що не підлягають доказуванню у цивільному процесі України. Правове життя сучасної України : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 вересня 2018 р.) / за ред. Г. О. Ульянової ; уклад.: О. В. Дикий, І. І. Братінов. Одеса : Гельветика, 2018. С. 495–498.

72. Дрогозюк К. Окремі питання використання Web-скріншотів в якості доказів у цивільному процесі України. Visegrad Journal on Human Rights. 2018. Вип. 2, Ч. 2. С. 70-75.

73. Дрогозюк К. Способи фіксації електронних доказів, отриманих із соціальних мереж у цивільному процесі України. Юридичний вісник. 2020. № 4. С. 74-84

74. Дрогозюк К. Б. Сучасні джерела доказування в цивільному процесі України та Франції. Право і суспільство. 2016. №1. С. 52–63.

75. Дрогозюк К.Б. Предмет та суб'єкти доказування у цивільному процесі України та Франції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 192 с.

76. Дрогозюк К.Б. Проблеми визначення оригіналу і копії електронних доказів у цивільному судочинстві України. Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». 2019. Вип. №3. С. 92-99.

77. Дроздович Н.Л. Внутрішнє переконання судді як елемент принципу вільної оцінки доказів. Часопис Київського університету права. 2010. № 1. С. 250–258

78. ДСТУ 12651 : 2007. Електронне зображення. Словник термінів.. Київ, 2013. 28с.

79. ДСТУ 2732 : 2004. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять. Київ, 2005. 36 с.

80. ДСТУ 4163:2020 «Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів»: затв. наказом Державного підприємства «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» (ДП «УкрНДНЦ») від 01 липня 2020 р. № 144. URL: http://www.kdu.edu.ua/Documents/DSTU41632020v1.pdf.

81. ДСТУ ISO/IEC 2382:2017. Інформаційні технології. Словник термінів (ISO/IEC 2382:2015, IDT): затв. наказом ДП «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» від 19.12.2017 № 429 «Про прийняття національних нормативних документів, гармонізованих з європейськими та міжнародними нормативними документами, та скасування чинності національних нормативних документів».

82. Дудченко В. В., Манько Д. Г. Роль методології юридичної науки у становленні новаційного науково-правового мислення. Актуальні проблеми держави і права. 2003. Вип. 21. С. 13–17.

83. Дяченко С.В., Шевчук В. Р. Електронні засоби доказування в цивільному процесі. Правова держава. 2021. № 42. С. 145-153.

84. Експертиза телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів. Сайт Київського науково-дослідного інституту судових експертиз. URL: https://kndise.gov.ua/telekomunikaczijna/ .

85. Електронне судочинство: обов’язкова реєстрація та використання електронних кабінетів у ЄСІТС. Офіційний портал «Судова влада України». URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1453590/.

86. Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950р., ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 01.07.2023р.)

87. Європейська конвенція про імунітет держав від 16.05.1972. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_060#Text.

88. Женченко М. І. Поняття "мультимедіа", "крос-медіа", "трансмедіа" у науковому дискурсі цифрової доби. Наукові записки Інституту журналістики. 2013. Т. 52. С. 72-75.

89. Жушман М.В. Скріншот як доказ в цивільному судочинстві крізь призму правозастосовної та судової практики. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. №8. С.114-118.

90. Заборовський В.В. Право адвоката на опитування осіб за їх згодою як одне з основних професійних прав адвоката. Порівняльно-аналітичне право. 2016. №3. С. 214-217.

91. Заморська Л.І. Правова нормативність та її інституціоналізації в Україні: монографія. Одеса: Фенікс, 2013. 304 с.

92. Запорожченко О. Судочинство під час карантину: судова практика з процесуальних питань. Юрліга. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/194690_sudochinstvo-pd-chas-karantinu-sudova-praktika-z-protsesualnikh-pitan.

93. Заріцька О.С., Заріцький М.Д. Фіксація електронних доказів, отриманих в мережі Інтернет у цивільному процесі. Вісник ЛТЕУ, Юридичні науки. 2021. № 10. С. 103–107.

94. Захаров П. Підстави звільнення від доказування у справах про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок дорожньо-транспортної пригоди. Підприємництво, господарство і право. 2018. №8. С.23-27.

95. Захаров П.С. Суб'єкти доказування у цивільному судочинстві у справах про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок дорожньо-транспортної пригоди. Jurnalul juridic naţional: teorie şi practică. 2018. №4. Т.2. С.82-84.

96. Зейкан Я.П. Захист у цивільній справі. Науково-практичний коментар. 3-тє вид., стереотип. К.: КНТ, 2010. 488 с.

97. Зелена Р. Оцінка електронних доказів: іноземний досвід. Юридична газета. 2019. №49 (703). URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/ocinka-elektronnih-dokaziv-inozemniy-dosvid.html

98. Зіменко О. В. Застосування преюдиції як підстави звільнення від доказування у цивільному процесуальному праві України. Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу

(м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.) / відп. за вип. В. М. Дрьомін ; НУ "ОЮА". Півд. регіон. центр НАПрН України. Одеса : Фенікс, 2013. Т. 2. С. 719-721.

99. Зіменко О.В. Застосування преюдиції в окремих галузях національного процесуального права. Вісник Запорізького національного університету. 2012. № 4 (II). С. 36-46.

100. Зіменко О.В. Підходи до розуміння преюдиції в цивільному процесуальному праві України. Порівняльно-аналітичне право України. 2013. №2. С.34-38

101. Зімнік В.В. Електронні докази в цивільному процесі та їх застосування на практиці. Актуальні питання вдосконалення діяльності Національної поліції України в сфері превенції та запобігання корупції. 2017. С. 55–57.

102. Зозуля Н. Електронні докази за кордоном: практика застосування. Українське право. URL: https://ukrainepravo.com/scientific-thought/naukova-dumka/elektronni-dokazy-za-kordonom-praktyka-zastosuvannya/

103. Зозуля Н. Оригінали та копії електронних документів: процедура, яку складно реалізувати. Українське право. URL: https://ukrainepravo.com/scientific-thought/naukova-dumka/oryginaly-ta-kopiyi-elektronnykh-dokumentiv-protsedura-yaku-skladno-realizuvaty/.

104. Ізарова І.О. Перспективи запровадження електронного правосуддя в цивільному судочинстві в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. 2014 Вип. 24. Том 2, С. 44-47

105. Ізарова І.О. Теоретичні засади цивільного процесу Європейського Союзу: монографія. Київ: ВД «Дакор», 2015. 335 с.

106. Іліопол І.М. Загальна характеристика складових елементів судового доказування за цивільним процесуальним законодавством України. Сучасні тенденції розвитку законодавства України в контексті проведення державних реформ : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 04 берез. 2021 р.) / відп. ред. Т. А. Латковська; МОН України, Чернівецький ін-т Нац. ун-ту «Одес. юрид. акад.». Чернівці. 2021. С. 235 – 239.

107. Інструкція з використання підсистеми «Електронний кабінет» Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: затв. Наказом Державного підприємства «Центр судових сервісів» № 74-ОД від 22.09.2021р.

108. Інструкція з діловодства в місцевих та апеляційних судах України: затв. Наказом Державної судової адміністрації України № 814 від 20 серпня 2019 року

109. Інструкція з документування управлінської інформації в електронній формі та організації роботи з електронними документами в діловодстві, електронного міжвідомчого обміну в Міністерстві культури України: затв. наказом Міністерства культури України від 29 серпня 2018 року № 753

110. Інструкція про порядок роботи з технічними засобами відеозапису ходу і результатів процесуальних дій, проведених у режимі відеоконференції, під час судового засідання (кримінального провадження) : затв. Наказом № 155 Державної судової адміністрації України від 15 листопада 2012 р.

111. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: затв. Наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5)

112. Інформація про діяльність судів в умовах воєнного стану станом на 28 березня 2022 року. URL: https://dsa.court.gov.ua/dsa/pres-centr/news/1265236/ .

113. Історія електронної пошти: від перших листів і до наших днів. Пабліш Україна : веб-сайт. URL: https://publish.com.ua/it-ta-web/istoriya-elektronnoji-poshti-vid-pershikh-listiv-i-do-nashikh-dniv.html .

114. Казачук І. В. Використання у доказуванні електронних джерел фактичних даних в адміністративно-деліктному процесі. Європейські перспективи. 2014. № 6. С. 93-97.

115. Каламайко А. Ю. Електронні докази в цивільному процесі : монографія. Харків: Право, 2017. 178 с.

116. Каламайко А.Ю. Електронні засоби доказування в цивільному процесі: дис. канд. юрид. наук: 12.00.03 /Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 242 с.

117. Каламайко А.Ю. Електронні засоби доказування в цивільному процесі. Правова доктрина – основа формування правової системи держави: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю Нац. акад. прав. наук України; відп. За вип.. О.В. Петришин. Харків, 2013. 1032 с. С. 812-815.

118. Каламайко А.Ю. Загальновідомість і публічність інформації в мережі інтернет: цивільно-процесуальні аспекти. Юридичний науковий електронний журнал. 2019. №6. С.110 – 113.

119. Каламайко А.Ю. Місце електронних засобів доказування та окремі питання їх використання в цивільному процесі. Право та інновації. 2015. №2 (10). С. 127-132.

120. Камінська І.В. «Електронний суд» як гарантія доступності правосуддя. Вісник Академії адвокатури України. 2013. Вип 3 (28). С.52-60.

121. Кібець В.О. Електронний суд – вимога часу. Правові горизонти. 2017. Вип. 7 (20). С.139-142.

122. Кілічава Т.М. Цивільне процесуальне право. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. 352 с.

123. Кметик-Подубінська Х. Правове моделювання як метод сучасних конституційно-правових досліджень. Підприємництво, господарство і право. 2020. №7. С.211-215.

124. Кобець М.В. Дії слідчого під час виявлення на місці події мобільних терміналів (стільникових радіотелефонів). Криміналістичний вісник. 2023. № 1(39). С. 52-63.

125. Ковтун Т. В. Акаунт. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Акаунт.

126. Кодекс суддівської етики: затв. Рішенням XI чергового з'їзду суддів України від 22.02.2013р.

127. Кожевнікова А.В. Електронні докази в цивільному судочинстві України. Порівняльно-аналітичне право. 2019. №6. С.128-131.

128. Колодько Н. Аналіз стану використання систем відеоконференцзв'язку у кримінальному судочинстві місцевими загальними судами Вінницької області у період з листопада 2013 року по лютий 2014 року. Судова влада України. URL: https://vn.court.gov.ua/tu02/analit_dovid_n/an-dov-stat-2.

129. Коломієць Я.Л. Александрова А.О., Циганенко К.О. Особливості використання скріншотів в цивільному процесі як електронних засобів доказування. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 5. С. 172–177.

130. Колосовська Г. Роздруківки онлайн-листування як паперові копії електронних доказів. ЛІГА.net URL: https://blog.liga.net/user/hakolosovska/article/47828 .

131. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про юрисдикційні імунітети держав та їх власності від 02.12.2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e50#Text.

132. Кондрат'єва Л.А. Електронні докази в цивільному судочинстві в період воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 3. С.90-93.

133. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. №30. Ст. 141.

134. Концепція побудови Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: затв. Наказом Державної судової адміністрації України № 1096 від 07 листопада 2019 р.

135. Короєд С. Процесуальні передумови забезпечення ефективності цивільного судочинства. Юридичний вісник. 2014. №1. С. 102-106.

136. Коссак В.М. Цивільне процесуальне право України: підручник. Харків: Право, 2020. 752 с.

137. Костицький М., Кушакова-Костицька Н. Методологія теоретичного та практичного пізнання в юриспруденції як у науково-практичному комплексі. Філософські та методологічні проблеми права. 2023. № 1 (25). С. 9–17.

138. Кравцов С.О., Завгородня А.С., Точій А.О. Особливості використання електронних доказів у системі засобів доказування в цивільному процесі. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 4. С. 220–223.

139. Кравчук В.М. Стратегія і тактика цивільного процесу. К.: Атіка. 2002. 87 с.

140. Кравчук М. Сучасна методологія пізнання юриспруденції. Підприємництво, господарство і право. 2008. № 12. С. 114-117.

141. Крейг Р. Інтернет-журналістика: робота журналіста і редактора у нових ЗМІ. Пер. з англ. А. Іщенка. К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. 324 с.

142. Курс цивільного процесу: підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.; за ред. В. В. Комарова. Х.: Право, 2011. 1352 с.

143. Кучер Т. Зміст процедури дослідження доказів у цивільному судочинстві України. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2012. Вип. 94. С. 35-37

144. Кушакова-Костицька Н.В. Електронне правосуддя: українські реалії та зарубіжний досвід. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 103–109.

145. Лазько О.М. Перспективи розвитку електронних (технічних) засобів доказування в цивільному процесі України. Європейські перспективи. 2015. №1. С. 125-129.

146. Левківська В. Критерії оцінки доказів у цивільному судочинстві України. Підприємництво, господарство і право. 2018. №12. С. 339-343

147. Лежух Т. Застосування електронних доказів у справах про захист честі, гідності та ділової репутації. Віче. 2013. № 16. С. 13–15.

148. Лежух Т. І. Загальна характеристика доказів у цивільному процесі України. Національний юридичний журнал: теорія та практика (Jurnalul juridic national: teorie şi practică). 2014. С. 99–104

149. Лемак О. В. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Ужгород. нац. ун-т. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2014. 20 с.

150. Леонова О. Штучний інтелект ухвалив вирок: суддя з Колумбії вперше використав ChatGPT. Сайт «Новини. Live». URL: https://novyny.live/tehno/shtuchnii-intelekt-ukhvaliv-virok-suddia-z-kolumbiyi-vpershe-vikoristav-chatgpt-76403.html.

151. Лісніченко Д.В. Особливості вилучення за допомогою технічних засобів інформації з мобільних терміналів зв'язку (смартфонів) під час кримінального провадження. Південноукраїнський правничий часопис. 2022. № 1-2. С. 120 - 125.

152. Лобода Ю.П. Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу). Львів: Світ, 2009. 280 с.

153. Лук'янюк В. Перше SMS-повідомлення. Цей день в історії : веб-сайт. URL: https://www.jnsm.com.ua/h/1203Q/ .

154. Луспеник Д. Д. Доказування у цивільному процесі: що нового у ЦПК та чому суд наділений правом витребування доказів. Судово-юридична газета. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/132494-dokazuvannya-u-tsivilnomu-protsesi-scho-novogo-u-tspk-ta-chomu-sud-nadileniy-pravom-vitrebuvannya-dokaziv-ba6687.

155. Луспеник Д. Роль суду в цивільному змагальному процесі. Юридичний журнал. 2004. № 5. С. 116-120.

156. Луспеник Д.Д. Застосування новел ЦК і ЦПК України в судовій практиці. Серія «Судова практика». Харків: Харків юридичний, 2005. 432с.

157. Луспеник Д.Д. Розгляд цивільних справ судом першої інстанції. Харків: Харків юридичний, 2006. 480 с.

158. Ляшенко Р.Д. Презумпції у праві: питання теорії та практики : дис. ...канд. юрид. наук: Київ, 2011. 234 с.

159. Мамницький Ю.В. Принцип змагальності у цивільному судочинстві: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Х., 1995. 18 с.

160. Мамченко Н. Суд провів перше засідання у метавсесвіті, використовуючи інструменти віртуальної реальності. Судово-юридична газета. URL: https://sud.ua/uk/news/publication/263423-sud-provel-pervoe-zasedanie-v-metavselennoy-ispolzuya-instrumenty-virtualnoy-realnosti-video.

161. Марчак А. Т., Дяченко С.В. Застосування електронних доказів в цивільному процесі. Юридичний бюлетень. 2019. Випуск 10. С. 81–86.

162. Маслов Д., Маселко Р. Цифровізація правосуддя: більше жодних кроків назад. Сайт Вищої ради правосуддя. URL: https://hcj.gov.ua/massmedia/cyfrovizaciya-pravosuddya-bilshe-zhodnyh-krokiv-nazad
.

163. Масюк В. Презумпції та преюдиції в цивільному судочинстві : монографія. Х.: Право, 2011. 208 с.

164. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції: монографія / Ю.М. Оборотов, А.П. Овчиннікова, В.В. Завальнюк та ін.; За ред Ю.М. Оборотова. Одеса: Фенікс, 2019. 420 с.

165. Миколаєць В.А. Груповий позов у цивільному процесі України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2014. 194 с.

166. Мисник Н. Електронні докази в суді: вирішення проблем доказування чи поле для фальсифікацій. Юридична газета. 2019. № 19 (673). URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/elektronni-dokazi-v-sudi-virishennya-problem-dokazuvannya-chi-pole-dlya-falsifikaciy.html.

167. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: ратиф. Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.1973р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

168. Моісеєнко Д.М. Проблемні питання застосування електронного листування як доказу в цивільному процесі України. Право та державне управління. 2018. № 3 (32). Т. 1. С. 57–61.

169. Моніч Б. Заява Голови Ради суддів України щодо карантинних заходів. Сайт Ради суддів України. URL: https://rsu.gov.ua/ua/news/zaava-golovi-radi-suddiv-sodo-karantinnih-zahodiv.

170. Московчук Д.О. Електронні докази у країнах континентального та загального права: порівняльно - правове дослідження : дис…доктора філос.; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2023. 210 с.

171. Найченко А.М. Електронні докази в господарському процесі: дис…доктора філос.; ПрАТ «Вищий навчальний заклад Міжрегіональна академія управління персоналом». Київ, 2023. 238 с.

172. Найченко А.М., Куртакова Г.О. Електронні докази: реалії сьогоденні. Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління. Київ: Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2018. Вип. 1 (1). С. 72–85.

173. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України / За заг. ред. Короєда С.О. Київ.: Видавничий Дім "Професіонал", 2018. 496 с.

174. Немировська О.В. Принцип змагальності сторін та його реалізація в судовій практиці: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Інститут права ім. В. М. Корецького. К., 1999. 8 с.

175. Николенко О. Як інтернет поступово з'являвся в Україні та змінив нас. Суспільне Новини : веб-сайт. URL: https://suspilne.media/17665-ak-internet-postupovo-zavlavsa-v-ukraini-ta-zminiv-nas/ .

176. Ніколенко А. Електронні докази: інструкція з використання. GOLAW. URL: https://golaw.ua/ua/insights/publication/elektronni-dokazi-instrukcziya-z-vikoristannya/#_ftn5.

177. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. Т. 3 / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Аконіт, 1999. 927 с.

178. Новікова Н.А. Поняття та ознаки свідка в цивільному процесі. Право і суспільство. 2016 №6. С. 41-48.

179. Новітні медіа та комунікаційні технології : комплекс навч. прогр. для спец. Журналістика, Видавнича справа та ред., Реклама та зв'язки з громадськістю / за заг. ред. В. Е. Шевченко. К. : Паливода А. В., 2012. 411 с.

180. Оборотов Ю.М. Філософія права і методологія юриспруденції. Проблеми філософії права. 2003. Том 1. С. 41-43.

181. Островська М. А. Листування у месенджері як доказ, без порушення права на комунікаційну приватність. Новели цивільного процесуального законодавства: докази та доказування : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.) / Уклад.: Стоянова Т. А., Островська Л.А

Сатановська О. В.; за загальною редакцією д.ю.н., професора Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2020. С. 108-113.

182. Павлова Ю. С. Електронний документ як джерело доказів у цивільному процесі : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2019. 23 с.

183. Павлова Ю. С. Нотаріальне посвідчення як критерій допустимості електронних доказів. Правове життя сучасної України : у 2 т. : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.) / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : ВД «Гельветика», 2019. Т. 2. С. 620–623.

184. Павлова Ю. С. Особливості збирання та процесуального закріплення електронних доказів у цивільному судочинстві. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія "Юридичні науки". 2017. Вип. 4. Т. 1. С. 76-80.

185. Павлова Ю. С. Паперова копія як спосіб фіксації та збирання електронних документів. Новели цивільного процесуального законодавства. Представництво : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. ; до 150-ї річниці з дня відкриття першої судової палати у м. Одеса (м. Одеса, 16 трав. 2019 року) / уклад.: Н. Ю. Голубєва, Л. А. Островська, О. О. Коробенко, О. В. Сатановська. Одеса : Фенікс, 2019. С. 172-177.

186. Павлова Ю. С. Поняття та правова природа електронних доказів в теорії цивільного процесуального права. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. / редкол.: В. В. Завальнюк (голов. ред.) та ін. Одеса : Видавничий дім "Гельветика", 2017. Вип. 79. С. 102-109.

187. Павлова Ю.С. Електронний документ як джерело доказів у цивільному процесі: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса. 2019. 239 с.

188. Павлова Ю.С. На шляху до набуття електронними доказами самостійного правового статусу: ретроспективний аналіз. Прикарпатський юридичний вісник. 2018. № 3(24). С. 42-50.

189. Панов М. Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки. Право України. 2014. № 1. С. 50-60.

190. Паскар А.Л. «Електронний суд» – новітній засіб забезпечення доступу до правосуддя . Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наук. праць. Вип. 682 : Правознавство. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. С. 70–76.

191. Патерило І. В. Право як ціннісна категорія: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 209 с.

192. Пекарчук В. М., Пушенко Н. В. Запровадження електронного суду – помітний крок до підвищення ефективності судочинства в Україні. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2017. Вип. 1. С. 81-88.

193. Перникоза Д., Коновалов Є. Електронні докази – норма для українського судочинства, але є нюанси. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/elektronni-dokazi--norma-dlya-ukrayinskogo-sudochinstva-ale-e-nyuansi.html.

194. Петренко В. С. Електронні докази як елемент інформаційних технологій у цивільному судочинстві. Молодий вчений. 2018. № 1 (54). С. 111–115.

195. Петренко В. С. Електронні листи як докази у судочинстві. Актуальні проблеми захисту права власності : матер. кругл. столу (м. Одеса,17 червня 2016 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2016. С. 48-51.

196. Петренко В. С. Проблеми правового регулювання та використання електронного суду. Новели цивільного процесуального кодексу України : матеріали "круглого столу" (м. Одеса, 26 берез. 2018 р.) / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої; Нац. ун-т "Одес. юрид. акад.". Одеса : Фенікс, 2018. С. 41-49.

197. Писаренко О. Фіксація вмісту веб-сторінки для суду. Електронні докази в суді. Юрліга. Liga Zakon. URL: https://jurliga.ligazakon.net/ru/analitycs/189715_fiksatsiya-soderzhaniya-veb-stranitsy-dlya-suda-elektronnye-dokazatelstva-v-sude .

198. Пільков К. Властивості доказів та критерії їх оцінювання. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 4. С. 86-99.

199. Пільков К. М. Стандарт доказування як складова забезпечення права на справедливий суд. Юрліга. URL:

https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/190632_standart-dokazuvannya-yak-skladova-zabezpechennya-prava-na-spravedliviy-sud .

200. Побережна М.П. Електронні канали комунікації: функції, переваги, недоліки. Наукові праці Національного університету харчових технологій . 2012. №44. С. 174-180.

201. Погребняк О.С. Особливості запровадження електронного суду у цивільному судочинстві України. Порівняльно-аналітичне право. 2018. № 3. С.122-124.

202. Подкопаєв С.В. Дисциплінарна відповідальність суддів: сутність, механізм реалізації. Х.: ВД «ІНЖЕК», 2003. 192 с.

203. Пожоджук Р.В. Захист права на недоторканність приватного життя споживача послуг у мережі Інтернет. Приватне право і підприємництво. 2019. Вип. 19. С. 97–102.

204. Поклонська О.Ю. Особливості застосування електронних доказів у цивільному процесі. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 2. С.89-91.

205. Положення про автоматизовану систему документообігу суду: затв. Рішенням Ради суддів № 3від 25 листопада 2010 р..

206. Положення про автоматизовану систему документообігу суду: затв. Рішенням Ради суддів № 25 від 02 квітня 2015 р.

207. Полуніна О. О. Електронні докази в законодавстві України та досвід інших держав. Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 572-574.

208. Полуніна О. О. Електронні докази як особливий засіб доказування у цивільному процесі. Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційнихпроцесів в Україні : Матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-

конференції ім.Ю. С. Червоного (Одеса, 18 грудня 2020 р.) / за заг. ред. д.ю.н., професора Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2020. С. 42-45.

209. Пономаренко Д. Як відновити видалені розмови в Telegram: ділимося секретами месенджера. УНІАН: інформаційне агентство. URL: https://www.unian.ua/techno/yak-vidnoviti-vidalene-listuvannya-v-telegram-dilimosya-sekretami-mesendzhera-12052482.html.

210. Порядок ведення Єдиного державного реєстру судових рішень: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 25 травня 2006 р. № 740.

211. Порядок надання послуг з видачі звітів за результатами проведеної фіксації і дослідження змісту веб-сторінок у мережі Інтернет та довідок з відомостями про власників веб-сайтів / реєстрантів доменних імен або інформацією про їх встановлення: затв. Директором Об'єднання підприємств "Український мережевий інформаційний центр" від 11 січня 2021р. URL: http://surl.li/patiw.

212. Порядок надсилання судових повісток, повідомлень і викликів учасникам судового процесу в електронній формі : затв. наказом № 28 Державної судової адміністрації України від 23.01.2023р.

213. Порядок надсилання учасникам судового процесу (кримінального провадження) текстів судових повісток у вигляді SMS повідомлень: затв. наказом № 73 Державної судової адміністрації України від 01.06.2013 р.

214. Порядок роботи з технічними засобами відеоконференцзв'язку під час судового засідання в адміністративному, цивільному та господарському процесах за участі сторін поза межами приміщення суду : затв. Наказом Державної судової адміністрації України від 08 квітня 2020 року № 169.

215. Постанова Верховного Суду від 11 червня 2019 року у справі №904/2882/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82426143.

216. Постанова Верховного Суду від 25.08.2020р. у справі № 553/1268/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91260411

217. Постанова Верховного Суду від 03 серпня 2022 р. у справі № 910/5408/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106078971.

218. Постанова Верховного Суду від 04.12.2018 у справі № 2340/3060/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78327204 .

219. Постанова Верховного Суду від 07.07.2022 року у справі № 120/4298/21-а. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105138995

220. Постанова Верховного Суду від 11.12.2019р. по справі № 320/4938/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86435308

221. Постанова Верховного Суду від 13 жовтня 2021 року у справі № 923/1379/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100523282

222. Постанова Верховного Суду від 14.04.2022 р. у справі № 308/9708/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064 .

223. Постанова Верховного Суду від 14.12.2018 у справі № 804/3580/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78565751.

224. Постанова Верховного Суду від 15 липня 2022 р. у справі № 914/1003/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105458813.

225. Постанова Верховного Суду від 15.10.2019р. по справі № 908/1090/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85154451

226. Постанова Верховного Суду від 16 березня 2020 року у справі №910/1162/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88244984 .

227. Постанова Верховного Суду від 17 квітня 2020 року у справі №905/2319/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88842957.

228. Постанова Верховного Суду від 19.12.2018 у справі № 226/1204/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78977998 .

229. Постанова Верховного Суду від 19.12.2019р. по справі № 916/1041/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86504139

230. Постанова Верховного Суду від 19.12.2019р. по справі №520/11429/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86505714.

231. Постанова Верховного Суду від 21 березня 2019 року у справі № 568/879/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80751512.

232. Постанова Верховного Суду від 21.08.2020 р. у справі № 904/2357/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91092249?fbclid=IwAR0T9SrkigZ7t3zrclNy2aWAltIn4nMsaIFaisF_lqdTKgHE7aqcA9f7gvo .

233. Постанова Верховного Суду від 23.09.2021 р. у справі № 910/17662/19. URL:

URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/99818578?fbclid=IwAR3Gf8YkKD1XD_ljuAQ06GRTn6OuQMLqkVDSKRlc3XUK22jiUUuhwB7VaeY.

234. Постанова Верховного Суду від 23.10.2019 року у справі № 917/1307/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85211537

235. Постанова Верховного Суду від 24 вересня 2019 року у справі №922/1151/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84515934 .

236. Постанова Верховного Суду від 25 березня 2020 року у справі №570/1369/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88602149.

237. Постанова Верховного Суду від 26.11.2019р. по справі № 902/201/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85933485

238. Постанова Верховного Суду від 26.11.2019р. по справі № 922/643/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86107376

239. Постанова Верховного Суду від 27 листопада 2019 року у справі №1540/3778/18 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85934103.

240. Постанова Верховного Суду від 27.11.2019 р. у справі № 667/266/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86207417

241. Постанова Верховного Суду від 28 квітня 2021 року у справі №234/7160/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96631900.

242. Постанова Верховного Суду від 29 січня 2021 року у справі №922/51/20 про стягнення коштів. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94517830.

243. Постанова Верховного Суду від 29 січня 2021 року у справі №922/51/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94517830.

244. Постанова Верховного Суду від 30 жовтня 2019 року у справі № 711/9146/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85646722.

245. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 16.08.2019 у справі № 2340/4648/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83513387 .

246. Постанова Київського апеляційного суду від 12 квітня 2023 року у справі №761/2287/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110243125.

247. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 14 «Про судове рішення у цивільній справі» від 18.12.2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-09#Text

248. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 01.06.2016р. у справі №6-1151цс16

249. Постанова Сумського апеляційного суду від 06 квітня 2023 року у справі №591/8251/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110046237

250. Правила ведення нотаріального діловодства: затв. наказом Міністерства юстиції України від 22.12.2010 р. № 3253/5.

251. Привиденцев О.Г. Експертні дослідження електронних повідомлень як доказів у цивільному процесі. Цивільне судочинство та виконавче провадження в умовах воєнного стану : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (Одеса, 16 грудня 2022 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2022. С. 132-136.

252. Привиденцев О.Г. Електронне повідомлення як доказ в цивільному судочинстві: класифікація та сутнісна характеристика. Юридичний бюлетень. 2023. Вип. 29 С. 111-122.

253. Привиденцев О.Г. Електронний доступ до правосуддя в умовах воєнного стану. Українське суспільство в умовах воєнного стану: сучасні виклики та напрямки розвитку : матеріали Всеукр. наук. конф. молодих вчених (м. Одеса, 6 червня 2022 р.) / уклад.: Ю. Д. Батан, В. С. Кучерявенко, Л. С. Бондарчук та ін. ; за ред. М. Р. Аракеляна, К. І. Спасової. Одеса : Фенікс, 2022. С. 253-256.

254. Привиденцев О.Г. Електронні докази: запровадження в цивільному-процесуальному праві України. Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні : Матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-

конференції ім. Ю. С. Червоного (Одеса, 18 грудня 2020 р.) / за заг. ред. д.ю.н., професора Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2020. С.69-72.

255. Привиденцев О.Г. Місце електронних повідомлень як джерела доказів у цивільному процесі. Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 818-821.

256. Привиденцев О.Г. Мультимедійне повідомлення як доказ в цивільному судочинстві: окремі аспекти використання. Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень : у 2 т. : матер. Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2023 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. Т. 2. С. 658-662.

257. Привиденцев О.Г. Оригінал електронного повідомлення як доказ в рамках цивільного судочинства. Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів: у 2 т.: матер. Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 26 квітня 2024 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. С.711-715.

258. Привиденцев О.Г. Основні етапи адаптації цивільного судочинства в Україні до вимог цифрової ери. Сучасна цивілістика: тенденції розвитку права під час воєнного стану : матеріали XVII Міжнародної науково–практичної конференції (м. Одеса, 21 квітня 2023 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова; відп. за вип. Д. О. Колодін; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса : Юридична література, 2023. С.145-149.

259. Привиденцев О.Г. Особливості використання текстових повідомлень як різновиду електронних доказів в цивільному судочинстві. Приватне право в умовах війни : матер. всеукр. наук. конф. (Одеса, 15 листоп. 2022 р.) / за заг. ред.:

д.ю.н., проф. Є. Харитонова, д.ю.н., проф. І. Давидової; НУ «ОЮА». Одеса : Фенікс, 2022. С.360-364.

260. Привиденцев О.Г. Особливості здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану. Прикарпатський юридичний вісник. 2022. №1 (42). С.54-57.

261. Привиденцев О.Г. Проблемні аспекти використання голосових повідомлень як доказу в цивільному процесі. Захист прав людини у цивільному судочинстві: матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 17 грудня 2021 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Н. Ю. Голубєвої ; уклад.: І. С. Апалькова, О. В. Сатановська. Одеса : Фенікс, 2021. С. 117-121.

262. Привиденцев О.Г. Способи ідентифікації автора електронних повідомлень як доказу в цивільному процесі. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. №10. С. 156-159.

263. Привиденцев О.Г. Цивільне судочинство в контексті змісту засади змагальності. Захист прав людини в порядку цивільного судочинства в цифрову еру : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. ім. Ю. С. Червоного (Одеса, 28 груд. 2023 р.)/ за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2023. С. 91-95.

264. Привиденцев О.Г. Штучний інтелект в судочинстві: міжнародний досвід та перспективи розвитку в Україні. Новели цивільного процесуального законодавства: цивільна юрисдикція, процесуальні строки: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 8 квітня 2024 р.) / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2024. С. 120 - 124.

265. Привиденцев О.Г. Генеза електронних повідомлень як доказів в цивільному процесі. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія:Право. 2023. №75(1). С. 203-210.

266. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012р. №5076- VI. Відомості Верховної Ради. 2013. № 27. ст.282.

267. Про адміністрування домену «.UA»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 липня 2003 року № 447-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447-2003-%D1%80#Text.

268. Про банки та банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000р. № 2121-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 5-6, ст.30.

269. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022.

270. Про вихід з Угоди про порядок вирішення спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності : Закон України № 2855-IX від 12 січня 2023 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2855-20#Text.

271. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 48, ст.436.

272. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (Господарського процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства, Цивільного кодексу України) для забезпечення використання офіційної електронної адреси: Проект Закону України № 3860 від 16.07.2020р. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69498.

273. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Закон України від 27 квітня 2021 р. №1416-IX. Відомості Верховної Ради. 2021. № 27. ст.232.

274. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами: Закон України від 29 червня 2023 року № 3200-IX. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3200-20#n205.

275. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні: Закон України від 20.09.2019р. №132- IX. Відомості Верховної Ради. 2019. № 46. ст.299.

276. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо уточнення обов'язків учасників судової справи: Закон України від 9 жовтня 2023 року № 3424-IX. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3424-20#n17 .

277. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції : Закон України від 04 липня 2012 р. № 5041-VI. Відомості Верховної Ради. 2013. № 25. ст.247.

278. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19) : Закон України від 30 березня 2020 р. № 540-IX. Відомості Верховної Ради України. 2020. № 18. ст.123.

279. Про внесення змін до Закону України "Про судоустрій і статус суддів" щодо додаткових способів інформування про судові справи та проведення зборів суддів в умовах воєнного чи надзвичайного стану: Закон України від 27 липня 2022 р. № 2461-IX. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2461-20#Text.

280. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо здійснення судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного стану: Проект Закону України №7315 від 26.04.2022. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39495.

281. Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України та Господарського процесуального кодексу України (щодо здійснення судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного стану): Проект Закону України № 7316 від 26.04.2022. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39489.

282. Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України та інших законодавчих актів щодо здійснення судочинства під час дії воєнного чи надзвичайного стану та врегулювання спорів за участі судді:

Проект Закону України № 8358 від 13 січня 2023р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41130.

283. Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України та інших законодавчих актів щодо здійснення судочинства під час дії воєнного чи надзвичайного стану та врегулювання спорів за участі судді : Проект Закону України № 9090 від 10 березня 2023 р.

284. Про внесення змін до наказу Державної судової адміністрації України № 367 від 23.03.2017р.: Наказ Державної судової адміністрації України №444 від 31 березня 2017 р.

285. Про внесення змін до наказу ДСА України від 23.03.2017 № 367 : наказ Державної судової адміністрації України № 269 від 31 травня 2018 р. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/file/DSA/2018_DSA_NAKAZY/N_269_18.pdf

286. Про внесення змін до статті 100 Цивільного процесуального кодексу України (щодо засвідчення копій електронних доказів) : Проект Закону України № 8281 від 17 квітня 2018 року. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63876.

287. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України №12 від 17.10.2012 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012600-12#Text.

288. Про доступ до судових рішень: Закон України від 22 грудня 2005р. №3262-IV. Відомості Верховної Ради України. 2006. №15. Ст.128.

289. Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22 травня 2003р. № 852-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 36. ст.276.

290. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22 травня 2003 р. № 851-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 36. ст.275.

291. Про електронні комунікації : Закон України від 16 грудня 2020 р. №1089-IX. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text.

292. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 5 жовтня 2017 р. № 2155-VIII. Відомості Верховної Ради. 2017. № 45. ст.400

293. Про електронну комерцію : Закон України від 03 вересня 2015 р. №675-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 45, ст.410.

294. Про забезпечення права на справедливий суд: Закон України від 12 лютого 2015 р. № 192-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 18, № 19-20. ст.132.

295. Про забезпечення створення і функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : наказ Державної судової адміністрації України № 99 від 02 березня 2018 р.

296. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 8 березня 2004 р. № 1629-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 29. ст.367.

297. Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2: постанова Кабінету Міністрів України № 211 від 11 березня 2020 р.

298. Про затвердження Концепції Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: наказ Державної судової адміністрації України №168 від 13 квітня 2018 р.

299. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Рішення Вищої ради правосуддя від 17.08.2021р. №1845/0/15-21.

300. Про захист персональних даних: Закон України № 2297-VI від 01.06.2010 р. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 34. ст. 481.

301. Про захист прав споживачів : Закон України від 12 травня 1991 р. № 1023-XII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 30. Ст. 379.

302. Про Заяву Верховної Ради України "Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні": постанова Верховної Ради України від 14 квітня 2022 року № 2188-IX.

303. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992р. №2657- XII. Відомості Верховної Ради. 1992. № 48. ст.650.

304. Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 21 листопада 2002 р. № 228-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 3. ст.12

305. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005р. № 2709-IV. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 32, ст.422.

306. Про національну програму інформатизації : Закон України від 4 лютого 1998 р. № 74/98-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 27-28, ст.181.

307. Про національну програму інформатизації: Закон України від 1 грудня 2022 р. № 2807-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text.

308. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993р. №3425-XII. Відомості Верховної Ради.1993. № 39. ст.383

309. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 №389-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 28. Ст. 250.

310. Про ратифікацію Угоди про порядок вирішення спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності : Постанова Верховної Ради України № 2889-XII від 19 грудня 1992 року. Відомості Верховної Ради України, 1993, № 9, ст. 66.

311. Про реалізацію пілотного проекту щодо обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу : Наказ Державної судової адміністрації України від 07 вересня 2012 року № 105.

312. Про реалізацію проекту щодо обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу : Наказ Державної судової адміністрації України від 31 травня 2013 року № 72

313. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29.12. 2016р. “Про Доктрину інформаційної безпеки України”: Указ Президента України від 25.02.2017 р. № 47/2017.

314. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки: Указ Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015.

315. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994р. № 4038-XII. Відомості Верховної Ради України.1994. № 28. ст.232

316. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 №1402-VIII. Відомості Верховної Ради. 2016. №31. Ст.545

317. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р.

318. Про телекомунікації: Закон України від 18 листопада 2003 р. № 1280-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 12. ст.155.

319. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про електронні комунікації» щодо ідентифікації користувачів електронних комунікаційних послуг для ознайомлення. Комітет Верховної Ради України з питань цифрової трансформації. URL: https://komit.rada.gov.ua/news/main_news/73970.html

320. Пронь Н.О. Вимоги до електронних документів: міжнародна практика та досвід України. Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. 2012. № 1. С. 356-366.

321. Пушкар М.В. Електронні докази як один із способів доказування в цивільному судочинстві. Науково-практичний журнал «Право. Людина. Довкілля». 2019. № 4. Т. 10. С. 115-120.

322. Рабінович П. Методологія вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства: деякі сучасні тенденції. Право України. 2014. № 1. С.11-21.

323. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. К.: Атіка, 2001. 176с.

324. Рабінович П.М. Трансформація методології вітчизняного право-державознавства: досягнення і проблеми. Юридична Україна. 2003. №1. С.20-25.

325. Рабко Т. Електронні докази крізь призму законодавства та судової практики. Сайт Вищої школи адвокатури НААУ. URL:

https://www.hsa.org.ua/blog/elektronni-dokazi-kriz-prizmu-zakonodavstva-ta-sudovoyi-praktiki-advokat-tetiana-rabko.

326. Ратушна Б.П. Суд як суб'єкт доказування у цивільному судочинстві України. Вісник ЛТЕУ. Юридичні науки. 2015. № 1. С.278-284.

327. Регулювання штучного інтелекту в Україні: презентуємо дорожню карту. Міністерство цифрової трансформації України. URL: https://thedigital.gov.ua/news/regulyuvannya-shtuchnogo-intelektu-v-ukraini-prezentuemo-dorozhnyu-kartu.

328. Рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану. Рада суддів України. URL: http://rsu.gov.ua/ua/news/usim-sudam-ukraini-rsu-opublikuvala-rekomendacii-sodo-rooti-sudiv-v-umovah-voennogo-stanu.

329. Рекомендація № R (95) 11 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо відбору, обробки, представлення та архівації судових рішень у правових інформаційно-пошукових системах від 11 вересня 1995 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_95_11_1995_09_11.pdf.

330. Рекомендація Rec (2001) №3 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо надання громадянам судових та інших юридичних послуг з використанням новітніх технологій. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/rec_2001_3_2001_02_28.pdf .

331. Реутов І. Правове регулювання штучного інтелекту: міжнародний досвід та українські перспективи. Сайт: «Юридична практика». URL: http://surl.li/pmcvb .

332. Рішення Заводського районного суду м. Миколаєва від 08 лютого 2022 року у справі № 487/1290/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103065584 .

333. Рішення Артемівського міськрайонного суду Донецької області від 21 січня 2022 року у справі № 219/1333/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103094585.

334. Рішення Городенківського районного суду Івано-Франківської області від 12 грудня 2023 року у справі № 342/1208/20.

335. Рішення Городоцького районного суду Хмельницької області від 02.12.2019р. у справі № 672/842/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86169949 .

336. Рішення Господарського суду Запорізької області від 11.01.2018 р. у справі № № 5009/4881/12. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/71673077 .

337. Рішення Господарського суду Миколаївського області від 09 листопада 2023 року у справі № 915/1875/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115126023.

338. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Праведная проти Росії» від 18.11.2004 р.. Вісник Верховного Суду України. 2006. № 2. С. 28–30.

339. Рішення Києво-Святошинського районного суду Київської області від 2 березня 2020 року у справі № 369/6876/19. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/88357217.

340. Рішення Києво-Святошинського районного суду Київської області від 02.03.2020р., справа № 369/6876/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88357217.

341. Рішення Київського районного суду м. Одеси від 26.06.2020 р. у справі № 947/8734/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/90078876.

342. Рішення Конституційного Суду України від 20 січня 2012 р. № 2-рп/2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#n51.

343. Рішення Менського районного суду Чернігівської області від 02.07.2020 р. у справі № 738/2225/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90171337.

344. Рішення Оріхівського районного суду Запорізької області від 04.02.2020 р. у справі № 337/4935/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87576219.

345. Рішення Подільського районного суду міста Києва від 25 листопада 2019 року у справі № 758/5110/18. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/89306832 .

346. Рішення Приморського районного суду м. Одеси від 21 жовтня 2021 року у справі № 522/7672/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100657917.

347. Рішення Ради суддів України №75 від 20 вересня 2019 року. URL: https://rsu.gov.ua/uploads/article/risenna-rsu-no-75-vid-20092019-s-bb4581afd0.pdf (дата звернення: 15.12.2023р.)

348. Рішення Ріпкинського районного суду Чернігівської області від 27.10.2020 р. у справі № 743/625/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92700706.

349. Рішення Святошинського районного суду м. Києва від 10.01.2019 р. у справі № 759/13083/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79882505.

350. Рішення Сихівського районного суду м. Львова від 29.08.2018 р. у справі № 464/7100/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/76193636.

351. Рішення Солом'янського районного суду м. Києва від 23.03.2016 р. у справі № 760/19611/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/56794496/.

352. Рішення у справі ««Ruiz-Mateos v. Spain» від 23 червня 1993 року: Європейський суд з прав людини. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-9553.

353. Рішення у справі «Miller v Minister of Pensions» від 25 липня 1947 року: URL: https://ru.scribd.com/document/371008141/Milner-vs-Minister-of-Pensions.

354. Рішення у справі «Rhesa Shipping Co SA v Edmonds» від 16 травня 1985 року: URL: https://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1985/15.html.

355. Рішення у справі «Бендерський проти України» 15 листопада 2007 року: Європейський суд з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_313#Text .

356. Рішення у справі «Каралевічус проти Литви» від 06 червня 2002 року: Європейський суд з прав людини. URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=002-5295;

357. Розпорядження Голови Верховного Суду від 13.03.2022 № 6/0/9-22. URL:https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Recomendatsii.pdf.

358. Руда Т.В. Докази і доказування в цивільному процесі України і США: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: Київ, 2012. 24 с.

359. Руда Т.В. Підстави звільнення від доказування у цивільному судочинстві України і США: порівняльно-правовий аспект. Вісник Верховного Суду України. 2011. № 11(135). С. 41-48.

360. Рудько К.А. Доказування у цивільному процесі України. Приватне та публічне право. 2020. №3. С.113-116.

361. Савчин М.В. Порівняльне правознавство. Загальна частина: навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 288 с.

362. Сафонова Т.Р., Моісеєнко Д.М. Електронні докази як засіб доказування в цивільному процесі. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право. 2022. №71. С. 141-145

363. Селіванов В.М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. Монографія. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2002. 724 с.

364. Селіванов М. В. Надання письмових доказів в електронному вигляді та перевірка їх достовірності. Блог Ліга.net. URL: https://blog.liga.net/user/selivanov/article/5240 .

365. Сердюк В. В. Змагальність сторін як засада судочинства в Україні. Часопис цивільного і кримінального судочинства. 2016. № 2. С. 85-93.

366. Сердюков Б. Як скріншоти можуть використовуватися як електронні докази в суді. URL: https://dev.ua/blogs/posts/skrinshot-elektronniy-dokaz-blog

367. Серкевич І.Р., Лісіцина Ю.О. Психологічні особливості внутрішнього переконання судді. Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки. 2022. №11. С.51-57.

368. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. №2947- ІІІ. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21-22. ст.135.

369. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. 3-тє видання. К.: Алерта, 2012. 524 с.

370. Словник української мови : в 11 т. Т. 5. Н – О / В. О. Винник, Л. А. Юрчук. Київ : Наукова думка, 1974. 840 с.

371. Солончук І. В. Електронні докази у цивільному судочинстві: переваги та недоліки законодавчих нововведень. Juris Europensis Scientia: науковий журнал. 2021. Вип. 2. С. 48–52.

372. Стартував пілотний проект Електронного суду. Веб портал «Судова влада України». URL: https://ln.te.court.gov.ua/sud1910/pres-centr/5/339347/ .

373. Степанова Т.В. Щодо ознак преюдиційних обставин. Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю економіко-правового ф-ту ОНУ імені І. І. Мечникова (м. Одеса, 14–15 верес. 2018 р.). ОНУ, 2018. С. 431-436

374. Стовба О.В. Право і час: монографія. Х.: Тім Пабліш Груп, 2016. 368 с.

375. Стратегічний план розвитку судової влади України на 2013-2015 роки: затв. рішенням №83 Ради суддів України від 21.12.2012 р.

376. Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки: затв. Указом Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021

377. Тарасенко Л. Правовий режим веб-сторінки. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2017. № 65. С. 134–144.

378. Татулич І. Ю. Електронні докази як засіб доказування в цивільному судочинстві. Часопис Київського університету права. 2020. №1. С. 215-219.

379. Татулич І.Ю. Місце та роль «електронного суду» у забезпеченні ефективності цивільного судочинства. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. 2014. Вип. 46. Том 1. С. 74-80

380. Теорія держави і права: підручник. / С.Л. Лисенков, А.М. Колодій, О.Д. Тихомиров, В.С. Ковальський; За ред. С.Л. Лисенкова. К.: Юрінком Інтер, 2005. 448с.

381. Теорія держави та права. Академічний курс: підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

382. Тимчасовий регламент надсилання судом електронних документів учасникам судового процесу, кримінального провадження : затв. Наказом Державної судової адміністрації України від 07 листопада 2016 №277

383. Тимчасовий регламент обміну електронними документами між судами та учасниками судового процесу, кримінального провадження: затв. Наказом Державної судової адміністрації України від 23 березня 2017 року №367.

384. Тимченко Г.П. Основні поняття доказового права України: проблеми законодавчого закріплення. Право України. 2010. № 12. С.220-227.

385. Титов М. Деякі деонтологічні аспекти діяльності суддів. Право України, №12. 1998. С. 103-107.

386. Токарчук Л. М. Судові докази та їх форма в цивільному процесі України: перспективи змін у конструкції. Київський часопис права. 2022. №4. С. 50-58.

387. Толкачев Д. Скріншот як доказ: АМКУ у справі проти Join Up! Економічна правда. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2019/07/17/649690/ .

388. Томаров І. Стандарт доказування: внутрішнє переконання чи баланс вірогідностей. Юридична Газета online. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/standart-dokazuvannya-vnutrishne-perekonannya-chi-balans-virogidnostey.html .

389. Тріпульський Г.Я. Можливість забезпечення доказів у справі нотаріусами. Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні: матеріали «круглого столу» (м. Одеса, 16 трав. 2015 р.). Одеса: Фенікс, 2015. С. 43-45.

390. Тунік Ю.М. Поняття доказування в цивільному процесуальному праві. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. №10. С. 232-236.

391. Устінова-Бойченко Г.М., Шелудяков Р.С., Привиденцев О.Г. Вплив презюмованих фактів на доказову позицію в цивільному процесі. Нове українське право. 2021. Вип. 3. С.108-112.

392. Ухвала Вовчанського районного суду Харківської області від 19.08.2021р. у справі №617/389/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99086876.

393. Ухвала Апеляційного суду Донецької області від 08 серпня 2006 р. у справі №7484. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/163043 .

394. Ухвала Апеляційного суду Одеської області від 06 травня 2015 року у справі №492/2099/14-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/44206722 .

395. Ухвала Апеляційного суду Харківської області від 31 серпня 2006 р. у справі №22-ц-4699/06р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/175205 .

396. Ухвала Апеляційного суду Черкаської області від 19.09.2018р. у справі № 712/8320/15-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/76682514

397. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 14.02.2019 у справі № 9901/43/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79883385.

398. Ухвала Верховного Суду від 24.01.2023р. у справі №916/3027/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108581426

399. Ухвала Гайворонського районного суду Кіровоградської області від 06 червня 2022 року у справі № 385/280/22.URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104620960.

400. Ухвала Голосіївського районного суду м. Києва від 24 березня 2021 року у справі № 752/8883/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95765828 .

401. Ухвала Голосіївського районного суду м. Києва від 02 березня 2023 року у справі № 752/22790/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109511442 .

402. Ухвала Дніпровського районного суду м. Києва від 25.08.2020 року у справі 755/11468/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91138502.

403. Ухвала Дрогобицького міськрайонного суду Львівської області від 08 квітня 2021 року у справі № 442/4494/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96118338.

404. Ухвала Київського районного суду міста Одеси від 23 січня 2023 року у справі №947/2760/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108551232 .

405. Ухвала Ленінського районного суду м. Харкова від 04.06.2021 року у справі № 642/65/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97448205.

406. Ухвала Новобузького районного суду Миколаївської області від 15 липня 2014 року у справі № 481/1137/14-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/41312611.

407. Ухвала Подільського районного суду міста Києва від 17 січня 2019 року у справі № 758/5353/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79246984

408. Ухвала Саксаганського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 04 лютого 2022 року у справі № 214/11028/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102961396 .

409. Ухвала Солом'янського районного суду м. Києва від 04 грудня 2015 року у справі № 2-8639/15. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/54029465 .

410. Ухвала Шевченківського районного суду м. Києва від 09 листопада 2021 року у справі № 753/13106/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100938063 .

411. Ухвала Шевченківського районного суду м. Львова від 05.05.2022 р. у справі № 466/1639/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104207134

412. Фартушок Н.Б. Тягар доказування в цивільному судочинстві: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 20 с.

413. Феннич В. П. Цивільний процес. Конспект лекцій : навч. посіб. Ужгород: Вид-во Закарпатського держ. ун-ту, 2005. Ч. 1. 130 с.

414. Феннич В. П. Структура доказування при розгляді справ окремого провадження. Університетські наукові записки. 2011. № 2. С. 115-119.

415. Феннич В.П. Доказові презумпції в цивільному судочинстві : дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 2009. 222 с

416. Феннич В.П. Роль суду у визначенні предмету доказування по цивільним справам. Теорія і практика євроінтеграційних процесів вищої освіти і науки: Науковий вісник Закарпатського державного університету. Спеціальний випуск. Ужгород: КП "Ужгородська міська друкарня", 2006. С. 274-280.

417. Філософія права: навч. посібн. / Данільян О.Г., Барачна Л.Д., Максимов С.І. та ін.; За заг. ред. О.Г. Данільяна. К.: Юрінком Інтер, 2002. 272 с.

418. Філософія права: навч. посібник / О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заінчковський та ін.; за заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. К.: Юрінком Інтер, 2000. 336 с.

419. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; ред.кол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Абрис. 2002. VI. 742 с.

420. Фурса С.Я. Окреме провадження як складова частина цивільного процесу: практикум. Посібник для студ. юрид. вузів та факультетів. Київ : Вілбор, 1998. 96с.

421. Фурса С.Я., Цюра Т.В. Докази і доказування у цивільному процесі: Науково-практичний посібник. (Серія: Процесуальні науки). К.: Видавець Фурса С.Я., КНТ, 2005. 256 с.

422. Ханик-Посполітак Р. Запровадження електронного правосуддя у цивільному судочинстві України. Право України. 2017. № 8. С. 122–130.

423. Харенко О. В. Поняття "інформація" в юридичній науці та законодавстві України. Часопис Київського університету права. 2014. № 3. С. 119-124.

424. Харитонова О.І., Харитонов Є.О. Порівняльне право Європи. Основи порівняльного правознавства: Європейські традиції. Видання друге, доповнене. Х.: Одіссей, 2006. 624 с.

425. Харченко Н. Динаміка використання інтернет в Україні: лютий-березень 2016. Київський міжнародний інститут соціології: веб-сайт. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=621.

426. Храпенко О. О. Судочинство України в умовах карантину. Правове життя сучасної України : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 1. С. 388-390.

427. Цехан Д. М. Правові аспекти використання цифрової інформації як доказу у кримінальному судочинстві. Процесуальні, тактичні та психологічні проблеми, тенденції та перспективи вдосконалення досудового слідства: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 30 травня 2008 р.). Одеса, 2008. С. 206 –209.

428. Цехан Д. М. Цифрові докази: поняття, особливості та місце у системі доказування. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція. 2013. Вип. 5. С. 256-260.

429. Цивільне процесуальне право України: навчальний посібник (для підготовки до іспитів і тестування) 2-ге вид., пер. і доп. / за ред. Н.Ю. Голубєвої. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 436 с.

430. Цивільне процесуальне право України: Підручник / Бичкова С.С., Бірюков І.А., Бобрик В.І. та ін.; За заг. ред. С.С. Бичкової. К.: Атіка, 2009. 760 с.

431. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : монографія / В.В. Комаров, К.В. Гусаров, Н.Ю. Сакара та ін.; за ред. В.В. Комарова. Харків : Право, 2016. 848 с.

432. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: монографія. Харків : Право, 2016. 848 с.

433. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. №435- IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44. ст.356.

434. Цивільний процес України: академічний курс: (підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.); (за ред. С.Я. Фурси). К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2009. 848 с.

435. Цивільний процес України: Підручник / за ред. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, Н.Ю. Голубєвої. К.: Істина, 2011. 536 с.

436. Цивільний процес України: підручник / кол. авторів; за ред. В. О. Кучера. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 768 с.

437. Цивільний процес України: Підручник. Х.: Одіссей, 2012. 496 с.

438. Цивільний процес: Навч. посіб. / А.В. Андрушко, Ю.В. Білоусов, Р.О. Стефанчук, О.І. Угриновська та ін. За ред. Ю.В. Білоусова. К.: Прецедент, 2006. 293 с.

439. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 №1618- IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-42. Ст. 492.

440. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар: Вид. 2-ге, перероб. та доп. / за заг. ред. д.ю.н., професора, академіка Академії наук вищої школи України М.М. Ясинка. Київ: Алерта, 2018. 810 с.

441. Цюра Т. В. Суб'єкти доказування та оцінки доказів у цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук :12.00.03. Київ, 2005. 17 с.

442. Цюра Т. Сторони як основні "процесуальні противники" в процесі доказування по цивільних справах. Право України. №3. 2002. С. 102-105.

443. Чванкін С. А. Електронне повідомлення як доказ: чи потрібно скріплювати електронним підписом? Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : у 2 т. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. м. Одеса, 21 трав. 2021 р. / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса. 2021. Т. 2. С. 553-555.

444. Чванкін С. А. Аудіо- та відеозаписи як різновид електронних доказів у цивільному процесі. Теорія і практика правознавства. 2020. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2020_2_7.

445. Чванкін С. Види електронних доказів у цивільному процесі. KELM. 2020. No 3 (31). С. 259–265.

446. Чванкін С.А. Веб-сторінка як електронний доказ у цивільному судочинстві України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2020. Випуск 62. С. 172–177.

447. Чванкін С.А. Доказове значення даних з електронних повідомлень у цивільному судочинстві. Часопис цивілістики. 2021. Вип. 40. С. 50–55.

448. Чванкін С.А. Інформаційні технології у доказуванні в цивільному процесі: теоретичні та практичні аспекти: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2021. 498с.

449. Чванкін С.А. Про електронний суд: актуальність та перспективи розвитку електронного судочинства в Україні. Вісник ОНДІСЕ. 2017. Вип. 2 С.89-95.

450. Чекотовська О. Е. Основні підходи до розуміння категорії "електронний документ". Часопис Київського університету права. 2012. № 2. С. 134-137.

451. Черемнов Д.В. Юридичні презумпції та фікції в цивільному процесі України : дис. ...канд. юрид. наук: Одеса, 2015. 193 с.

452. Черновський О. К., Скуляк І. А. Внутрішнє переконання судді. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія: Економіка і право : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 15. С. 116-121.

453. Чи може скриншот бути доказом у суді. Детектор медіа. URL: http://surl.li/qrnuv.

454. Чи можна використовувати скріншоти як доказ у суді? Центр демократії та верховенства права. URL: https://cedem.org.ua/consultations/skrinshoty-yak-dokaz-u-sudi/ .

455. Чи можна отримати деталізацію SMS? Київстар. URL : https://kyivstar.ua/support/mykyivstar/chy-mozhna-otrymaty-detalizatsiyu-sms.

456. Чорний О. С., Антонюк О. І. Електронні докази в цивільному процесі: проблеми застосування на практиці. Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса. 2018. №10 (1). С.83-88.

457. Чорноочeнко С.І. Цивільний процес: Вид 2-ге, перероб. та доп.: Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури. 2005. 472 с.

458. Чорноус Г. Що може розповісти слідству ваш мобільний? BBC News Україна. URL : https://www.bbc.com/ukrainian/features-45912646.

459. Чулінда Л.І. Юридико-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів: монографія. К.: Атіка, 2006. 152 с.

460. Шайгородський Ю. Суспільна мораль як система цінностей. Правові засади захисту особистісних цінностей та суспільної моралі: зю нормативних актів України / уклад.: Ю.Ж. Шайгородський, К.П. Меркотан. К.: Укр. центр політ. Менеджменту, 2007. С. 5-20.

461. Шамрай О. В. Електронний суд в українському судочинстві: нормативне врегулювання та перші практичні здобутки. Університетські наукові записки. 2014. № 3. С. 174-184.

462. Швачич Г.Г., Толстой В.В., Петречук Л.М., Іващенко Ю.С., Гуляєва О.А., Соболенко О.В. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології: Навчальний посібник. Дніпро: НМетАУ, 2017. 230 с.

463. Шинкарук В.І. Марксистсько-ленінська філософія у світлі «останніх рішень». Філософська і соціологічна думка. 1995. №3-4. С.22-40.

464. Шкребець Д. В. Дослідження доказів як етап процесу доказування в цивільному судочинстві. Часопис Київського університету права. 2017. № 1. С. 178-182.

465. Штефан А. С. Веб-сайт і веб-сторінка як докази у цивільному судочинстві. Судова апеляція. 2017. № 4. С. 77-85.

466. Штефан А. С. Текстові, мультимедійні та голосові повідомлення як докази у цивільному судочинстві. Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Одеса, 23 лютого 2018 р.) / за заг. ред. В. П. Маковія, О. Л. Зайцева. Одеса, ОДУВС, 2018. С. 179–181.

467. Штефан А. С. Доказування у цивільному судочинстві: процесуальний, розумовий і пізнавальний аспекти. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2019. № 6. С. 37 - 44.

468. Штефан А. С. Поняття судового доказування у цивільному процесі. Часопис Академії адвокатури України. 2015. Т. 8, № 1. С. 64-72.

469. Штефан А.С. Висновок експерта у цивільному судочинстві. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2018. № 2. С. 16-28.

470. Штефан А.С. Електронні докази: ознаки та особливості використання. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2019. №6. С. 65-80.

471. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс: Підруч. для студ. Юрид. Спец. Вищ. Навч. Закл. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. 624 с.

472. Штефан О. Цивільно-процесуальний захист суб'єктивного авторського права: теорія, законодавство, судова практика: монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2017. 544 с.

473. Щодо підвищення використання інструментів електронного судочинства у відправленні правосуддя: рішення Ради суддів України № 26 від 05 серпня 2022 року.

474. Ясинок М. М., Котвяковський Ю. О. Електронний суд у цивільному судочинстві України. Приватне та публічне право. 2023. № 1. С. 36-42 .

475. Ясинок М.М. Особливості окремого провадження у цивільному процесуальному праві України (теоретико-правовий аспект): монографія. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2011. 352 с.

476. Anobah M., Saleem S., Popov O. Testing framework for mobile device forensics tools. The Journal of Digital Forensics: Security and Law. 2014. Vol. 9. №. 2. pp. 221-234.

477. Arkfeld M. Electronic Discovery and Evidence. Phoenix, Arizona: Law Partner Publishing LLC, 2006. 772 p.

478. Arshad H., Jantan A., Abiodun O. Digital Forensics: Review of Issues in Scientific Validation of Digital Evidence. Journal of Information Processing Systems. 2018. Vol.14, No.2, pp.346-376.

479. Auletta K. World War 3.0: Microsoft and Its Enemies. 2001. 464 p.

480. Barger C. Challenging Judicial Notice of Facts on the Internet Under Federal Rule of Evidence 201, 48 U.S.F. L. Rev. 43 (2013). URL: https://lawrepository.ualr.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1113&context=faculty_scholarship

481. Barger C. On the Internet, Nobody Knows Your're A Judge: Appellate Courts' Use of Internet Materials. The journal of appellate practice and process. 2002. Vol. 4. Issue 2. P. 417-449.

482. Bayer A. Judicial Notice on Appeal Source. National Law Journal. URL: https://www.wiggin.com/publication/judicial-notice-on-appeal/ .

483. Bennett D. The challenges facing computer forensics investigators in obtaining information from mobile devices for use in criminal investigations. Information Security Journal: A Global Perspective. 2012. Vol. 21, no. 3. pp. 159-168.

484. Buskirk Van E., Liu V. T. Digital evidence: challenging the presumption of reliability. Journal of Digital Forensic Practice. 2006. vol. 1, no. 1, pp. 19-26.

485. Can text messages be used as legal evidence? Altlaw. URL: https://www.altlaw.co.uk/blog/can-text-messages-be-used-as-legal-evidence .

486. Case of Egill Einarsson v. Iceland. Application № 24703/15. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-178362 .

487. Case of P. and S. v. Poland. Application № 57375/08. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-114098 .

488. Case of Eon v. France. Application no. 26118/10. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-117742 .

489. Case Shuman v. Poland. Application № 52517/13. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145285 .

490. Cross R., Parker A. The hidden power of social networks. Boston: Harvard Business School Press, 2004. 658 p.

491. Cross R., Parker A., Sasson L. Networks in the knowledge economy New York: Oxford University Press Inc, 2003. 302 p.

492. Curran K., Robinson A., Peacocke S., Cassidy S. Mobile phone forensic analysis. International Journal of Digital Crime and Forensics. 2012. Vol. 2, №. 3. pp. 15-27.

493. Dixon Herbert B. Jr. Text Messaging - The Digital Evidence Revolution. The Judges' Journal. 2022. Vol. 61(4). P. 37-39.

494. Electronic evidence in civil and administrative proceedings. Guidelines adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 30 January 2019 and explanatory memorandum. URL: https://rm.coe.int/0900001680968ab5 .

495. Feldman Tony. An introduction to Digital Media. London, New-York. 1997. 255 p.

496. Gauravaram P. Cryptographic hash functions: cryptanalysis, design and applications. PhD thesis. Queensland University of Technology. 2007. 298 p.

497. Goldman E. Emojis and Emoticons in Court Opinions. URL: https://digitalcommons.law.scu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2894&context=historical .

498. Golubeva N., Drogoziuk K. Web-page screenshots as an evidence in civil procedure of Ukraine. Masaryk University Journal of Law and Technology. Vol. 13 (1). Masaryk University, 2019. P. 87-113.

499. Grajeda C., Breitinger F., Baggili I. Availability of datasets for digital forensics: and what is missin. Digital Investigation. 2017. Vol. 22. pp. 94-105.

500. Handbook of Applied Cryptography / Alfred J. Menezes, Paul C. van Oorschot, Scott A. Vanstone. CRC Press. 810 p.

501. Huber M., Mulazzani M., Leithner M., Schrittwieser S., Wondracek G., Weippl E. Social snapshots: digital forensics for online social networks. Proceedings of the 27th Annual Computer Security Applications Conference (Orlando, FL). 2011. pp. 113-122.

502. ISO 12651-1: 2012. Electronic document management. Vocabulary. Part 1: Electronic document imaging. Женева, 2012. 18 с.

503. Judgement in Case Of Balsamo v. San Marino 8 October 2019: The European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-186745%22]} .

504. Judgement in Case Of J.K. And Others v. Sweden 23 August 2016: The European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-154980%22]} .

505. Karie N. M., Venter H. S. Taxonomy of challenges for digital forensics. Journal of Forensic Sciences. 2015. Vol. 60, №. 4. pp. 885-893.

506. Lee Dami. Emoji are showing up in court cases exponentially, and courts aren't prepared. The Verge. URL: https://www.theverge.com/2019/2/18/18225231/emoji-emoticon-court-case-reference.

507. Manes G., Downing E., Watson L., Thrutchley C. New Federal Rules and Digital Evidence. Annual ADFSL Conference on Digital Forensic, Security and Law. 2007. P. 31–40.

508. Martini B., Choo K. K. R. Cloud forensic technical challenges and solutions: a snapshot. IEEE Cloud Computing. 2014 vol. 1, no. 4, pp. 20-25, 2014.

509. Meligy Ali M., Ibrahim Hani M., Torky Mohamed F. Identity Verification Mechanism for Detecting Fake Profiles in Online Social Networks. I.J. Computer Network and Information Security. 2014. №1. P.1-10.

510. Mendel F. Analysis of Cryptographic Hash Function. PhD thesis. Graz University of Technology. 2010. 144 p.

511. Moran G., Muzellec L., Johnson D. Message content features and social media engagement: evidence from the media industry. Journal of Product & Brand Management. 2020.Vol. 29 No. 5. pp. 533-545.

512. Motor vehicles. Chapter 269. House bill no. 1430 (Representatives Mock, Dobervich, D. Ruby). URL: https://www.ndlegis.gov/assembly/65-2017/sessionlaws/documents/MTRVH.pdf .

513. OECD, Recommendation of the Council on Artificial Intelligence, OECD/LEGAL/0449. OECD Legal Instruments. URL: https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/oecd-legal-0449.

514. Preneel B. Analysis and Design of Cryptographic Hash Functions. PhD thesis. Katholieke Universiteit Leuven. 1993. 323 p.

515. Preneel B. Cryptographic hash functions. European Transactions on Telecommunications. 1994. Vol 5. № 4, p. 431– 448.

516. R v. Mills. SCC 22 (CanLII). 2019. P. 320-393. URL: https://www.canlii.org/en/ca/scc/doc/2019/2019scc22/2019scc22.pdf.

517. Reed C. The Admissibility and Authentication of Computer Evidence. British and Irish Law Education and Technology Association. URL: https://www.bileta.org.uk/wp-content/uploads/The_Admissibility_and_Authentication_of_Computer_Evidence_-_A_Confusion_of_Issues.pdf.

518. Reith M., Carr C., Gunsch G. An examination of digital forensic models. International Journal of Digital Evidence. 2002. Vol. 1. №. 3. pp. 1-12.

519. Shorman S., Allaymoun, M. Authentication and Verification of Social Networking Accounts using Blockchain Technology. AIRCC's International Journal of Computer Science and Information Technology. 2019. № 11(6). P. 1–11.

520. Smith Neil A., Can Courts Take Judicial Notice of Internet Content? Practising Law Institute Patents, Copyrights, Trademarks and Literary Property Court Handbook Series, 2001. 472p.

521. Sobti R., Geetha G. Cryptographic Hash Functions: A Review. JCSI International Journal of Computer Science Issues, 2012. Vol. 9, Issue 2, № 2. P. 461 – 479

522. Tapper C. Cross and Tapper on evidence. 12-th ed. New York: Oxford University Press Inc, 2010. 735p.

523. Tapper C. Computer Law. 4-th ed. Longman, 1990. 496 p.

524. Text messages as evidence: a how-to overview. Mass Legal Services. URL: https://www.masslegalservices.org/content/text-messages-evidence-how-overview

525. Walnycky D., Baggili I., Marrington A., Moore J., Breitinger F. Network and device forensic analysis of android social-messaging applications. Digital Investigation. 2015. Vol. 14, pp. 77-84.

526. What is voice messaging? Mitel Networks Corp, 2024. URL: https://www.mitel.com/features-benefits/voice-messaging.

527. Wilkins-Diehr N. XSEDE: Accelerating Scientific Discovery. Computing in Science & Engineering. 2014. Vol. 16, Issue 5. P. 62 – 74.

528. Yousif Nadine. Farmer fined $61,000 for using thumbs-up emoji. BBC. URL: https://www.bbc.com/news/world-us-canada-66124775.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Привиденцев О.Г. Способи ідентифікації автора електронних повідомлень як доказу в цивільному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №10. С. 156-159. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-10/38.

2. Привиденцев О.Г. Генеза електронних повідомлень як доказів в цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія:Право.* 2023. №75(1). С. 203-210. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.1.33.

3. Привиденцев О.Г. Електронне повідомлення як доказ в цивільному судочинстві: класифікація та сутнісна характеристика. *Юридичний бюлетень*. 2023. Вип. 29 С. 111-122. DOI: https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2023.29.12.

4. Привиденцев О.Г. Особливості здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. №1 (42). С.54-57. DOI: https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i1(42).992.

5. Бусакевич А. В., Привиденцев О. Г. Докази і доказування в цивільному процесуальному праві України: відповідність міжнародним стандартам. *Міжнародний науковий журнал "Інтернаука". Серія: "Юридичні науки"*. 2021. №6. С.75-82. DOI: https://doi.org/10.25313/2520-2308-2021-6-7384.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Привиденцев О.Г. Електронні докази: запровадження в цивільному-процесуальному праві України. *Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні* : Матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-

конференції ім. Ю. С. Червоного (Одеса, 18 грудня 2020 р.) / за заг. ред. д.ю.н., професора Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2020. С.69-72.

7. Привиденцев О.Г. Проблемні аспекти використання голосових повідомлень як доказу в цивільному процесі. *Захист прав людини у цивільному судочинстві*: матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 17 грудня 2021 р.) [Електронне видання] / за заг. ред. д.ю.н., проф. Н. Ю. Голубєвої ; уклад.: І. С. Апалькова, О. В. Сатановська. Одеса : Фенікс, 2021. С. 117-121.

8. Привиденцев О.Г. Електронний доступ до правосуддя в умовах воєнного стану. *Українське суспільство в умовах воєнного стану: сучасні виклики та напрямки розвитку* : матеріали Всеукр. наук. конф. молодих вчених (м. Одеса, 6 червня 2022 р.) / уклад.: Ю. Д. Батан, В. С. Кучерявенко, Л. С. Бондарчук та ін. ; за ред. М. Р. Аракеляна, К. І. Спасової. Одеса : Фенікс, 2022. С. 253-256.

9. Привиденцев О.Г. Місце електронних повідомлень як джерела доказів у цивільному процесі. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 818-821.

10. Привиденцев О.Г. Експертні дослідження електронних повідомлень як доказів у цивільному процесі. *Цивільне судочинство та виконавче провадження в умовах воєнного стану* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (Одеса, 16 грудня 2022 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2022. С. 132-136.

11. Привиденцев О.Г. Особливості використання текстових повідомлень як різновиду електронних доказів в цивільному судочинстві. *Приватне право в умовах війни* : матер. всеукр. наук. конф. (Одеса, 15 листоп. 2022 р.) / за заг. ред.: д.ю.н., проф. Є. Харитонова, д.ю.н., проф. І. Давидової; НУ «ОЮА». Одеса : Фенікс, 2022. С.360-364.

12. Привиденцев О.Г. Основні етапи адаптації цивільного судочинства в Україні до вимог цифрової ери. *Сучасна цивілістика: тенденції розвитку права під час воєнного стану* : матеріали XVII Міжнародної науково–практичної конференції (м. Одеса, 21 квітня 2023 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова; відп. за вип. Д. О. Колодін; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса : Юридична література, 2023. С.145-149.

13. Привиденцев О.Г. Мультимедійне повідомлення як доказ в цивільному судочинстві: окремі аспекти використання. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : у 2 т. : матер. Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2023 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. Т. 2. С. 658-662.

14. Привиденцев О.Г. Цивільне судочинство в контексті змісту засади змагальності. *Захист прав людини в порядку цивільного судочинства в цифрову еру* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. ім. Ю. С. Червоного (Одеса, 28 груд. 2023 р.)/ за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2023. С. 91-95.

15. Привиденцев О.Г. Штучний інтелект в судочинстві: міжнародний досвід та перспективи розвитку в Україні. *Новели цивільного процесуального законодавства: цивільна юрисдикція, процесуальні строки:* матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 8 квітня 2024 р.) / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2024. С. 120-124.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ МАТЕРІАЛІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертація обговорювалася на засіданнях кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національного університету «Одеська юридична академія». Основні положення, узагальнення та окремі висновки дисертаційного дослідження були оприлюднені та обговорювалися 10 міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, серед яких можна вказати наступні: «Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні» (м. Одеса, 18 грудня 2020 р.); «Захист прав людини у цивільному судочинстві» (м. Одеса, 17 грудня 2021р.); «Українське суспільство в умовах воєнного стану: сучасні виклики та напрямки розвитку» (м. Одеса, 6 червня 2022р.); «Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)» (м. Одеса, 17 червня 2022р.); «Цивільне судочинство та виконавче провадження в умовах воєнного стану» (м. Одеса, 16 грудня 2022р.); «Приватне право в умовах війни» (Одеса, 15 листопада 2022р.); «Сучасна цивілістика: тенденції розвитку права під час воєнного стану» (м. Одеса, 21 квітня 2023р.); «Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень» (м. Одеса, 19 травня 2023 р.); «Захист прав людини в порядку цивільного судочинства в цифрову еру» (м. Одеса, 28 грудня 2023р.); «Новели цивільного процесуального законодавства: цивільна юрисдикція, процесуальні строки» (м. Одеса, 8 квітня 2024р.).